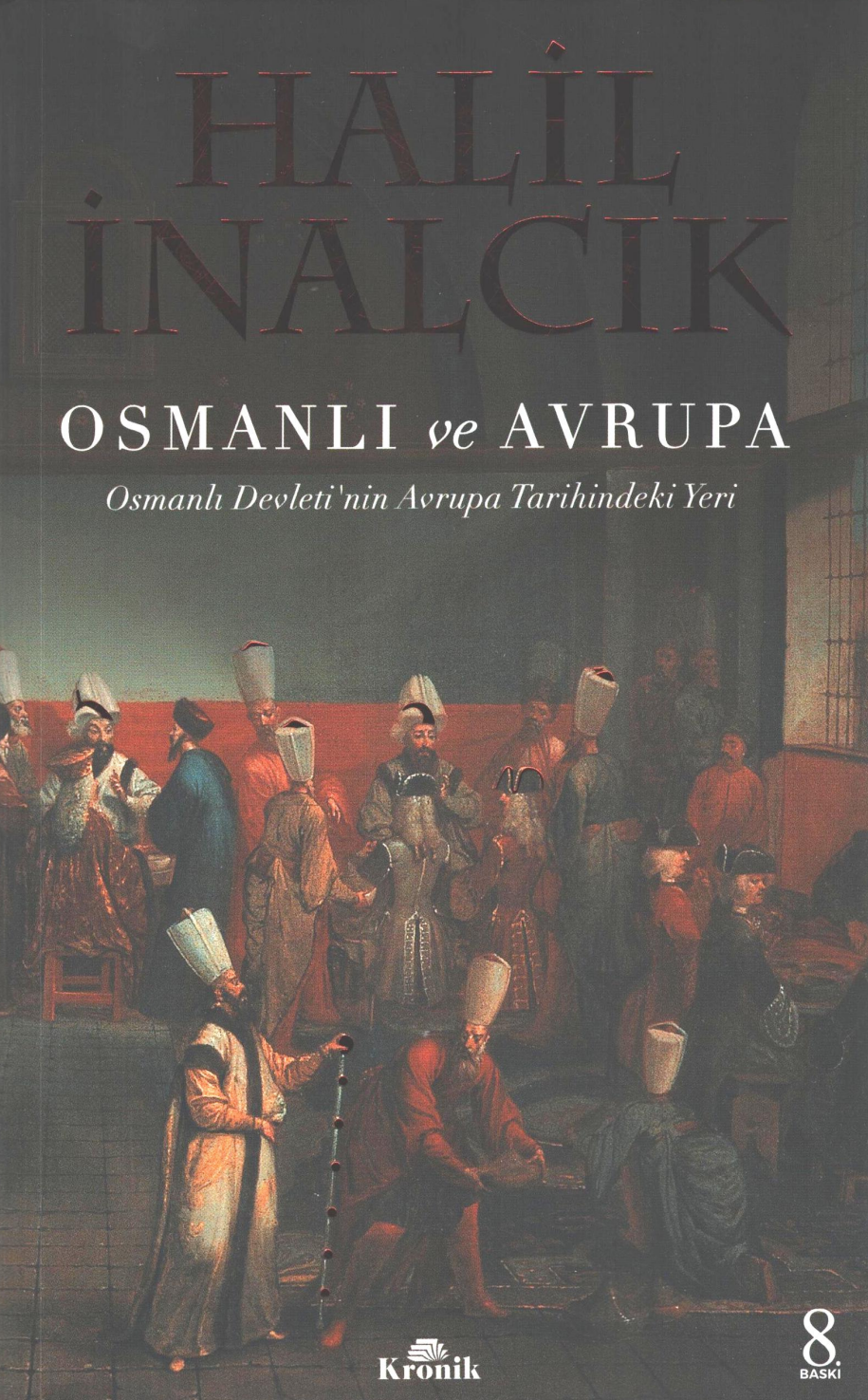
HALİL İNALCIK

OSMANLI *ve* AVRUPA

Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri

Kronik

8. BASKI

OSMANLI VE AVRUPA
Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri

—

HALİL İNALCIK

KRONİK KİTAP: 5
Osmanlı Tarihi Dizisi: 4

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Cüneyt Dalgakıran

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Ocak 2017, İstanbul
8. Baskı, Ağustos 2020, İstanbul

ISBN
978-605-83011-4-6

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. No:8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

HALİL İNALCIK

OSMANLI *ve* AVRUPA

Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri

HALİL İNALCIK

1916'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1942-1972 döneminde aynı fakültede öğretim üyesi oldu. 1972'de Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi konusunda dersler vermek üzere davet edildi. 1993'te Bilkent Üniversitesi'nden davet alıncaya dek Chicago Üniversitesi'nde görevini sürdürdü. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere birçok Amerikan üniversitesinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'teki "*The Ottoman Empire - The Classical Age (1300-1600) (Osmanlı İmparatorluğu - Klasik Dönem)*" kitabından başlayarak uluslararası yayınevlerinde pek çok kitabı yayımlandı. Türkiye, İngiliz, Amerikan, Sırp ve Arnavutluk akademilerine üye seçildi. Yurtiçinde ve yurtdışında fahri doktora, ödül ve nişanlar aldı. Arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi bünyesindeki Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (Halil İnalcık Osmanlı çalışmaları merkezi) 2008'de açılmıştır. 25 Temmuz 2016 tarihinde 100 yaşında vefat etmiştir.

Kronik Kitap'taki Eserleri
Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet
Osmanlı ve Avrupa
Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler
Tanzimat ve Bulgar Meselesi
The Ottoman Empire and Europe
The Ottoman Empire - Sultan, Society and Economy

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

A
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERNLEŞME

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU 11
Siyasi Gelişme 11
Osmanlı İmparatorluğu, 1453-1600 12
Osmanlı'nın Gerilemesi Meselesi 20
Osmanlı Toplumunda İletişim 22
Eğitim: Medrese, Cami, Saray ve Derviş Tekkeleri 23
Popüler Toplanma Mekânları ve Kamu Eğlendiricileri 25
Yazılı İletişim 26
İletişim Olarak Ritüel 28
Osmanlılar ve Batılılaşma 30

II. OSMANLI TOPLUM YAPISININ EVRİMİ 33
Osmanlı Hükümdârı ve Osmanlı Toplumu 34
Sultanın Gücünü Yitirmesi: Yeniçeriler, *Ulema* ve Âyânın Ortaya Çıkışı 37
1807-1808 İhtilâlleri: Yeniçeri, *Ulema* ve Âyân Arasındaki İktidar Mücadelesi 42
İmparatorlukta Sultanın Gücünün Yeniden Tesisi: Modernleşen Devlette Sultanın Bürokrasisinin Öncülüğü Ele Alışı 48

III. "SULTANİZM" ÜZERİNE YORUMLAR: MAX WEBER'İN OSMANLI SİYASAL SİSTEMİ TİPLEMESİ 61
Sultanizm, Statü Grupları ve Tabaka (Estate) - Tipi Patrimonyalizm 64
"Sultanizm", Gelenek ve Geleneksel Gruplar 78
"Sultanizm" ve Osmanlı Bürokrasisi 84
Doğulu Feodalizm: Prebendalizm 88

IV. OSMANLI - TÜRK TOPLUMUNDA DEĞİŞİM 93

V. HİLAFET VE ATATÜRK İNKILABI 105

B
OSMANLI VE AVRUPA

VI. TÜRKİYE VE AVRUPA: DÜN BUGÜN 123
Avrupa Devletler Sistemi ve Osmanlı İmparatorluğu (1500-1815) 123
Rus Emperyalizmi, Osmanlı İmparatorluğu, Batı İçin Şark Meselesi'nin Doğuşu 126
Avrupa Güvenlik Sistemleri ve Osmanlı Devleti (1815-1878) 127
Osmanlı Reformları ve Modern Türkiye'nin Doğuşu 131
16. Yüzyıl Osmanlı Devleti, Dünya Ekonomisinin Ekseni 134
"Medeniyetler Çatışması" ve Türkiye 136

VII. MODERN AVRUPA'NIN GELİŞMESİNDE TÜRK ETKİSİ 153

VIII. DOĞU-AVRUPA İMPARATORLUĞU MÜCADELESİ, 1400-1700: KIRIM HANLIĞI, OSMANLILAR VE RUS İMPARATORLUĞU'NUN YÜKSELİŞİ 163

IX. SİYASET, TİCARET, KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ 183
Kültür Etkileşimi Üzerine 183
Kültür Etkileşiminde Aşamalar 194
İtalya Harpleri (1494-1559), Avrupa'da Devletler Denge Sistemi, Osmanlı-Fransa İttifakı (1525-47) 197
Osmanlı, Fransa'nın Hamisi 199
Akdeniz'de Osmanlı-Fransız İşbirliği 205
Barbaros Hayreddin Toulon'da 207
Harp Teknolojisinde Devrim: Avrupa ve Osmanlılar Arasında Dengenin Bozulması 211
Avrupa'da "Askerî Devrim" ve Osmanlılar 215
Osmanlı ve Protestan Dünyası 222
Avrupa, Osmanlı'yı Tanımak İster 228
Osmanlı Mutlakiyetçi Devleti: Bir Örnek 229
Osmanlı Devlet Tipi ve Avrupalı Siyaset Yazarları 234
Osmanlı Batı'yı Tanımak İster 240
Avrupa'da Osmanlı'nın Kahve ve Kahvehanesi 244

MAKALELERİN KÜNYESİ 247
KAYNAKÇA 249
DİZİN 259

ÖNSÖZ

15. YÜZYILIN ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa tarihini şekillendirmede çok önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'ya referansta bulunmaksızın raison d'etat, reel politik, güç dengesi ve hatta Avrupa kimliği gibi kavramları açıklamak mümkün değildir. Osmanlı ile Avrupa arasında karşılıklı etkiler aşikâr olduğu halde maalesef bu etkileşim Batı tarihçiliğinde çok fazla dikkate alınmamıştır. Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel özellikleri ve Avrupa ile olan siyasi ve ekonomik ilişkileri hakkında önceden yayımlanan, ancak ilave araştırmalarla güncellenen dokuz araştırma makalesinden oluşmaktadır.

Kitap, ilk makaledeki Osmanlı İmparatorluğu tarihinin kısa bir analizi ile başlıyor. Makalenin ikinci kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve kültürel tarihi için iletişim biçimleri ve tekniklerine dair kapsamlı bir bakış bağlamında bozahane, medrese, tekke ve camii gibi kamu mekânları irdelenmektedir.

İkinci makale, Osmanlı sultanı çevresinde ortaya çıkan iktidar mücadelesine odaklanmaktadır. Bu bağlamda sultanın yeniçeriler, ulema ve âyân gibi güç odakları ile mücadelesi ve son olarak devletin modernleşme sürecinde sultanın bürokrasisinin öncülüğü ele alışı analiz edilmektedir.

Üçüncü makale Max Weber'in "patrimonyalizm" kavramsallaştırması bağlamında Osmanlı siyasi sistemini irdelemektedir.

Dördüncü makale Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecince Osmanlı-Türk toplumunun değişim dinamiklerini ele almaktadır.

Beşinci makale Türk modernleşmesi / batılılaşması sürecinde hilafetin kaldırılması ve Atatürk inkılaplarıyla ilişkisini değerlendirmektedir.

Altıncı makale 1500'den günümüze Osmanlı/Türkiye ile Avrupa arasındaki etkileşimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devlet sistemi üzerine etkilerini ve son olarak Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" tezi bağlamında Türkiye ve Batı ilişkilerini analiz etmektedir.

Yedinci makale büyük bir güç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun modern Avrupa'nın oluşumundaki etkisini değerlendirmektedir.

Sekizinci makale Rusya'nın Doğu Avrupa'da ortaya çıkışını ve bu gelişmeye karşı Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mücadelelerini irdelemektedir.

Dokuzuncu makale kültür ve kültür değişimi temalarına odaklanarak, ilk önce Osmanlı İmparatorluğu'nun 1494-1559 yılları arasında gerçekleşen İtalya savaşları esnasında Avrupa güç dengesindeki rolünü tartışmaktadır. Makale sonrasında 16. yüzyıldan 18. yüzyılın başlarında dek Avrupa ile Osmanlı arasındaki kültürel değişimleri analiz etmektedir.

Hristiyan haçlı geleneği, uzun süren savaşlara bağlı olarak gelişen düşmanlık, kültürel yabancılaşma gibi bazı tarihsel nedenlerden ötürü ve belki de Osmanlı'nın Aydınlanma sürecinin dışında kalması dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Batı tarihçiliğinde genellikle Avrupa ve Avrupalılığın karşıtı ve antitezi olarak ele alınmıştır. Oysa taraflar arasında çatışmadan çok daha fazlası mevcuttur. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle de 16. yüzyıldan itibaren modern Avrupa'yı şekillendirmedeki etkisini, iki taraf arasında beş yüzyıl boyunca devam eden sosyo-kültürel karşılaşma olarak ortaya koymaktadır.

Halil İnalcık

A

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERNLEŞME

I.
OSMANLI İMPARATORLUĞU

Siyasi Gelişme

Osmanlı Devleti, dünya tarihi sahnesinde ilk olarak, kuzey-batı Anadolu'da Selçuklu ve Bizans İmparatorlukları arasındaki güvensiz sınırı tutan, küçük bir beylik olarak belirdi. Beylik hızlı bir şekilde genişledi ve 1389-1402 yılları arasında kuzeyde Tuna ve doğuda Fırat'a uzanan büyük bir emperyal güce erişti. Ancak, Osmanlılar 1396'da Niğbolu Savaşı'nda, Macar Kralı Sigismund'un komutası altındaki haçlı ordusunu yenilgiye uğratarak elde ettikleri stratejik avantajı kullanmakta başarısız oldular. Askeri enerjilerini Anadolu'daki Müslüman beyliklerin zamansız ilhakına yönlendirdiklerinden dolayı, Osmanlıların ilk emperyal tecrübeleri, aniden kesintiye uğradı. Timur'un 1402'de Ankara Savaşı'yla yaşattığı büyük yenilginin ardından Osmanlıların Avrupa ve Asya'daki imparatorluğu iç birliğini kaybetti. 1402-1413 yılları arasındaki müteakip dönemde, hanedanın hakimiyetini yeniden tesis etmeye çalışan, taht için mücadele eden şehzadeler arasındaki müzmin iç savaş nedeniyle imparatorluk enkaz haline geldi. İç savaş döneminde, Anadolu'daki Osmanlı egemenliğinin alanı keskin bir biçimde daraldı ve devletin siyasi gücünün merkezi Avrupa eyaletlerine kaydı. Bu dönemde, Edirne, imparatorluğun başlıca siyasi başkenti haline geldi. İç savaş döneminin genellikle 1402-13 yılları arasındaki dönemle sınırlı olduğu kabul edilmekle birlikte, istikrarsız siyasi şartlar, emperyal dağılma

sürecinin tekrarlama tehdidinin sürdüğü 1425'e kadar devam etti. 1430'dan sonra, Osmanlılar, Selanik'i Venediklilerden almayı başarınca, devlet Avrupa'da yenilenen bir emperyal genişleme sürecine girdi ve Batı'nın harekete geçirdiği bir haçlı orduları halefini yenilgiye uğrattı. 1444 yılında Varna Savaşı'nda Leh-Macar Kralı Ladislas'a karşı elde ettikleri zafer ile Osmanlılar kesin olarak imparatorluğun Balkan toprakları üzerindeki hakimiyetini yeniden kurdular ve Bizans imparatorluğunun son düşüşünü imkân dahiline soktular.

Osmanlı padişahı emperyal otoritesini üç farklı meşruiyet kaynağından elde etmekteydi; İslami *sultan* unvanını benimsemesinden, Türk-Moğol unvanı *hakan*'dan ve Doğu Roma İmparatorluğu yöneticilerinden miras kalan *kayser* statüsünden. 1453'te Konstantinopolis'in fethini müteakiben, Osmanlı padişahı kendisini Roma emperyal geleneğinin meşru halefi olarak gördü. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun evrensel egemenlik iddiası Konstantinopolis'in fethi sonrası döneme denk geldi. Konstantinopolis'in fethi sonrasındaki altmış dört yıllık kısa süre içerisinde, Osmanlılar Arap başkentleri Şam, Kahire, Mekke ve Medine'yi emperyal miraslarına dahil ettiler ve dünyada başat İslami güç pozisyonuna yükseldiler.

Osmanlı İmparatorluğu, 1453-1600

Osmanlı Devleti, Orta Doğu ve Balkan Yarımadası'ndaki toprakları Avrupa ve Asya kıtalarını birleştiren, 1400 ve 1922 yılları arasında beş asırdan daha fazla sağ salim ayakta kalan, bir Batılı Asyalı imparatorluk olarak gelişti. Asyalı toplumların takımyıldızı olarak Osmanlı, Avrupa ile yakın ve daimî siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler kurduğundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin Avrupa tarihinin ana akımlarına adeta paralel çizgiler boyunca gelişmesi doğaldır. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 16. yüzyılda, doğulu komşuları İran, Arap coğrafyası ve Hindistan ile yakın, siyasi, kültürel ve iktisadi ilişkilerini sürdürdü.

15. ve 16. yüzyıllarda, Hristiyan ideolojisine ve Osmanlılara karşı ortak bir kutsal savaşa dayanan birleşik Avrupa fikri bir mitti ya da ayrık devletlerin politikalarını meşrulaştırmak için Avrupa'da kamuoyunu sömürme girişimiydi. 14. ve 15. yüzyıllarda bir haçlı seferi ancak Venedik ve Macaristan kendi siyasi çıkarlarına göre bu türden bir girişim üzerinde mutabakata varır ve desteklerse mümkün olabilirdi.[1]

Hakikatte, Osmanlı askeri gücü, Habsburglar ve Papalığın Avrupa'yı tahakküm altına alma ihtiraslarına karşı bir denge unsuru sağladı. Nitekim, Protestanlığın yayılması büyük ölçüde Habsburglar üzerindeki Osmanlı baskısı sayesinde mümkün oldu.[2] Ayrıca, belge ile sabit olduğu üzere 1494'de Fransa Kralı VIII. Charles, İtalya'yı işgal için hazırlandığında, Papalık Devleti, Osmanlılardan yardım almayı umdu. Kısaca, modern zamanların eşiğinde, Papa ve imparator altında bir araya gelen Avrupa birliğinin yerine, bağımsız ulusal monarşilere dayanan *reelpolitik* ve yeni siyasi düzen, güç dengesine yaslanan bir sistem gerektirdi ve Osmanlı Devleti de Avrupa'nın yeni devlet sisteminin önemli bir tamamlayıcı parçası oldu.

Sonraki yüzyıllarda, Osmanlı gücü bu yeni düzenin gerekli bir parçası olduğunu çoğu kez kanıtladı.

Arap dünyası için Osmanlılar olmadan, İslam dünyasının haritası bugün oldukça farklı olacaktı. 15. yüzyılın sonu itibariyle, İspanya Mağrib'e *reconquista*sını taşımıştı ve sahil şehirlerini zapt etmeye başlamıştı. Mağrib, Müslüman olarak kaldıysa, bu Osmanlı'nın mevcudiyeti ve *reconquista*ya karşı mücadelesi sayesinde mümkün olmuştu. Benzer şekilde, 1517'de Portekiz filosu İslam'ın Kutsal Şehirleri'ni zapt etmek için Cidde'ye saldırdığında, Osmanlı kaptanı Selman Reis onların hücumunu geri püskürttü.[3] Yirmi yıl içerisinde, Osmanlılar, Portekiz'in Kızıl Deniz'e girmek için mükerrer girişimlerini engelleyen, Aden'den

1 İnalcık, 1969-89.

2 Fischer-Galati, 1959; Kortepeter, 1972.

3 Bacqué-Grammont ve Kroell, 1988.

Habeşistan'a bir savunma hattı kurdular. Arap memleketleri, Osmanlı himayesi altında, İran Körfezi ve Kızıl Deniz boyunca, Hindistan mallarını taşımaya başladılar ve 16. yüzyılın ortalarında Orta Doğu'da tam bir baharat ticareti canlanması yaşandı. Suriye ve Mısır şehirleri zenginliklerini geri kazandılar ve geliştiler. Bilhassa Halep şehri, Hicaz, Basra-Bağdat ve İran'dan gelen kervan yollarının merkezi oldu ve kısa zaman içerisinde tüm bölgenin başlıca ticari merkezi olarak anılmaya başlandı.

Öte yandan, Arap coğrafyasının, başarısızlıkları ve Osmanlı emperyal mevcudiyetinin ağır mali sıkıntısını paylaşmak zorunda kalmış oldukları doğrudur. Osmanlı başkentindeki güç ve zenginlik temerküzü, bir zamanlar güç ve zenginlikte âlemşümul önemin tadına varmış, Kahire, Bağdat ve Şam gibi eski Arap metropollerini gölgede bıraktı.

Osmanlı başarısının nedenleri birkaç başlık altında özetlenebilir. Her şeyin ötesinde bu durum, Osmanlıların, yeni silahlar ve gemi yapımı tekniklerini içeren modern savaş teknolojilerindeki maharetleri ve muasır Avrupalı güçlerin tehditleri karşısında başarıyı mümkün kılan yabancı mühendis ve teknisyenlerin aktif istihdamıydı. Başarılarındaki ikinci faktör, Doğu (İran ve Hindistan) ve Batı (Avrupa devletleri) arasındaki zengin ticaret yollarını kontrol imkânı sunan ve onlara mali ve maddi bolluk güvencesi sunan coğrafi konumlarıydı. Son olarak, Osmanlıların benimsediği merkezi bürokratik yönetim sistemi, Batı'da mutlak monarşinin 16. yüzyıl siyaset teorisyeninin, Jean Bodin'in dikkatini çekecek bir mükemmel konuma erişmişti. Osmanlı padişahı, devletin bütün gelirleri ve mali kaynakları üzerinde mutlak kontrole sahipti ve uygun gördüğü amaçlar doğrultusunda dağıtabilirdi. Dolayısıyla, Avrupa devletleri güç ve zenginlik elde ederken, Osmanlı sultanı meydan okumayı karşılamak için devletinin kaynaklarını etkin bir şekilde yönlendirme konumundaydı. 16. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin evrensel hakimiyet iddiasında bulunan bir süper güç olarak ortaya çıkmış olduğu itiraz edilemez bir olgudur. Almanya, İngiltere ve

Hollanda'daki gelişmelerin, Osmanlıların hevesli ve doğrudan çıkarı olmadığı Sumatra'nın siyasi durumuna dair herhangi bir dünya meseleleri boyutu yoktu.[4] Bilhassa, 16. yüzyılda, dünya hakimiyeti tasavvuru bağlamında Osmanlı İmparatorluğu, ısrarla kendi avantajına dönüştürebilmek için uluslararası meseleler söz konusu olduğunda her gelişmeden yararlanmaya çalıştı. 16. yüzyılda, imparatorluk çok sayıda farklı cephede aktif bir şekilde meşguldü. Akdeniz'de birçok kereler Venedik, Papalık ve İspanya birleşik gücüyle karşı karşıya geldi. Ukrayna ve aşağı Volga'da, Rus emperyal yayılmasını sınırlamak için savaştı. Kızıl Deniz ve İran Körfezi'nde bir deniz gücü olarak Portekiz'in egemenliğini genişletmeye çalışan Portekizli filoların yayılmasıyla oluşan tehdidin önünü almak için Hint Okyanusu'nda hazır bulundu. Sonuncu ama son derece önemli olarak, Kutsal Roma imparatorları ile Orta Avrupa'dan Akdeniz'e yayılan geniş alanları boyunca, kesintisiz bir şekilde karşılaşma durumundaydı. 1571'de, İnebahtı'daki Osmanlı yenilgisi hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Avrupa için bir dönüm noktası oldu.[5] İnebahtı'da, Osmanlılar uluslararası çatışmalar için imparatorluğun kaynaklarının sınırları olduğunu öğrendiler ve bir taraftan Avrupa diğer taraftan Hint Okyanusu üzerinde egemenlik tesis etmeyi amaçlayan büyük teşebbüslerinin nihai sonunu gördüler. Bilahare, güç ve kaynaklarını Akdeniz, Orta Avrupa ve İslami Doğu'daki arka bahçelerinde acil emperyal sorun alanlarına yoğunlaştırdılar. Osmanlılar, bir zamanlar başarıyla karşı koydukları Avrupalıların dünya meselelerinde hâkim bir statü elde etmiş olduklarını kabul ettiler. Osmanlılar, iktisadi kaynaklar ve dünya ticaret yolları üzerindeki kontrolden modern savaş teknolojisi ve askerlik bilimindeki hakimiyete varıncaya dek çok sayıda ve farklı alandaki Avrupa ilerlemesinin rekabet etme girişimlerini boşa çıkardığını kabullendi. Bu bağlamda, daha 17. yüzyılda Osmanlıların yüksek kalite çelik ve barutu İngiltere'den ithal etmeyi gerekli bulmaları kayda

4 Allen, 1963.

5 Braudel, 1949.

değerdir. Madencilik, mühendislik ve diğer çok sayıdaki sanayi üretimi branşlarında geleneksel Osmanlı yöntemlerinin modası geçmiş oldu ve Osmanlı üreticilerini, ümitsiz bir şekilde, artık dünya pazarlarına egemen olmaya başlayan Batılı-mamul mallarıyla rekabet etmekte aciz bıraktı. Bu dönemde, Avrupa ürünleri hem yüksek kalite hem de ucuz üretim olduğuna dair bir nam kazanmaya başladı. Osmanlıların bahşettikleri ticari imtiyazlarının garanti etmiş olduğu ek avantaj ile merkantilist Avrupa, Osmanlı pazarlarını mamul malları ile boğmaya başladı. Bu süreç 18. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini kapitalist dünya ekonomisine eklemlenen çevresel bir ekonomik güç olarak konumunu belirlediği bir zamanda doruğa çıktı.

Bir dünya gücü olarak Osmanlılar Akdeniz'deki deniz güçlerini Batılı devletlere feragat ederek zayıflamış oldu. 1590'lardan itibaren, üstün kaliteli İngiliz ve Hollandalı gemilerin Akdeniz alanına girişleriyle, Akdeniz'deki hem Venedik hem de Osmanlı egemenliği nihayete erdi ve Kuzey Atlantik'in yükselen ekonomilerine yönelik müşterek kapitülasyona sebep oldu. Başkent ile Mısır ve Levant'taki ticaret ve hac merkezleri arasında bağlantı kuran deniz yolları üzerinde ve dahi imparatorluk içerisindeki bölgelerarası trafik, çoğunlukla yabancı gemilerle yürütülüyordu. 1584 sonrasında ucuz Amerikan gümüşü ve Avrupa gümüş sikkelerinin istilası Batı'dan gelen bir diğer tokat oldu. Bu, Osmanlı para sisteminin çökmesine neden oldu ve parasal ve mali bozulmayı, siyasi krizler takip etti.[6] Genel olarak tarihçiler 1590 ve 1632 yılları arasında vuku bulan feci olayların imparatorluğun geri döndürülemez çöküşüne yol açtığı hususunda hem fikirdirler. Sonrasında imparatorluk, kamu düzeni ve mali güvenlikten tahta geçişe, bütün idari alanlara yayılan krizlerle mütemadiyen enkaz haline geldi. Bitip tükenmeyen krizler devletin mutlak varlığını tehdit etti. Osmanlıların kendilerinin bu krizin ciddiyetinin farkında oldukları, açık bir şekilde imparatorluğun hastalıklarının nedenlerini tartışan nasihatname yazarlarının gözlemleriyle

6 İnalcık, 1992; Barkan, 1975.

sabitti.[7] Bir taraftan Habsburglular ile uzun süren savaş ve diğer taraftan belli aralıklarla 1578'den 1639'a değin elli yıldan fazla süren doğuda İran ile devam eden savaş, imparatorluğun gerilemesinin başlıca nedenlerinden birisi olarak görülmelidir.

Özellikle, Osmanlı ve Safeviler arasında Azerbaycan ve Irak üzerinde hakimiyet amacıyla gerçekleştirilen, kronik savaşın Osmanlı Devleti üzerinde yıkıcı etkisi oldu.

Anadolu'daki yoğun celali yağmalamaları dönemini, 1610-1632 yılları arasında eyalet yöneticilerinin merkeze karşı bir dizi isyanı takip etti. Bu dönemde, asi yöneticiler Sultan'ın ana siyasi ve askeri destek kaynağı Yeniçerileri ortadan kaldırmaya çalıştılar, böylece imparatorluğun merkezi yönetimini ve kendini savunma kabiliyetini zayıflatabileceklerdi. Bu güç mücadelelerinin kökeninde, ücretli askerlerin yola getirilememesi problemi ve devlet siyasetinde bir güç olarak daha çok tanınma taleplerinin çözümlenmemiş olması yer almaktaydı. 17. yüzyılın başlarında, *sekban* piyade askerler, eyalet yöneticilerinin hizmetinde genişleyen askeri maiyetin tamamlayıcısıydı. Düzenli ödeme ve yeterli iaşe ile ilgili makul taleplerinin haricinde bu askerlerin görev esnasında, gayretleri karşılığında ganimet ve mükafat istekleri vardı. 19. yüzyılın sonlarında, geçici ücretli askerlerle (özellikle Rusya'ya karşı savaşlar için) ilintili problemler Osmanlı askeri planlamacılarını uğraştırmaya devam etti.

Eyalet bölgelerinin isyancı yöneticiler tarafından tahakküm altına alındığı dönemde, idarenin dizginleri başkentte etkin bir şekilde Yeniçerilerin elindeydi. 1622'de Yeniçerilerin neden olduğu darbe, Osmanlı tarihinde daha önce emsali bulunmayan bir olay olan Sultan II. Osman'ın infazıyla sona erdi. Bu zaman zarfında, Yeniçeri bölüklerinin tepe yöneticilerinden oluşan bir üçler erki oluşturuldu ve bu erk, koşullarını hem saray hem de idareye dikte edebilmek için Osmanlı siyasetine ağırlığını koydu. Dönemin Osmanlı nasihatname yazarları bu gelişmeyi, iktidar paylaşımı düzenlemeleri dolayısıyla saltanatın zayıflamasına bağladılar.

7 İnalcık, 1972, 1980.

Onlara göre, bütün ve mutlak bir saltanat, toplumda karşıt güçleri muntazam bir dengede tutmanın gerekli ön şartıydı. 1632 yılında bir yetişkin olduğunda, idarenin zincirlerini kesin olarak eline alan IV. Murad (1622-40) Yeniçerilerin zorbalıklılarını sona getirmeyi başardı. Sultan Murad eyalet kargaşalarına da son verdi ve bu yolla sultan otoritesi kesin olarak yeniden tesis edildi. Avrupa'nın, Otuz Yıl Savaşları (1618-48) esnasında etkin bir tehdit olarak Osmanlılara karşı nötr hale gelmesi, Murad'a, diğer stratejik ilgiler dolayısıyla gündemden uzaklaşan Osmanlı-Safavi çatışmasını canlandırma imkânı verdi. Murad, 1638'de Bağdat'ı yeniden aldı. Takip eden on yıl içinde, etkisiz bir yönetici olan Sultan I. İbrahim (1640-8) döneminde ve halefi IV. Mehmed'in (1648-87) çocukluk yıllarında, saltanat otoritesi meselesi tekrar su yüzeyine çıktı. Venedik'i Girit'ten uzaklaştırmayı amaçlayan süregelen Osmanlı seferi Osmanlıların yenilgisi ile sonuçlanırken, bir kere daha, devlet otoritesi rakip hiziplerin destekçileri arasında bölündü. Mevcut şartlara göre Osmanlılar denizdeki kontrollerini tümüyle kaybettiler ve Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alması başkenti tehlikeye soktu. Bu koşullarda, sarayın güçlü yetkilerle, tecrübeli vezir Köprülü Mehmed Paşa'ya 1656 yılında idarenin dizginlerini, devretmekten başka seçeneği kalmadı. Yaşlı vezir, güç kullanarak Yeniçerileri hizaya getirmeye girişti ve tehlike potansiyeli taşıyan ya da açıkça isyan eden eyalet yöneticilerini Dalmaçya ve Girit'teki savaş bölgelerine yönlendirdi. Diğer bir ifadeyle, Köprülü Mehmed, kamuoyunun tüm desteğiyle, merkezi devlet otoritesini yenilemek için başarılı bir teşebbüste bulundu. Venedik ablukasını bertaraf ederek başkente yönelik tehdidi ortadan kaldırdı, ancak 1645'ten 1669'a kadar yaklaşık yirmi beş yıl süren Kandiye kuşatması halefi ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa döneminde başarıyla sonuçlandırıldı. Köprülü hanesi tarafından gerçekleştirilen toparlanma döneminde, Köprülülülerin bir akrabası, Kara Mustafa Paşa, Osmanlıların doğu ve orta Avrupa üzerinden üstünlüklerini yeniden ileri sürebilecekleri düşüncesi içerisinde kendisini açmaza

soktu. Komutası altındaki büyük bir ordu ile Ukrayna'ya girdi ve Rus güçlerine karşı 1678'de ilk seferini kazandı. Sonrasında, Kara Mustafa, 1683'te Habsburglulara karşı bir sefere çıktı ve muazzam bir ordu ile Viyana'yı kuşattı. Bütün Avrupa endişeli bir şekilde, muallakta olarak gözüken, kolektif bir akıbet olarak olayları takip etti. Bu dönemde, Habsburglar zaten batıda Fransa ile savaş halindeydiler ve Hristiyanlığın karşı karşıya kaldığı genel tehlike ışığında düşmanlıklara son vermeye mecbur hissettiler. Papanın yönlendirmesiyle, Habsburglar, Venedik ve Polonya'dan müteşekkil bir Kutsal İttifak kuruldu ve taraflar arasındaki uzun görüşmeler sonunda Ruslar en nihayetinde İttifak'a dahil oldu. Kutsal Roma İmparatoru, Alman prenslerin tam askeri desteği ile Osmanlıları Macaristan'dan çıkarmayı başardı ve İttifak'ın orduları Balkanların kalbindeki Kosova ovasına kadar ilerlediler. 1683-1699 yılları arasında yaklaşık on altı yıl süren uzun savaş döneminde, Habsburglar Macaristan'ı işgal ettiler, Venedik Mora'yı zapt etti (1686) ve Ruslar Azak kalesini ele geçirdi (1696); Kutsal İttifak'ın planladığı birleşik Avrupa'nın koordineli genel Osmanlı-karşıtı taarruzu, imparatorluğun gelecek yüzyıllardaki kaderini belirledi. 1453'ten beri güneydoğusunda sınırı bulunan süper güç tarafından gerçekleştirilen aralıksız saldırı tehdidi yaşamış olan Avrupa, en sonunda 1699 yılında Karlofça'da imzalanan anlaşmanın şartlarıyla savaş heyulasından kurtuldu. Yenilgi ve Kutsal İttifak'ın birleşik güçlerince dayatılan ricat, Osmanlıları, Batı üstünlüğünü kabul etmeye zorladı ve neticede Osmanlıların hayatta kalmasının tek aracının Batılı yöntem ve kurumların taklidinde yattığına ikna oldu. Karlofça'yı takip eden dönemde, imparatorluğun geleneksel rakipleri, Habsburglar ve Rusya, Osmanlı topraklarına yönelik çok yönlü saldırılarını, Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca ve imparatorluğun ana topraklarının nihai istilası için Balkanlar önünde yeniden başlattılar. Bu görünen manzara ve Osmanlı'nın doğusundaki şahsi ticari çıkarlarına etkileri endişesiyle, Batılı devletler, imparatorluğu desteklemeye ve bütünlüğünü korumaya çalıştılar. "Doğu Sorunu",

Osmanlı'nın yanında ya da karşısında dış politika güden devletlerden müteşekkil iki güç bloğu arasında bölünmüş olan Avrupa güç dengesinde mühim bir konu olarak ortaya çıktı. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikası, Habsburglar ve Rusya'nın yayılmacı amaçlarının ortaya çıkardığı tehdide karşı, özellikle Fransa ve İngiltere olmak üzere Batılı güçlerin desteğine dayanıyordu.

Diplomatik alandaki Batı desteğine bağımlılık Osmanlı Devleti'nde yeni yeni kendini göstermeye başlamış olan batılılaşma sürecini kuvvetlendirdi. Rus Çarı I. Peter (1682-1725) zamanından başlayarak, Rus çarının Osmanlılara karşı savaştaki başarılarını çarların batılılaşma politikalarına atfetmeye başladılar. 18. ve 19. yüzyıllarda, Osmanlılar istekli bir şekilde batılılaşma reformlarına giriştiler.

Osmanlı'nın Gerilemesi Meselesi

Son otuz yıllık süre zarfında, geniş bir literatür Osmanlıların yönetimi altındaki milletlerin neden geri kaldıklarıyla ilgili soru yağdırmaktadır. Cevap, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısında aranmaktadır. İmparatorluğun, bir feodal devletin ya da "Asya Tipi Üretim Tarzı" bir devletin tipik bir örneği olduğu ileri sürülmektedir. İlki Osmanlı'nın feodal olduğunu iddia etmektedir, zira toplum iki ana sınıfa ayrılmıştır, bir yanda yönetici askeri seçkinler ve diğer yanda kısmi siyasi ya da sivil haklara sahip bağımlı reayadan oluşan kitleler. İkinci kesimin üretim fazlasına herhangi bir iktisadi eklemlendirme olmaksızın, seçkinler adına zorla el konulduğu iddia edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlü merkezi bürokrasisi ve devlet güdümlü ekonomisi ile Asya Tipi imparatorluklardan biri olarak tanımlayanlar, iktisadi büyümeye ve bu sosyo-politik yapıda toplumsal evrime yol açabilecek herhangi bir değişim ihtimalinin olmadığına inandılar. Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun durağan karakterinin temel nedeni olarak köylü üretimi ve emeğinin tam

kontrolüyle sonuçlanan devletin işlenebilir toprakların mülkiyeti olduğuna inanılır. Bu durumda, tarımsal ekonomide değişim ve pazar ekonomisini kabul etme imkânı yoktur. Bu başlıca iktisadi sektörde, durağan iaşe ekonomisi yüzyıllarca geçerli oldu.

Benzer şekilde, zanaatlar üzerindeki katı düzenleyici bir rejim, şehir endüstrilerinin gelişimini engelledi. Arşiv kayıtlarına dayanan Osmanlı toplumsal yapısı üzerine çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin tarımsal toprak ve köylü emeği üzerindeki kontrolünün neticede toplumsal ve iktisadi değişimde Osmanlı başarısızlığının ana nedenlerinden birisi olduğunu doğrular. Bunun, batı toplumlarının tarihlerinin belli bir döneminde bir kapitalist ekonominin gelişmesini mümkün kılacak diğer bütün temel siyasi ve ekonomik şartları ihmal eden, bir indirgemeci yaklaşım olduğunu eklemek gerekir. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'da ve Anadolu'da tarihi boyunca korumaya gayret ettiği, belli bir tarımsal-toplumsal yapıya sahipti. Çift-hane diye adlandırılan bu yapı, küçük köylü aile çiftliklerine dayanan bir tarımsal sistemi sürdürmeye çalışan Osmanlı sosyo-politik mekanizması için bir temel taşıydı. Çift-hane, bir çift öküz ile işlenebilecek büyüklükte bir çiftlikle bir köylü ailesinden oluşan, ailenin geçimini sağlamak ve yeniden üretimi ve vergi yükümlülüklerini karşılamak için yeterli bir ekonomik-mali üniteydi. Osmanlı bürokrasisi bu tarımsal-mali üniteleri korumak için gerekli tüm önlemleri aldı ve köylü çiftliklerinin büyük mülklere dönüşmesini amaçlayan eğilimleri engellemede başarıya ulaştı. Bunu sağlayan temel politika, bütün ekilebilir toprağın *miri* diye adlandırılan devlet mülkiyeti altına alınmasından oluşuyordu.

Son zamanlardaki çalışmalar, imparatorluğun 16. yüzyılın ortalarında tecrübe ettiği nüfus artışının bir bütün olarak Osmanlı toplumunda derin bir krize yol açtığını ileri sürmektedir. Teknolojik yenilikler tedavüle girmediğinden ya da devlet kontrollü Osmanlı toprak sahipliği sisteminde herhangi bir değişim olmadığından, baskın bir şekilde buğday ve arpa üretimine dayalı yaygın geleneksel tarım sistemi, nüfus artışının hızını karşılayamazdı. Nüfus

baskısı altında, köylülerin terkedilmiş köylerin yanı başındaki sürülebilir toprakların ve marjinal toprakların yer aldığı mezralara taşındıkları ve yerleştikleri ya da ormanda ve bataklık arazilerde yeni topraklar açtıkları doğrudur. Osmanlı tahrir defterleri 16. yüzyılda bu türden faaliyetlerin kanıtlarını sunar.

Osmanlı idaresi, Avusturyalı–Alman askerlere karşı koymak için Yeniçeriler ve piyadeler ile birlikte sadece modası geçmiş geleneksel silahlar kullanan eyalet süvarilerinin, sipahilerin, yerini tabancalarla donanmış askerlerle ikame etme ihtiyacı hissetti. Yeniçeri bölükleri genişledi, ancak bu pahalıydı. Sonuç olarak, devlet Anadolu'ya Yeniçeri bölüklerinden gönderdiği subayların komutası altında başıboş köylülerin arasından 50 – 100 tüfekli er bölükleri organize etmek zorundaydı. Köylü bir genç için bir tüfek almak ve paralı asker olarak kaydolmak kolay bir yatırımdı (tüfeklerin imalatı devlet tekelindeydi ve bu dönemde ucuz versiyonları bulunabilirdi).

Barış zamanında işsiz kalan bu paralı asker toplulukları köylerde kıt kanaat yaşayan çetelere dönüştüler. Fransa'nın, Yüz Yıl Savaşı esnasında ve sonrasında *compagnies d'armes*'in ellerinde tecrübe etmiş olduğu korkunç anarşi dönemi gibi, Osmanlı Anadolu'su 1593-1610 yılları arasında celaliler diye bilinen işsiz piyade sürüleri tarafından viraneye çevrildi. Bu gelişmede kritik nokta topraksız köylülere hayatta kalabilmeleri için savaşmak maksadıyla örgütlenme imkânı verilmiş olmasıydı. Balkanlar, benzer bir yağma ve tahribatı 18. yüzyılda Habsburglara ve Ruslara karşı savaşlar esnasında ve sonrasında, Arnavutluk ve Rodop'ların fakir dağlık bölgelerinde, Osmanlı idaresi benzer askere alma yöntemini yürürlüğü koyduğunda, tecrübe edecekti.

Osmanlı Toplumunda İletişim

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve kültürel tarihi için iletişim biçimleri ve tekniklerine dair kapsamlı bir bakış ile başlamak önemlidir.

Eğitim: Medrese, Cami, Saray ve Derviş Tekkeleri

Medreseler ya da ilahiyat okulları Sultan Orhan (1324-62) zamanından beri Osmanlı dünyasında mevcuttu ve 14. yüzyıldan itibaren devletin bir *medreseler* hiyerarşisi yapılanması vardı. Kapsamlı bir yeniden yapılanma II. Mehmed (1451-81) tarafından meşhur gökbilimci Ali Kuşçu nezaretinde gerçekleştirildi. İkinci bir yeniden yapılanma I. Süleyman döneminde oldu.[8]

Siyaset, kültür ve dinin birbirinden ayrılmadığı Osmanlı toplumunda, dini kurumlara sosyo-politik ifade etme ve faaliyetler açısından bakmalıyız. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu'da *medreseler* imtiyazsızlık dolayısıyla hoşnutsuzluk ve isyan merkezleri haline geldi. Köylü genç ya da şehirli yoksunlar öğrenci olarak *medreselere* akın ettiler, öğrenci, *suhte* olarak vergiden muafiyeti garanti ettiler.

Kimi zamanlar, uzak bir dağda kendi '*medrese*'lerini kurdular ve kanunlara uygun sadaka toplama kisvesi altında kırsal kesimde halkı soyan çeteler tertip ettiler. Bu çeteler o kadar çok çoğaldılar ki, idare bunları haydut çeteleri olarak ilan etti ve bu türden bütün küçük yerel *medreseleri* ortadan kaldırdı. *Suhteler*, tarihçilerin *suhte ayaklanması* diye adlandırdıkları, büyük toplumsal karışıklıklara neden oldular. Bu durum yüksek eğitimin imparatorluğun üç büyük başkentinde, İstanbul, Bursa ve Edirne'de yoğunlaşmasına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda cami kamuoyunun şekillendiği bir mekandı.

Camilerde, müderrisler sadece öğrencilere değil, *medreseleri* dışındaki halka da dersler verdiler. Sade bir askerin, bir Yeniçerinin bu türden derslere iştirak ettiği ve ulema grubunun bir üyesi olduğu durumları biliyoruz. Cuma namazında, bir *hatip* minbere çıkar ve orada dini tavsiyede bulunurdu. Bazı hatipler hutbesinde güncel meselelere ve olaylara da değinirdi. Her hutbe Sultan'ın isminin zikredilmesiyle ve ona kısa bir dua edilmesiyle sona ererdi.

8 İnalcık, 1973.

Bu, İslam tecrübesinde sultan otoritesinin meşruiyetini tanıma olarak yorumlanırdı. Hiçbir Müslüman yönetici, ismi sikkede ve cuma günkü *hutbe*de zikredilmeksizin meşru olamazdı.

Sözlü iletişimden bahsederken, çeşitli resmi ya da ara sıra yapılan toplantıları ihmal edemeyiz. Tüm Müslüman yöneticilerin ulema ile sarayda belli dönemlerde bir araya gelmesi hürmet edilen adetti ve dönemin önde gelen alimlerinin hepsi bu toplantılara davet edilirdi. Bu türden toplantılarda, ilahiyat ve fıkıh ile ilgili dini meseleler, güncel konularla ilgisi nispetinde tartışılırdı. Bu toplantılar sık sık ulema arasında amansız tartışmalara yol açardı. Bu toplantılar özellikle II. Mehmed döneminde sık sık gerçekleşirdi. Bu toplantılardan birinde, Sultan önde gelen ulemayı meşhur ilahiyat konusu olan, Allah'ın akılla mı yoksa iman ile mi anlaşılabilir olduğu meselesi hakkında yazmaya teşvik etti.

Saray okulu ve Osmanlı yüksek kültüründeki rolü, özel bir ilgiyi hak eder.[9] Saray eğitimi, *gulam* ya da *kul* diye adlandırılan sultanın kullarının siyasi seçkin olmaları için eğitilmelerini amaçlamaktaydı. 'Mükemmel gulam', sultanın mutlak rejiminin kör aleti olan ve İslam dünyasındaki diğer seçkin gruplarla, özellikle İran ve Babür'deki emsalleriyle, kozmopolit bir kültürü paylaşan kişiydi. Köken olarak İslam öncesi Hint-İran kültür mirasından gelen, siyasi düşünceleri ve artistik beğeni ve muaşeretleri standarttı. İncelik, ayrışma ve bölgenin halk kültürüne tenezzül etmeme tüm siyasi seçkin grupların ortak özelliği idi. İmparatorluklarının kuruluş döneminde Osmanlılar bu çok ayrıntılı, kozmopolit kültürü Timur ve İran örneklerinden öğrenmeye gayret ettiler. Mesela, Farsça kaleme alınan bir efendinin ya da prensin el kitabı olan *Kabusnâme*, bu dönemde birçok kez çevrildi.

Dervişler kurallar doğrultusunda dini bağış ya da *vakıf* tarzında bağışlar aldılar ve tekkeler, zaviyeler ve hangâhlar inşa ettiler. Buralar, tarikat mensuplarının ibadetler için bir araya geldikleri mahfillerdi. Genellikle dini musiki ve *sema* mistik bir tecrübe için

9 Miller, 1941; İnalcık, 1973.

icra edilirdi ve ritüeli dini bir yemek takip ederdi.[10] Yönetim, bu kurumlardan, fakirler, yerinden edilmiş olanlar ve seyyahlar için bir sığınak işlevi görmelerini beklerdi. Görünüşe göre bu türden tekkeler ya da dergahlar güncel meseleleri tartışmak için bir forum da sağlarlardı. *Melamilik* gibi idare-karşıtı inançlarında mutaassıp olan dini tarikatlar ancak yeraltı yapılanmaları olarak hayatlarını idame ettirdiler. Yönetim, *melami* liderlerini idam ettirirdi.

Azimli gezgin dervişler, aşıklar gibi pazarlarda ve kamusal mekanlarda nasihat etmekteydiler ve kasaba ve kırsal bölgelerin halkı üzerinde güçlü bir etkiye sahiptiler. *Baba* ya da *abdal* diye adlandırılan, yarı-göçebe Türkmen ve Yörüklerin manevi liderleri 15. ve 16. yüzyıllarda orta Anadolu'da ve Rumeli'de Yörüklerin merkezi olan Dobruca'da en tehlikeli isyanları başlattılar.

Popüler Toplanma Mekanları ve Kamu Eğlendiricileri

Boza-hane ve kahvehane çarşı bölgesindeki sosyalleşme mekanlarıydı. (Darının mayalanmasından yapılan *boza* Orta Asya göçebelerinin tipik bir içeceğidir). Kahvehane bir toplumsal buluşma mekânı haline gelmeden önce, onun işlevleri bozahane tarafından ifa ediliyordu. Belirli *boza* çeşitleri sarhoş ettiğinden ve *boza*-hane siyasi dedikodu için bir alan olduğundan, idari kontrol bir tekel sistemi yoluyla gerçekleştiriliyordu. Her bir kasabanın, yönetim tarafından kiraya verilen belli bir sayıda *boza*-hanesi mevcuttu. Kadı onları teftiş etmekle yükümlüydü. Daha sonra, 16. yüzyılın ortalarında kahvehaneye yapıldığı gibi, *boza*-haneler "müfsitlerin ve tehlikeli dedikodunun yatağı" olarak yaftalandılar ve sık sık sultanın fermanıyla kapatıldılar.

Kırsal bölgelerde, bir diyardan diğerine gezen Türk aşığı en popüler iletişim unsuruydu. Çoğunlukla kırsalda aktif olan, köken itibariyle Orta Asya'da şamanların kullandığı bir enstrüman olan *kopuz* ya da *saz* çalan bu aşıklar, dini, popüler-mistik, natüralist-realist ve destani çok değişken ve renkli halk edebiyatı

10 Birge, 1937.

üretimlerinin aktarımından sorumluydular. Aşık, dini-siyasi propagandanın sözcüsüydü; özellikle bastırılmış Anadolu Şii mezhebinin, Kızılbaşların inançlarının, özlemlerinin, şikayetlerinin sesiydiler. Pir Sultan Abdal gibi ozanlar, popüler protest hareketlerin tahrikçisi oldular. Kırsal sınıflar, köylüler ve göçebeler bu popüler ozanlar vasıtasıyla özlemlerini seslendirdiler.

Kasabalarda ve şehirlerde, pazar, çarşı ya da *suk* alanı, tüm şehir halkı için münasebet ve iletişim mekanıydı. Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar pazarda aynı loncaya bağlıydı ve iç içeydiler, öte yandan kasabanın yerleşim bölgesinde her bir grup kendi mahallesinde yaşamaktaydı. Bir kural olarak, idari ofisler, ulu cami ve mahkeme de pazar bölgesinde yer alırdı ve devlet ilanları pazar meydanında münadi tarafından duyurulurdu.[11]

Yazılı İletişim

İslami kültür yazılı kelama dayanır. Kur'an, Hz. Osman döneminde kitap haline getirildi. İslam toplumunda kitap yazımı ve bilginin yayılması iki ana kaygıyla belirlenirdi: İslam'ın tebliği, öğretimi ve yayılması ve sultan-halifenin iktidarını ve zenginliğini en etkin yol ile artırmak için bir bürokrasinin hazırlanması. Buna bağlı olarak, kitaplar, dini ve din ile ilgili alanlar üzerine olanlar (*ulum*) ve pratik kullanımlar üzerine olanlar (*fünun*) diye, iki ana kategoriye ayrılırdı. Son kategori, edebi ilimler (*adab*) ve matematik (*hisab* ve *siyaka*), coğrafya, tarih, astronomi ve zooloji gibi ilimleri içermekteydi. Uygulamalı ilimler son analizde 'din ve devlet'e (*din ü devlet*) hizmet eden olarak kabul edildiler. Mesela, bilimsel ziraat üzerine kitaplar yazmaya ve tercüme etmeye sevk eden şey vergi matrahını artırma isteğiydi. Astronomi, hava şartlarına dair bilgi vermesinin yanı sıra sultanın kararları için iyi işaretleri belirlemeyi sağlardı. Her bir yılın başlangıcında, saray gökbilimcisi sultana iyi ve kötü tarihleri içeren bir yıllık sunardı. Tabi ki, nadiren de olsa özgür zihinler de ortaya çıktı, ilim adına ilimle meşgul oldular. Osmanlı matematikçisi Molla

11 İnalcık, 1971; Wirth, 1975; Faroqhi, 1984, 1987.

Lütfi (ö. 1494) onlardan biriydi, ancak ulema topluluğu kalabalık bir izleyiciler önünde, At Meydanı'nda bu matematikçiyi astı. Entelektüel hayat ve kitap üretimi geleneksel, patrimonyal toplumun ihtiyaçları ve gerekleri ile ahenk içinde olmalıydı ve oldu da. Değişim ya da 'terakki'den ziyade, gelenek ve toplumsal denge, mezkûr toplumun idealiydi. Nizamülmülk'ün yönetim sanatı üzerine olan klasik eseri *Siyasetname*, ideal toplumsal düzeni, statü gruplarının hiçbir hareketliliğe müsaade edilmediği, bölümlere ayrılmış bir toplum olarak tarif etmekteydi. Ancak 19. ve 20. yüzyıllarda, Orta Doğu'nun 'batıcıları', değişim ve 'terakki'yi iyi gören ve ezeli ve ebedi gerçeklik ve gelenek değerlerine dayanan 'mükemmel denge'deki bir toplum anlayışını küçümseyen yeni düşüncelerle ortaya çıktılar.

Derviş tekkelerindeki musiki ve sema, dini-mistik sezişler için manen yücelmeye yardım ettikleri müddetçe, ulemanın bir kısmı tarafından hoş görüldü. Diğer taraftan, dini ilimlerde titiz inceleme ve doğruluk için dürüstlük ve samimi ilginin, ulemayı bilimsel bir disiplinle yetiştirdiğini belirtmek gerekir. Osmanlı sultanları, özellikle ilk iki yüzyılda, henüz yetkin bürokratlar grubunun ortaya çıkmamış olduğu bir dönemde, ulemayı bürokratik hizmetlerde istihdam ettiler. Ayrıca sultanlar, İslami kurallara göre fetihlerini düzenlemede ulemanın güçlü fikirlerine ihtiyaç duydu. Ulema, medrese eğitimine sahip olmasına rağmen, bürokratlar kalemiyede tecrübeli bürokratlara çırak olarak, esnafların mesleklerinin ustaları olmaları gibi, temel eğitimleri alıyorlardı. Bazı pratik ilimlerdeki uzmanlaşmaları ile ulemadan bazıları kalemiye mesleklerine dahil oldular.

İstanbul'daki çok sayıda kütüphanede İslam dünyasının akademik mirasını toplama ve korumadaki Osmanlı iştiyakı, Osmanlı alimlerinin ansiklopediler oluşturmasını mümkün kıldı. Bugün, İstanbul kütüphanelerinin dünyada İslami ilimler konusunda en iyi ve en geniş koleksiyona ev sahipliği yaptığı telakki edilir. Taşköprülüzade'nin ilimler ansiklopedisi (*Mevzû'âtu'l-Ulûm*) ve Hacı Halife'nin (Kâtip Çelebi) *Keşfü'z-Zunûn*'u çok sayıdaki eserden en bilinenleridir.

İletişim Olarak Ritüel

Dinsel törenler, merasimler ve festivaller İslam toplumunda son derece önemli toplumsal işlevlere ve anlama sahip iken, Osmanlı nümayişleri ve geçit alayları aynı zamanda diğer Akdeniz toplumlarıyla ortak özellikler göstermekteydi. İslami ritüeller yoğun duygular uyarma ve kitleleri birlikte harekete geçirmede güçlü bir etkiye sahipti. Her askeri sefer ve zafer kutlaması başkentin ulu camisi olan Ayasofya'da başlar ve nihayete ererdi. Burada sultan, rical, ordu komutanları ve büyük bir inananlar topluluğu bir araya gelir ve zafer için dua ederdi. Sefer esnasında, ordugâhta, *namazgah* diye adlandırılan geniş açık hava meydanları, binlercenin Allah'ın huzurunda birlikte namaz kılabilmeleri ve güçlü bir tesanüt duygusu ortaya koyabilmeleri için kullanıldı.

Yönetenin yönetilen ile direk irtibatı, İslam kültüründe idarenin temel bir prensibi olarak telakki edilirdi.[12] Nasihatname literatürü, sultana, dini tören ya da av partisi gibi gezintileri kullanarak sıradan ahali ile direk irtibata geçmesini ve onların yazılı şikayetlerini almasını tavsiye etmekteydi. Bu uygulama, kadim bir Orta Doğu geleneği olup, yöneticinin aracılarının gücü kötüye kullanmalarından halkı koruma ilgisini gösterir. Yöneticinin divan-ı hümayundaki mevcudiyeti ve her bir tebaanın şikayetini divana taşıma hakkı, iyi yönetimin ve adaletin temeli olarak kabul edilirdi.

İran ya da İslami kökenli festivaller, Mevlid Kandili, Miraç Kandili ve özellikle Ramazan gibi senenin belli günlerindeki kutlamalar, etkinlik vesileleri oldu. Kurban bayramında, sultan ve hali vakti yerinde kişiler tarafından binlerce koyun kestirilir ve fakirlere dağıtılırdı. Ramazan bayramında, akrabalar ve arkadaşlar birbirlerini ziyaret ederlerdi, eski küskünlükler unutulur ve herkes için ümitle dolu bir yeni hayat başlardı. Daha genç olanlar ve alt mevkidekilerin ziyareti başlatması katı bir kuraldı.

Köken itibariyle tarih öncesi bir adet olan, bahar ekinoksundaki, Yeni Yıl'ın başlangıcı, *Nevruz*, Osmanlılar tarafından istekle kutlanan, emperyal ritüelin vazgeçilmez bir parçası oldu.

12 İnalcık, 1973.

Sultanın oğlunun sünnet töreni ve kızının düğünü gibi festivaller önemli olaylar olarak organize edilirdi. Nitekim, Osmanlı festivali, saf bir eğlenmeden ziyade daha çok ritualistik, siyasi ve toplumsal anlamı ile nitelendirildi. Sulh ve uzlaşma ruhunu göstermek için bir etkinlikti.[13] Toplumsal-siyasi bağların güçlendiği festivallerde, vassal prensler ve yüksek mevki sahipleri hediyelerini sunarlardı ve pahalı kaftanlarla ve diğer hediyelerle onurlandırılırlardı. Bu toplantılarda gözlemlenen katı teşrifat kuralları yönetici grup arasında mevki ve hiyerarşiyi tesis ederdi. Sıradan insanları, yönetici seçkinlerle bir araya getirmek ve onlara festivalin eğlenceli havasını paylaşmalarına müsaade etmek, hayli hiyerarşik Osmanlı toplumunda irtibat bağlarını ve güveni yeniden tesis etmek gibi önemli toplumsal işlevi yerine getirirdi.

Hristiyanlıktaki vaftiz gibi, sünnet hayatın yeni bir aşamasının başlangıcı olduğuna inanıldığı için özellikle uzun ve ihtişamlı festival etkinliği gerçekleştirilirdi. 1582'de şehzade Mehmed'in elli günden fazla süren şaşaalı sünnet festivali, *surname* adı verilen muhteşem bir festival kitabında anlatılmaktadır ve zengin minyatürlerle tasvir edilmektedir.

Bu ortamda, İslam'a kitlesel ihtidalar gerçekleşti ve binlerce gayrimüslim Osmanlı şehzadesinin sünnetine iştirak etmek için geldi. Amaç, yöneticinin zenginliğini ve kudretini bütün dünyaya göstermekti. Yabancı yöneticilerin özel görevli memurlarla çağrılması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Şehzade Mehmed'in 1582'deki sünnet töreninde Avrupalı prens temsilcilerini ağırlamak için özel bir pavyon inşa edildi. Bu festivallerde, herkes sultanın misafiri olarak kabul edilirdi ve festival esnasında kendisine yemek ikram edilirdi. Ziyafetten sonra tabak çanağın yağma edilmesi türünde detaylar, Türk-Moğol hanlıklarında önemli ritualistik bir anlamı olan Orta Asya'ya özgü *toy* ve şölen'i anımsatır. 'Halkını doyurmak', bir hanın en önemli sorumluluklarından birisi olarak telakki edilirdi. Kamusal şölenler organize etmek bunu sembolize ederdi ve ihmali ise bazı zamanlar isyanla sonuçlanırdı.

13 And, 1963/1964.

Mezkûr şaşaalı festivaller titiz bir organizasyon ve cömert harcama gerektiriyordu. Kamu eğlencesi, yemekler ve havai fişek gösterileri dikkatlice planlanırdı ve her şey mükemmel düzen içerisinde gerçekleşirdi.

Tahta çıkış ya da bir şehzadenin doğumu ya da büyük bir askeri başarı için emperyal festival sadece imparatorluğun başkentinde değil, tüm şehirlerde organize edilirdi. Eski Roma Hipodromu olan At Meydanı, başkentte genellikle festivallerin gerçekleştiği muhitti.

Osmanlı toplumunda resmi olan geleneksel festivallerden birisi de zanaatkar esnafların organize ettikleriydi. Geleneksel Yeni Yıl festivalinin ilk gününde, Müslüman ve gayrimüslim, her bir loncanın mensupları, bir geziye giderek birlikte kutluyorlardı. Bu lonca kardeşliğini ve dayanışmasını gösterirdi ve yenilerdi.

Osmanlılar ve Batılılaşma

Osmanlılar birçok Avrupai kültür unsurunu benimsemesine rağmen, bu onların Avrupai kültürle kaynaşmasına yol açmadı. Zira Osmanlılar, İslam dininde somutlaşan kültürlerinin özü olan değer sistemlerini muhafaza ettiler.

Özel bir olayı inceleyelim. Osmanlılar, 1354'de Macaristan'da ilk olarak ortaya çıkan, ateşli silahları, Balkan devletleri yoluyla en erken 1380'lerde benimsediler. 1378'de, Dubrovnik'te toplar dökülüyordu. Osmanlı'nın taarruzuna karşı koymak için Balkan devletleri, 1380 sonrasında ateşli silahlardan yararlandılar. Osmanlılar, 1385 yılında batı Balkanlar'da görüldüklerinde, ateşli silahlar zaten yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Topların 1389'daki Kosova Savaşı'nda kullanıldığı görüldü. Dubrovnik, ateşli silahların ana üretim merkezi oldu ve diğer Balkan devletleri için bir tedarik merkeziydi. Daha 1393'de, 300 librelik top güllesi kapasiteli büyük silahların Dubrovnik'te dökümü yapılıyordu. Niğbolu'daki (1396) Alman bir tutsak, çağdaş bir görgü tanığı, Schiltberger, I. Bayezid'in 1397'de Karaman'a karşı

seferinde toplar kullandığını belirtir. Çakmaklı tüfekler ve tabancalar Balkanlar'da 1430'larda belirdi. 15. yüzyılda, silah üreticileri, İtalyanlar, Macarlar, Almanlar ve Fransızlar da dahil olmak üzere çoğunlukla yabancılardı. Top yapımında, ilk olarak demirciler istihdam ediliyordu ve zaman içerisinde uzman tüfekçiler işi devralıyordu. Osmanlılar ilk zamanlarda yabancı uzmanları ücretle tutmalarına ya da tutsakları istihdam etmelerine rağmen, kendileri sanatın inceliklerini öğrendiler ve top ve çakmaklı tüfek yapımında tecrübe kazandılar. II. Mehmed'in ücretle istihdam ettiği Macar top ustası Urban, en iyi bilinen örnektir. Konstantinopolis'in surlarını yıkmak için Sultan'a kocaman toplar üreterek tarih yazdı. Osmanlı topçuluğu Avrupa'da en iyiler arasındaydı ve Rodos ve Lefkoşe gibi kalelerin dayanıklı olmalarına rağmen ele geçirilmesinin nedeniydi.

Osmanlı tarihi boyunca, sultanlar yabancı uzmanları kendi hizmetlerine dahil olmaları için davet etmekteydiler. *Efrenciyan* diye adlandırılan, Avrupalı mühendisler ve uzmanların özel odası, ta 16. yüzyılda Sultan'ın sarayında oluşturulmuştu. Topkapı Sarayı arşivlerinde, Leonardo da Vinci'nin İstanbul'a gelmek için yaptığı başvurusu ve Sultan için yaptığı inşaat çalışmaları keşfedildi.[14]

Osmanlıların Hussit *Wagenburg* taktiğini benimsediği şartlar dikkate şayandır. Osmanlılar, çok hızlı bir şekilde taktiğe adapte oldular. Bu taktik, Hünyadi Yanoş'a savaş meydanında Osmanlılara karşı tartışmasız üstünlük sağlamıştı. Hareketli bir kale gibi silahlarla donatılmış savaş vagonlarının dairesel olarak düzenlenmesinden oluşan bu yeni taktik, doğuda İranlılar ve Memlüklere karşı Osmanlı başarısının önemli faktörlerinden biriydi. Osmanlıların bu Müslüman rakipleri piyade alaylarını ateşli silahlarla donatmayı ertelemişlerdi. İran ve Hindistan'da top imalatçıları, çoğunlukla Osmanlı bölgesinden geliyordu. İki Osmanlı top imalatçısı, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu, Babür'e yardım ettiler, Babür de rakipleri üzerinde askeri üstünlük kazandı. Ateşli silahların yapımı ve taktiksel olarak kullanımında

14 Babinger, 1958.

Osmanlı tecrübesi, *Rumi* diye adlandırılan ücretli askerlere büyük taleplerin olduğu, Arap topraklarında ve Hindistan'da, Osmanlılara bir ün kazandırdı. Portekizliler ve İranlılara karşı mücadelelerinde, Osmanlı sultanları 16. yüzyılda Orta Asya Hanlıklarına, Hindistan'daki Müslüman devletlere ve Sumatra'daki Ace Sultanlığı'na ateşli silahlarla donatılmış asker ya da uzmanlar gönderdi. Ateşli silahların yapımında olduğu gibi aynı yöntemleri takip ederek, Osmanlılar ta 14. yüzyılda kendi tersanelerine sahip oldular ve 15. yüzyılın sonu itibariyle Venedik deniz gücüne meydan okuyan güçlü deniz filoları oluşturdular. Gelibolu tersanelerinde, Rumlar ve daha sonra Cenova ve Dubrovnik'ten mühendisler Osmanlılar için çalıştılar. Ancak, Osmanlılar savaş teknolojisinde Avrupa ile yarışı 17. yüzyılda kaybetti. Bilahare, Osmanlılar ciddi mağlubiyetlere uğradılar, zira Batı'ya özgü kültürel ve toplumsal şartlar ve kurumlar olmaksızın sadece teknikleri ödünç alabilmişlerdi ve yaratıcı araçlardan yoksundular.

Fransızca *Encyclopédie* Osmanlı mühendislik okulunda öğrenciler için erişilebilirdi ve Fransız Devrimi fikirlerine 18. yüzyılın sonunda Türkiye'de aşina olunduğuna inanılmaktadır.[15] Modern Avrupa'da anlaşıldığı şekliyle toplumda köklü değişim anlamında devrim fikri, Osmanlı İmparatorluğu'nda köklü reform olarak algılandı ve devlet gücü vasıtasıyla yukarıdan uygulamaya geçirildi. 1950'ye dek, bu türden reformlar münhasıran bürokrasinin gayretleriyle devletin bekası için gerekli çareler olarak öne sürüldü, zira imparatorlukta batılı anlamda bir sivil toplum tam olarak gelişmemişti. Dolayısıyla, Osmanlı tarihini dönemleştirme onun temel reformlarına dayanmalıdır. İmparatorluğun kaderi Avrupa'daki siyasi ve iktisadi değişimlere, özellikle 18. yüzyılda, yakından bağımlı olmasına rağmen, Osmanlının tarihsel evriminin Avrupa ile tümüyle paralel olduğu düşünülemez. Öte yandan, Osmanlı tarihinde köklü bürokratik reformların Avrupa'nın baskısı ile gerçekleştiği bir olgudur ve bu olgu Avrupa dışındaki diğer ülkeler için de doğrudur.

15 Lewis, 1953.

II.
OSMANLI TOPLUM YAPISININ EVRİMİ

Geleneksel Osmanlı-Türk toplumunun asli hususiyetlerini, en iyi bir şekilde, I. Süleyman (1520-1566)'ın saltanat yıllarına dönüp bakarak tasvir edebiliriz. 19. yüzyıldaki siyasi modernleşmeye tekaddüm eden dönemde, orijinal Osmanlı müesseselerinin az çok bozulmuş şekillerini ve yeni içtimâî-siyasi gelişmelerin bu müesseselerin temelini tehdit edici bir hâl aldığını görürüz. 16. yüzyıldan sonraki gerileme dönemini idrâk eden ıslahatçılar kuşağı, açıkça, I. Süleyman'ın "Altın Çağını" yeniden canlandırmanın yollarını aradılar. 1683-1699 yılları arasında Macaristan'da uğranılan mağlubiyetlerin tesiri altında kalan Osmanlı Türkleri, ilk defa Batının üstünlüğünün farkına vardılar; daha sonra yapılan reformlar, önce askerî, bilahare 19. yüzyılda idari sahada, gitgide artan bir şekilde Batı nüfuzundan etkilendi. Devlet ve toplum telakkilerindeki temel bir değişmenin eşlik ettiği kararlı ve kesin modernleşme hareketi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra milli inkılâpla başladı.

Türk modernleşme hareketindeki 20. yüzyıla kadar süren tereddüt ve gecikmelerin sebebi, Osmanlı Devleti'nin, farklı kültürlere mensup milletlerden teşekkül etmiş bir imparatorluk olması ve hanedanın belli bir dönem ortak sadâkatin yegâne odak noktasını oluşturması gerçeğinde yatıyordu. Diğer taraftan, imparatorluğun siyasi ve içtimâî üstyapısı, hâlâ-İslâm dininin değişmez kânunu- şeriate dayanmakta ve bu siyasi- dinî yapı, sultan-halifenin şahsında doruk noktasına ulaşmış bulunmaktaydı.

Osmanlı hükümdârının bu mevkii, hükümdârın iktidarını zayıflatan ve sonunda modernleşmeye öncülük eden gelişmeler, bu makalenin ana temasını teşkil edecektir.

Osmanlı Hükümdârı ve Osmanlı Toplumu

15. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Tursun Bey, toplum üyeleri arasındaki uyumun, her ferdin toplum içinde kabiliyetine göre belirlenmiş yerini muhafaza etmeyi gaye edinen devlet politikası ile gerçekleşeceğini bilhassa vurgulamaktadır. İçtimâî nizâmı sağlayan ve vâsıta olarak, devlet yönetimi, iki yönlü bir müeyyide gücüne sâhipti: Hükümdâr otoritesi ve hâkimiyeti ile şeriat. Hükümdâr tarafından konulan kâideler, kalıcı bir karaktere sâhip olmadıkları sürece, bir beşer toplumunda her zaman için hükümdârın varlığı elzemdi. Hükümdâr, içtimâî düzen içerisinde her bir ferdin yerini belirleyebilmek için mutlak bir güce sâhip olmalıydı. O, mevkiini kuvvetlendirmek için daima gelirlerini ve ordularını artırıp güçlendirmeli, böylece bir bütün olarak halkın emniyetini ve nizâmı sağlayıp pekiştirerek topluma hizmet etmeliydi. Tursun Bey'in mantıkî delilleri, açıkça, her toplumun, mutlak güce ve şeriatin dışında kânunlar ve nizamlar vaz'edebilme yetkisine sâhip bir sultana ihtiyaçları olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Sultanın korumakla yükümlü olduğu değerler, adâlete dayanan bir içtimâî nizam ve emniyettir. Bu fikirler, Osmanlı yönetim felsefesinin temelini oluşturmuştur.

Osmanlı hükümdârının mutlak gücü, ayrıca, eski Doğuya has bir özdeyişte de kendine bir dayanak bulmaktaydı: "*Adldir mûcib-i salâh-ı cihân, cihân bir bağdır divârı devlet, devletin nâzımı şeriattir, şeriate olamaz hiç hâris illâ melik, melik zabteyleyemez illâ leşker, leşkeri cem'edemez illâ mâl, malı cem'eden raiyyettir, raiyyeti kul eder pâdişâh-ı âleme adl*".[1] 11. yüzyılda yazılmış

1 (Dâ'ire-i Adliye. Ç.N.) Bu özdeyiş kısaca, hükümdârın askersiz gücü olamayacağını; para olmadığı takdirde askerin beslenemeyeceğini, teb'ası müreffeh değilse paranın olamayacağını ve halkın refahının da ancak adâletle sağlanacağını vurgulamaktaydı.

Kutadgu Bilig'den 1839 Tanzimat Fermânı'na kadar Türk siyasi literatüründe defalarca tekrarlanan bu ibâre, devlet yönetiminin dayandığı felsefenin fiilî bir hulâsası olarak kabul görmüştür. 17. yüzyılda Kâtip Çelebi, sultanın devlet içerisindeki merkezî mevkii üzerinde bilhassa durmuştur. İslâm toplumunda mutlak güç halifeye atfedilmiş olmakla birlikte, teorisyenler, söz konusu gücün, şeriatı tatbik etmenin yalnızca bir vâsıtası olduğunu vurgulamışlardır.

Osmanlı hükümdârları, ilk iş olarak, kağıt üzerindeki mutlakiyetçiliği, iktidârın kendi şahıslarında toplandığı bir yönetim tarzı kurarak, gerçek hâlinde getirdiler. Onlar bunu, ilgi çekici bir şekilde, fethedilmiş topraklardaki her türlü aristokrasiyi tasfiye ederek, idâri görevlere sâdece sarayda eğitim görmüş *kul*ları getirerek ve *ulema*yı kendi hizmetlerine alarak başardılar. Sultanın kulları icrâ yetkisini kullanma, *ulemâ* ise bütün hukûkî ve mâlî meselelerin yönetim ve denetimi de dâhil, kânunların uygulanması ile görevlendirildiler. Yönetimin her iki kesimi, merkezî hükûmete bağlı, fakat birbirlerinden bağımsız idi. Bir yöneticinin, sultan tarafından tâyin edilen bir *kadı*ya emir verme yetkisi yoktu. Bu kesimler arasında bir anlaşmazlık çıkması hâlinde, konu doğrudan doğruya merkezî hükûmete havâle edilirdi. Hem şeriati hem de doğrudan doğruya sultan tarafından çıkarılan tâlî kânunları ve nizamları uygulayanlar, aynı kadılardı. Diğer taraftan, şeriatle ilgili konular üzerindeki fikir ve mütâlaaları formülleştirmede, kesin fetvâ vermede en yüksek otorite olan Şeyhülislâmın, hükûmete veya hukûkî idâreye müdahale etme hakkı yoktu. Bir keresinde Şeyhülislâm Ali Cemali, şeriate aykırı olduğunu düşünerek, Sultan I. Selim (1512-1520)'in bir kararına karşı itiraz etmek için hükûmet konağına geldiği zaman, sultan, onu, devlet işlerine, müdahale etmekle ithâm etmişti. Fakat 18. yüzyılda, yönetimle ilgili her mühim konuda Şeyhülislâmın fikrini sormak, yerleşmiş bir teâmül hâlini aldı. Bu yüzden, çöküş döneminde şeriat ve dinî otoritenin hükûmete zorla kabul ettirdiği sınırlamalar, reformların uygulanmasını bilhassa güçleştirmişti.

Her şeyi içine alan şeriat, Osmanlı yönetim hayatı ve toplumunda- eğer burada işaret etmemiz gerekirse, Türk ve Japon modernleşme hareketleri arasında çok mühim bir fark olarak dikkati çeken- gelenekçiliğin kalesi hâline geldi.

Osmanlı içtimâî siyaseti, içtimâî barış ve düzen uğruna, devletin her insanı, kendisine uygun içtimâî bir mevkide tutması gerektiği şeklindeki geleneksel telâkkîye sıkı sıkıya bağlı kaldı. Her şeyden evvel, Osmanlı toplumu, iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflardan ilki, saltanat berâtı ile pâdişâhın kendilerine dinî veya idari yetki tanıdığı kimseleri, yâni saray memurlarını, mülkî memurları ve *ulemâ*yı içine alan *askerî* sınıf; ikincisi ise, vergi ödeyen fakat idâreye hiçbir şekilde katılmayan bütün Müslüman veya gayrimüslim zümrelerden oluşan *re'âyâ* sınıfı idi. Teb'asını, "askerî" sınıfın imtiyâzlarından uzak tutmak, devletin temel bir ilkesi idi. Re'âyâ arasında, sâdece sınırlarda fiilen savaşanlar ve medresede muntazam bir tahsil gördükten sonra sultanın berâtını elde edebilenler (*ulemâ*), askerî sınıf mensubu olabilirlerdi. Sözün kısası, kişinin toplu içindeki mevkiini, sâdece sultanın irâdesi belirlemekteydi. Gerileme döneminde Koçi Bey ve onun gibi düşünenler, devletteki çözülmenin ana sebebi olarak, bu temel kâidenin ihmâl edilerek, teb'anın yeniçeri veya timarlı sınıfına girmesine izin verilmesinde görmüşlerdir.

Osmanlı teb'ası, vergi mükellefiyetlerine göre, her biri farklı statüde olmak üzere, sırasıyla Müslüman-gayrimüslim, şehirli-köylü yerleşik-göçebe sınıflarına ayrılıyordu. Vergi vermek, gerçekten de kişinin statüsünü belirlemenin en mühim göstergesiydi. Kamu hizmetlerini yerine getirme karşılığında, belirli bir nispette ve vergi muâfiyeti tanınan kimseler, gerçekte, her türlü muâf olan askerîler ile sıradan teb'a arasında orta bir sınıfı oluşturuyorlardı. Büyük kısmının mîrî arazi üzerinde, tasarruf hakkına sâhip olarak yaşadığı köylüler, hususi bir vergilendirmeye tabi tutulmuşlardı; bunların her birinin içtimâî mevkileri, ödedikleri vergilere göre belirlenerek düzenli aralıklarla Tahrir Defterleri'ne kaydediliyordu. Köylülerin ne tasarruf ettikleri

toprakları kiralamalarına ne de bu toprakları terk edip şehirlerde yerleşmelerine izin verilmekteydi.

Bu kânunlar, Osmanlı hükümdârlarının irâdesi doğrultusunda teşekkül etmiş olan sıkı bir içtimâî teşkilatlanmayı göstermektedir. Fakat Batı Avrupa'daki iktisâdî ve askerî değişikliklere bağlı olarak, 16. yüzyıl sonlarında köklü bir değişim vuku buldu. Bu dönemde, meselâ Alman piyadelerine mukavemet edebilmek için Osmanlılar, eyaletlerdeki timarlı sipahileri gözden çıkararak, zamanın silâhlarıyla mücehhez etmek suretiyle yeniçerilerin gücünü ve sayısını artırdılar. Ordu içerisinde timarlı sipahilerin ihmâl edilmesi, bunların içtimâî sisteminin bozulmasına yol açtı. Aynı dönemde, milletlerarası ticaret yollarının Atlas Okyanusu'na kayması ve Amerikan gümüşünün Levant pazarlarını istilâ etmesi, sıkı Osmanlı mâlî ve iktisâdî yapısının çökmesine neden oldu.

Dışarıdan devlete yönelen yakın tehlikenin farkında olan sultan ve bürokrasisi, uzun bir geçmişi olan geleneksel çizgiden bir reform olarak düşünmekle birlikte, reform fikrini ancak bu gerileme ve çöküş dönemi esnasında benimsediler. Çok daha sonraki bir tarihte Japonlar da benzer türde dış tehlikelere maruz kalmışlardı; ancak Japon İmparator, reform fikrini tam manasıyla sembolleştirdi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda asıl idâreci sınıflar muhâfazakâr bir tavır takınırken, Japon reform hareketi, en azından toplumdaki bazı önde gelen sınıflar arasında milli bir destek buldu. Reform, Osmanlı İmparatorluğu'nda yalnızca sultanın ve yakın iş arkadaşlarının ilgisi ile sınırlı kaldı. *Ulemâ* ve âyân olarak anılan eyaletlerdeki yarı feodal toprak aristokrasisi, kendilerinin yerleşmiş çıkarlarını zedeleyebilecek her türlü yeniliğe karşı çıktılar.

Sultanın Gücünü Yitirmesi; Yeniçeriler, *Ulemâ* ve Âyânın Ortaya Çıkışı

İmparatorluğun başkentinde siyasi açıdan etkili olan gruplar, sultanın sarayındaki askerî birlikler, bilhassa gerçek "askerî" sınıfı teşkil eden yeniçeriler ile kendilerine İslâmî ilimleri öğretme,

şeriatin emirlerini tefsir ve tatbik etme yetkisi verilen *ulemâ* ve yeniçeriler sâhip bulunmaktaydı. Fakat 18. yüzyılda, vilâyet ileri gelenlerinden bir grup, âyân, imparatorluğunun her yanında en güçlü sınıf hâline gelmişti.

Yeniçeri bölükleri, merkeziyetçi yönetimin asli bir müessesesi ve sultanın mutlak iktidârının temel dayanağı idi. Sarayda, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı bulunan, daimî bir ordu olarak teşkil edilen yeniçeriler, dâhilî ve hâricî bir düşmanı bertaraf etmek için her an kullanılabilmekteydiler. Ayrıca yeniçeri garnizonları, vilâyetlerdeki belli başlı kalelere de yerleştirilmişti. Bu yeniçeri grupları, büyük şehirlerdeki kaleleri ele geçirdiler ve hiçbir kimseyi, hatta bir yöneticiyi bile buralara sokmadılar. Merkezî otoritenin zayıfladığı dönemde yeniçeriler, Kuzey Afrika, Bağdat ve Belgrad gibi imparatorluğun uzak bölgelerine kadar, her tarafta yönetimi ele geçirdiler. Başkentte de iktidâra kimin geçeceğini tâyin edebiliyorlardı. Daha 1446 gibi erken bir tarihte II. Murâd, umumi bir toplantıda onların rızasını aldıktan sonra tahta geçebilmişti. 17. yüzyılın ilk yarısında, yönetim üzerindeki hâkimiyetlerini iyice pekiştirdiler. 1628'de ilk defa eski bir yeniçeri ağası, *ulemâ*nın başı olan Şeyhülislâmın desteği ile Sadrâzamlığa tâyin edildi. 1630'larda Koçi Bey, yeniçerilerle eyâlet askerleri arasında daha önceden kurulmuş olan dengenin yok olmasından ve yeniçerilerin, imparatorluğun bütün kademelerini istilâ etmelerinden şikâyet etmekteydi. Vezirler, saray mensupları ve taht vârisleri, güç kazanmak için sürekli onların desteklerini aramışlardı. Yeniçeriler, aralarında ticaretle uğraşma hakkı da olmak üzere, kendileri için ilâve imtiyazlar elde ettiler. Böyleçe pek çoğu küçük esnaf sınıfına katıldılar ve böylece İstanbul halkının asayişi kadar yönetimin mâlî siyasetini de etkilediler.

Şimdi de güçlü bir mütegallibe sınıfı olarak âyânların vilâyetlerde nasıl ortaya çıktıklarını tetkik edelim. Osmanlılar, geleneksel olarak şehirlerdeki sanat erbâbına ve tüccarlara farklı ve itibarlı bir statü bahşetmiş ve aralarından en nüfûzlu ve varlıklılarını bu toplulukların tabiî önderleri olarak tanımışlardı. Ahi birlikleri

ismi altında organize olan sanat erbâbı, 11.- 12. yüzyıldan itibaren Anadolu'da çok mühim içtimâî ve siyasi roller oynamışlardı. Ahi önderleri, birçok Anadolu şehrinde yönetimi ellerine geçirmişlerdi. Osmanlıların merkeziyetçi yönetimleri altında Ahilik, adım adım zayıflayarak basit loncalara dönüşmüş, fakat her bir lonca, kendi kâidelerinin uygulanmasına nezâret ve yetkililer önünde kendilerini temsil edecek olan *kahyâ* isimli âmirlerini seçme hakkını ellerinde bulundurmaya devam etmişlerdi.

Lonca reislerinin üstünde, şehir sakinleriyle ilgili meselelerde, yönetimin her zaman doğrudan kendileriyle görüştüğü şehrin en nüfûzlu kesimi olan âyân ve *eşrâf* yer alıyordu. Bu âyân ve *eşrâf*ın, Osmanlı şehirlerinde 14. yüzyılda dahi mevcut olduklarını görüyoruz. Ne zaman şehir halkına bir fermân-ı hümâyûn ulaşsa, beldenin kadısı, şehrin âyân ve *eşrâf*ını, lonca kahyâlarını ve imamlarını toplantıya çağırmaktaydı; çünkü, Osmanlı kaynaklarında ifade edildiği gibi, "yapılacak olanı söyleyen ve yapan, halkın temsilcileri ve vekilleri bunlardı". Halk arasında, bütün bir beldeyi temsilen bir kasaba kahyâsı ve ayrıca her mahallenin bir temsilcisi, öteden beri seçilmekteydi. Mahallî *eşrâf*a, şehirdeki seyyid ve şeriflerin reisi olan *nakîbü'l-eşrâf* ve hem mahallî *ulemâ*nın reisi, hem de Şeyhülislâmın mahallî mümessili olan müftü dâhildi. Nüfûzları esas olarak dinî vaziyetlerinden kaynaklanmakla beraber, *eşrâf* umumiyetle toplumun zengin üyeleri arasında yer alıyordu.

Eşrâf istisna edilirse, âyânlar, bir şehrin en etkili ve en zengin vatandaşlarından oluşmaktaydı. Bunların çoğu, basit bir menşe'den, ya resmî mevkilerini istismar etmek suretiyle yükselmiş bulunan mevcut küçük mahallî memur zümresinden veya aynı şekilde hareket eden yeniçeri subaylığından gelmekteydi.

Daha önce işaret edildiği gibi, imparatorluğun vergi ve toprak sistemi, 1595-1610 yılları arasındaki büyük kargaşa döneminde değişime uğramıştı. Yeni şartlar, âyânların, kiracı veya vergi müstahsilleri olarak mîrî toprakları tasarruf eden timar sâhiplerinin yerine geçerek, taşrada feodal beyler hâline gelmelerini kolaylaştırdı. Kadı

siyasetindeki âyân *eşrâf* toplantılarında görüşülen en mühim mesele umumiyetle bölgenin tahmin ve takdîr edilen toplam vergisinin halk arasında tevzîi idi. Timarlı ordusunun çöküşünden sonra, merkezî yönetim, sayıları gittikçe artan yeniçeri ordusunun büyüyen para ihtiyacını sağlamak için vilâyetlere paylaştırılan olağanüstü vergilere oldukça sık başvurdu. Bu hususi ve mahallî masraflar için konulan vergiler, âyân ve *eşrâf* meclisi tarafından muayyen şahıslara iltizâma verildi; mültezimler ise çoğu defa bu yetkilerini kendi şahsî servet ve nüfûzlarını genişletmek için kullandılar. Bunlar, umumiyetle vergi tevdî defterlerine kendileri adına fazladan vergi kalemleri ilâve etmekte veya kendi şahsî hizmetleri için ek ücretler toplamaktaydılar. Kezâ, çoğunlukla bu defterleri denetim ve kontrol için merkeze göndermeyi ihmâl etmekte ve böylece vergiler, merkezî yönetimin kontrolü dışında zorla toplanmaktaydı. 1705'te Manisa'da, bu gibi suiistimaller yüzünden galeyana gelen halk, âyân ve *eşrâf*ın toplandığı mahkeme binasını basmıştı.

Fakat, umumiyetle âyanlar, kendilerini halka, onların hamileri olarak göstermeye muvaffak oluyorlardı. Ara sıra, vergi muâfiyeti için sultana, kadıya da tasdik ettirdikleri kendi imzalarını taşıyan dilekçeler gönderiyorlardı. Diğer taraftan, sultan tarafından gönderilen zâlim hükûmet memurları ile de mücadele etmekteydiler. Âyânlar, her türlü mahareti göstererek etkili olmakta ve bu suretle sultanın valisi ve kadısı, çoğunlukla ellerinde basit birer kukla hâline gelmekteydi. Onların iş birliği olmaksızın, yetkililerin vergi ve asker toplamaları veya kamu emniyetini sağlamaları mümkün olmamaktaydı.

Âyânlar, servetlerini ve güçlerini, iltizâm yoluyla olduğu kadar, mîrî toprakları kiralamak suretiyle de artırdılar. Bu tür toprakların geniş bir bölümünün timâr sâhiplerine tahsis edilmesinden vazgeçildi; söz konusu topraklar, devlet tarafından âyân ve ağalar gibi mahallî ileri gelenlere kiralandı (âyân, umumiyetle *ağa* unvanına da sâhipti; fakat burada âyânla beraber zikredilen *ağa*lar, taşradaki daha küçük âyânlar demektir.) imparatorluktaki

tarım topraklarının %50'sinden fazlası, devletin kendisinden kiraya verdiği mîrî topraklardı. Bağışlanmış toprakların büyük bir bölümü ve memurlara ve gözdelere tahsis edilmiş topraklar, aynı şekilde tasarruf ediliyordu. Âyânların mahallî otoriteler üzerindeki nüfûzları ve onlarla olan yakın iş birlikleri, kiralama işlemlerinde kendilerinin tercih edilmelerine sebep olmaktaydı. Daha sonra 18. yüzyılda kiralama işlemleri kayd-ı hayat şartıyla yapıldı ve bilahare eski kiralama hakları, kiracıların oğullarına da bahşedildi.

İltizâm usulü, 16. yüzyılın sonlarına doğru, eski timâr sisteminin bozulmasından sonra yaygınlaştı ve mahallî *eşrâf*, bu kârlı işin içinde yer almaktan kazançlı çıktılar.

Çöküş döneminde, sultanın yöneticileri, mâlî ve idari konularda, mütesellim, voyvoda ve subaşı gibi çeşitli isimler altında kendilerinin mahallî vekilleri olarak bizzat âyânları kullandılar. Ayrıca, uzun süren savaşlar yüzünden yeni askerî birliklere olan ihtiyacın gittikçe artması ile, devlet, âyânların doğrudan kendi komutaları altında, masraflarını kendilerinin karşılayacağı kuvvetler hazırlamalarını teşvik etti. Böylece 18. yüzyılda Anadolu'da ve Balkan vilâyetlerinde yarı feodal güçlü bir aristokrasinin doğmasına zemin hazırlanmış oldu. Âyân ailelerinin çoğu, birkaç nesil boyunca mevkilerini muhafazaya ve mahallî hanedanlar tesis etmeye muktedir olabildiler. Bazı zamanlar, kiralamış oldukları bölgeleri genişletmeye çalışan rakip âyânlar arasında gerçek manada çatışmalar vuku' bulmaktaydı. Bunlar arasında en güçlü olanlardan bazıları, malikânelerinin bulunduğu vilâyetlerde kontrollerini pekiştirecek ve sırasında sultanın otoritesine mukâmet ettirebilecek olan *vezir* ve *paşa* gibi resmî unvanların kendilerine verilmesi için hükûmeti zorlamaktaydılar. Sultan, kendi konumunun zayıflığı dolayısıyla, bir âyânı diğerine karşı harekete geçirmeye çalıştıysa da bu çoğu kez sâdece o âyânın aşırı derecede güçlenmesine yol açtı. Güney Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'ın gerçek hâkimi olan Tepedenli Ali Paşa, âyân menşe'li bir paşanın en meşhur örneğini oluşturur.

1807-1808 İhtilâlleri: Yeniçeri, *Ulemâ* ve Âyân Arasındaki İktidar Mücadelesi

1807 ve 1808 ihtilâllerinin kısa bir tasvîri, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi gelişmelerde, yeniçerilerin, *ulemâ* ve âyânların oynadıkları rolün derecesine açıkça gösterecektir.

III. Selim (1789-1807), Osmanlı-Türk Batılılaşma hareketinin babası ve devlet içindeki umumi reformların temsilcisi olarak telakki edilir. O, gerçekten de, Batı medeniyetinin muhtelif cepheleriyle yakından ilgilenmişti. III. Selim'in 1791'de Viyana elçisi olan Ebû Bekir Râtıb Efendi, kendisine sâdece askerî ve idari müesseselerle ilgili olarak değil, fakat aynı zamanda posta sistemleri ve hasta haneler gibi somut teknolojik ve sosyal gelişmeleri de ihtiva eden teferruatlı bir rapor sundu. Selim, Batı başkentlerine tâyin ettiği yeni elçilerine, bu devletlerin askerî müesseseleri kadar idari müesseselerini de incelemelerine dair müspet talimatlar verdi ve elçilik memurlarının Batı dillerini öğrenmelerini ve faydalı telakki ettikleri her şeyi tetkik etmelerini teşvik etti. Osmanlı Devleti'nde reformlara başlamadan önce, aralarında Osmanlı Ordusu'nda vazifeli bir Fransız subayının da bulunduğu hizmetindeki önde gelen memurlardan, uygun gördükleri reform tekliflerini kendisine sunmalarını istedi. Fakat, Selim'i reformlara sevk eden ana sâik, imparatorluğun askerî gücünü canlandırıp eski hâline getirme ve Karadeniz'in kuzeyindeki Müslümanlarla meskûn toprakları yakın bir geçmişte zapt eden ve şimdi de bizzat İstanbul'u tehdit eden Rusları geri püskürtmek kararında olması idi. Onun devlet anlayışı da atalarınınkinden çok farklı değildi. Diğer bir deyişle Selim de ordu olmadan iktidar olamayacağını, yeterli gelir kaynaklarından mahrum ordudan bahsedilemeyeceğini ve teb'a arasında adâlet ve refah olmaksızın servetten söz edilemeyeceğini idrâk ediyordu. Askerî reformları başlatan fermanlarında, atalarının yolunu kendisine rehber edindiğini ve şeriatin, Müslümanlara "kâfiri alt etmek için kâfirin hilelerine" başvurmalarına cevâz verdiğini belirtmekteydi. Onun

tedbirleri arasında yeni ve geleneğe aykırı olan şey, sâdece Avrupa silâhlarını almakla yetinmeyip, aynı zamanda Avrupa ilimlerinin, eğitim usullerinin ve üniformalarının da alınmış olmasıydı. Çünkü, Batı ilmî düşüncesi, geleneksel İslâm düşüncesine, keza Batı üniformaları da geleneksel sembollere meydan okumaktaydı.

III. Selim, idarecilik, mîrî arazinin kiracıları olan âyânlar, tedavüldeki para ve *ulemâ*nın statüsü ile ilgili ıslahat fermanları da çıkardı; fakat bütün bunlar tamamıyla geleneksel çizgileri takip etti.

Şahsî muhafazakârlığına rağmen, III. Selim, Osmanlı toplumunda, Batılılaşmaya yönelik bir temâyül, hızlı ve ilerici bir değişikliğe ihtiyaç olduğu hissi yarattı. Dinen kabul görmüş gelenekleri temsil eden *ulemâ*, umumiyetle kendisine muhalifti. Reformlar, sâdece ya sultanın gözüne girmeye çalışan veya reformları İslâm'ın ve hilâfetin asli menfaatleri için lüzumlu gören yüksek rütbeli *ulemâ*nın bir kısmı arasında destek buldu. Bu destekleyiciler, kendi mevkilerinin sebeb-i hikmetini açıklamak ve haklı göstermek için, daha ziyade şeriate başvurmaktaydılar.

Selim'e muhalefet edilmesinin gerçek sebepleri, sosyal ortamda bulunmaktaydı. Onun, doğrudan doğruya kendine bağlı nizâmî bir ordu meydana getirme çabaları, bir taraftan yeniçerilerin ve diğer taraftan âyânların devlet içerisindeki hâkim mevkilerini tehdit etmekteydi. Ayrıca, almış olduğu mâlî tedbirler, ülke çapında yaygın bir hoşnutsuzluğa sebep oldu ve kamuoyu ile *ulemâ*yı aleyhine çevirdi.

Selim, yeni orduyu finanse etmek için İrâd-ı Cedîd'i kurup mîrîye ait arazinin mühim bir kısmının gelirlerini bu hazineye tahsis etti. İlâve kaynaklar sağlamak için de çeşitli vergilerin nispetlerini yükseltti. Aralarında memuriyet, muafiyet veya timar tevcihinin yapıldığı hükümdar berâtlarına ücret ödetilmesi yüzünden, halk içindeki bazı nüfûzlu kimseleri aleyhine çevirmiş oldu. İlk tepki âyânlardan geldi. Sultan, 1806'da askerî reformunu genişletmek için Anadolu'dan Balkanlara "yeni birlikler" nakletmeyi plânladığı bir sırada, Balkanlar'daki âyânlar Edirne'de toplandılar ve onun daha fazla ilerlemesine karşı çıktılar. Muhafazakârlar, sâbık

yeniçeri ağası yeni Sadrâzam Hilmi Paşa ve tutucular tarafından desteklenen bir fanatik olan Şeyhülislâm Ata'ullâh Efendi'nin liderliğinde iktidarı derhâl ele geçirdiler. Yeniçerilerin Nizâm-ı Cedîd'e muhalefetlerinin sebebi yeterince anlaşılabilmektedir; zira yeni düzen, kendilerinin imha edilmesinin vâsıtasından başka bir şey değildi. Bunlar, yeni vergilerle ve Selim'in paranın değerini düşürmesinden dolayı yükselen enflasyonla canları yanan İstanbul halkını da toparlamayı başardılar. Sultanın, vurgunculara karşı fiyatları tespit etmesinin ve korkunç tehditlerinin faydasızlığı ortaya çıkmıştı. Asker olmayan şahısların tasarrufunda bulunan yeniçeri emekli maaşlarının iptal edilmesi, başkentteki çok sayıda halkı da etkilemişti. Nihâyet Selim, reformlarının tanzimini ve uygulamaların kontrolünü, bir grup taraftarına bırakmıştı. Sorumlu hükûmet memurları onlardan nefret etmekteydiler ve zamanla sultanın aleyhine döndüler. Onların gözünde reformcu sultan, bir avuç gözdenin keyfî idaresini idâmeden başka bir şey yapmamıştı. Nitekim, Selim'in halefleri zamanında da benzer ithamlar yapılacaktı.

Kısacası, bir tahlilcimizin de belirttiği gibi, İstanbul halkı, Nizâm-ı Cedîd taraftarları ve onun muhalifleri olarak iki kampa ayrılmıştı. Nihâyet 1807'de yeniçeri *yamak*ları, reformcu sultana karşı ayaklandılar. Bütün yeniçeriler, *ulemâ* ve İstanbul halkı, yâni Nizâm-ı Cedîd'i, bu gayeyle oluşturulan hazineyi ve gözdelerin uygulamalarını yürürlükten kaldırmaya çalışan herkes, onlara katıldı. Şeyhülislâm Atâ'ullâh Efendi, sultanın tahttan indirilmesine dair bir fetvâ verdi; bu fetvâda Şeyhülislâm, Selim'in, sorumsuz kişilerin iktidarı gasp etmelerine ve ele geçirdikleri gücü Müslüman halka karşı kullanmalarına ses çıkartmadığı için halifeliğe lâyık olmadığını bildirmekteydi. Âsîler, yeni sultan IV. Mustafa ile geçmiş faaliyetlerinden dolayı haklarında takibat yapılmayacağını temin eden bir antlaşma yaptılar; buna mukabil artık hiçbir surette devlet işlerine karışmamayı taahhüt etmekteydiler. Söz konusu tahlilcimiz, sultan tarafından böyle bir taahhütte bulunma hâdisesinin, Osmanlı tarihinde eşi görülmemiş

bir şey olduğunu söyler. Yeniçeriler ve onların muhâfazakâr müttefikleri, şimdi artık yönetimin tümünün kontrolünü ele geçirip Selim taraftarlarını tasfiye etmekle meşgul idiler. Mustafa'nın otoritesi, sarayın duvarları dışında hissedilmemekteydi.

Âyânlar, iktidarı yeniçerilerin ellerinden çabuk aldılar. Eskiden Rusçuk âyânı olan Alemdâr Mustafa Paşa'nın önderliğinde, Rumeli âyânı, o sırada Tuna'da bulunan imparatorluk ordusu ile birlikte başkente karşı harekete geçtiler. Alemdâr, İstanbul'u ele geçirdi; yeniçeri elebaşlarını ortadan kaldırdı ve tahta tekrar Selim'i geçirmek istedi. Bu sırada Selim'in katledilmiş olduğu anlaşılınca, Alemdâr, II. Mahmud'u sultan ilan etti ve kendisi de Sadrâzam ve diktatör oldu. Onun sadarete tayin tezkeresinde, kendisinin, bütün devlet işlerinde şeriate göre hareket etmek, yeniçeri ocağı ve *ulemâ* ile iş birliği yapmak ve eski Osmanlı sultanlarının kânunlarını uygulamak hususunda çok dikkatli olması gerektiği vurgulanmaktaydı. Bununla birlikte, Alemdâr döneminde, Nizâm-ı Cedid aleyhtarlarına karşı çok sert bir tepkinin mevcut olması, iki ay içinde bine yakın kişinin idamına yol açtı.

Âyânlar, daha önce yeniçeri bölüklerine karşı birleşik bir cephe oluşturmamışlardı. Anadolu'daki bazı güçlü âyânlar, Selim'in Nizâm-ı Cedîd'ini desteklemekteyken, Rumeli'deki âyânlar 1806'da yeniçerilerle iş birliği yapmışlardı. Fakat şimdi, Rumeli ve Anadolu âyânları, reformlara olan sempatilerinden çok, merkezî yönetimi kontrol altına almak ve vilâyetlerdeki mevkilerini garanti etmek arzusuyla gericilere karşı birleşmişlerdi. Kısa süre sonra, birleşik âyân kuvvetleri, yeniçerileri ve sarayı sindiren ordularıyla birlikte İstanbul'a üşüştüler.

Âyânlar da tıpkı yeniçerilerin yaptığı gibi, sultana *Sened-i İttifâk* adıyla bilinen bir antlaşma imzalattılar. Bu vesikanın başlangıç kısmında, merkezde devlet büyükleri ve taşrada âyânlar arasındaki bölünme ve mücadeleler yüzünden imparatorluğun tehlikeli bir noktaya geldiği vurgulanıyor ve bu senetle devletin kalkınması için gerekli görülen şartların belirlendiği ifade ediliyordu. Söz konusu vesikada yer alan ana hükümler şöyledir: Vezirler, *ulemâ*,

devlet ricâli, taşradaki büyük âyân "hanedanları" ve başkentteki askerî gruplar, sultanın hükümdarlık otoritesine, şahsında sultanın mutlak iktidarını temsil eden Sadrâzamın emirlerine her zaman riayet ve herhangi bir isyana karşı birlikte hareket edeceklerine söz vermekteydiler. Antlaşmanın mühim beşinci maddesinde imza sahiplerinin, pâdişâhın ve devletin otoritesini, nizâmı ve emniyeti korumayı taahhüt ettikleri; devletin de kendilerine karşı aynı şekilde davranacağı; merkez ve taşra vezirlerinin, antlaşma şartlarına riayet eden ve kânunlara saygı gösteren âyân "hanedanlar, kendi idareleri altındaki âyân ve ileri gelenlere karşı keyfî bir harekette bulunmayacaklarını; bir âyânın suç işlemesi durumunda, merkezî hükûmetin izni olmadan ve soruşturma yapmadan cezalandırma yoluna gitmeyeceklerini taahhüt etmekteydiler. Her bir "hanedan", yekdiğerinin kontrol sahasının sınırlarına saygı göstermeyi, bu sınırı ihlâl eden birine karşı birlikte hareket etmeyi kabul ediyordu. *Sened-i İttifâk*'ın 2. maddesinde, âyânlar, kendilerinin ve hanedanlarının varlığı, devletin varlığı ile kaim olduğundan, çevrelerine topladıkları askeri "devlet askeri" olarak yazacaklarına, şayet başkentteki ocaklı askerler bu duruma karşı çıkacak olurlarsa, ittifâk hâlinde onların karşısında yer alacaklarına söz veriyorlardı. Aynı maddede, sultan namına, vilâyetlerde devlet vergilerinin toplanmasında iş birliği etmeyi de taahhüt ediyorlardı. Ayrıca, kendi idareleri altındaki halkı koruyacaklarına; devlet, vekiller ve taşra âyânları arasında akdedilecek müzâkereler sonunda haksız vergilerin kaldırılması için alınacak kararlara riayet edeceklerini temin etmekteydiler (Madde 7).

Söz konusu vesika, bir taraftan en yüksek derecedeki *ulemâ* (Şeyhülislâm, Nakîbü'l-eşrâf ve Kazaskerler), devlet ricâli (Sadrâzam, Defterdâr, Reîsü'l-küttâb, Sadâret Kethüdâsı ve başkaları), başkentteki askerî grupların komutanları (Yeniçeri ağası, Sipâhiler ağası) gibi devleti oluşturan zümrelerin temsilcileri ile diğer taraftan, o sırada İstanbul'da bulunan belli başlı taşra hanedanları (Cabbârzâde, Karaosmanoğlu, Sirozlu İsmâil Bey ve Çirmen Mutasarrıfı) arasında şeriate uygun muayyen bir akit formunda

(mîsâk, ç.n.) imzalanmıştır. Senette, sultanın şahsının değil, "devlet" in zikredilmiş olması, kayda değerdir. Sultan, diğerlerinin yaptığı gibi yemin etmemişti; fakat, en yakın müşavirlerinin kendisine, böyle bir belgeyi tasdik etmesinin, mutlak gücünün tamamıyla sınırlandıracağını hatırlatmalarına rağmen, tuğrasını söz konusu senete bastı. Hanedanların birkaçı birbirlerine kefil olmuşlardı. Belgenin zeylinde, senedin imparatorluğun yeniden ihyasında daimî ve sabit esasları oluşturacağı belirtilmekteydi. Bu sebeple, Sadrâzamlık ve Şeyhülislâmlık makamına geçen her bir kişi tarafından imzalanacak ve bunlar, senet hükümlerinin harfi harfine yerine getirilmesine nezâret edeceklerdi. Belgenin bir sureti de onun ebediyen yürürlükte kalmasına bizzat dikkat edecek olan sultana verilmişti.

Bu mühim belge, çoğu kez, tarihi manası ve onu hazırlayan amiller yeterince bilinmeksizin çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu belge de Magna Carta gibi, hükümdârın mutlak otoritesi üzerinde mahallî kodamanlar tarafından getirilen bir sınırlama idi: fakat Magna Carta'nın yaygın anlamından farklı olarak, liberal-demokratik gelişmeler için bir hazırlık hususiyeti yoktu. Bu senet, sultanın iktidar gücünün azalışını ve taşra derebeylerinin ortaya çıkışını açıkça gösterir. "Hanedan"lar, belgede saltanatın pek çok geleneksel haklarını tanımaktaydı: Sultan otoritesinin mutlaklığı, yönetiminin bağımsızlığı: devletin vilâyetlerde doğrudan asker alma ve vergi toplama hakları (Madde 1-4). Aynı zamanda belge, hanedanlar merkezî otoriteyi ihlâl etmedikleri müddetçe, yönetimin onların mevkilerine ve yerleşmiş haklarına saygı göstermek zorunda olduğunu açıkça göstermek zorunda olduğunu açıkça belirtmektedir. Ayrıca, hanedanlar ve devlet ricâli, sultanın hükûmetinin üyeleri de dâhil, belge şartlarının ihlâl edecek olan herkese karşı müşterek harekete geçme hakkı kazanmışlardır. 4. Maddede, "sadâret makâmı da kânun dışı irtikâb ve irtişâda bulunursa veya devlete zararlı kötü işlere kalkışırsa", herkese, onu dâvâ etmek ve sûiistimallere engel olmak yetkisi vermekteydi. Fakat, senet, bu tür bir davayı yürütebilecek herhangi

bir hususi teşekkül oluşturmamıştı. Hanedanların istedikleri şey gerçekte merkeziyetçi ve ilerici bir yönetim tarzıyla bağdaşmayan bir muhtariyet derecesi elde etmekti.

İmparatorlukta Sultanın Gücünün Yeniden Tesisi: Modernleşen Devlette Sultanın Bürokrasisinin Öncülüğü Ele Alışı

Âyânların hâkimiyeti pek uzun sürmedi. İstanbul halkı kadar, saray ve Osmanlı bürokrasisinin üyeleri de korkulu bir bekleyiş içindeydiler; âyân hâkimiyetine son veren yeniçerilerin karşı saldırısından oldukça hoşnut oldular. II. Mahmûd (1808-1839), taşrada otoritesini yeniden tesis edebilmek için sâdece, şimdi eskisinden daha da başı bozuk bir duruma gelmiş olan yeniçerilere dayanabilirdi. Bununla birlikte, 1812'de Rusya ile yapılan barış antlaşmasının hemen ardından Mahmûd, taşradaki belli başlı âyânları tasfiyeye başladı. Bunlardan mukavemet edenlerin bir kısmını civar valilerin komutasında, bulundukları bölgelere askerî kuvvetler göndermek suretiyle bastırdı. Mahmud, diğerlerini de onların bizzat boyun eğmelerini ve erkek evlatlarının daha mütevazi mevkilerle yetinmelerini sağlamak için unvanlarından ve kira akitlerinden doğrudan doğruya mahrum etmeye muvaffak olabildi. Fakat 1821 yılında âyân kökenli paşaların en nüfûzlusu olan Tepedenli Ali Paşa, gerçekten büyük bir direnişe geçti. Onun isyanını, Yunan isyanı takip etti.

Mahmûd'un serkeş âyânlara karşı yürüttüğü mücadele, birçoğunun malının mülkünün elinden alınması ve vilâyetlerde hükümdar otoritesinin hemen hemen yeniden tesisi ile neticelendi. Söz konusu âyânların yüzlercesi, yine de mahallî idarelerin başında bulunuyor ve kiraladıkları geniş toprakları tasarrufa devam ediyorlardı. Vilâyetlerde hâlâ en nüfûzlu sınıfı oluşturarak pasif mahallî halkın yanında, zâlim valilere ve keyfî-müstebit bir merkezî yönetime karşı çoğu kez halkın koruyucuları kılığında ortaya çıkıyorlardı. Daha sonra, halk kütlelerine siyasi hayata

katılma imkânı sağlandığında, bunlar siyasi liderlikte mühim bir rol oynayacaklardı.

1826'da Yunan isyanının en kritik bir döneminde, II. Mahmûd nihâyet yeniçerilerden kurtulmak hususunda kaçınılmaz kararı verdi. Tıpkı vilâyetlerdeki asi âyânlar gibi bunları da ortadan kaldırarak bilahare zamanın şartlarına uygun olarak, imparatorluğu yeniden organize etmek için sınırsız bir iktidâra sâhip olacaktı.

Yeniçerilerin imhasından önce, bunlar tarafından desteklenen Hâlet Efendi, bilfiil devlete hâkim olmuş bulunuyordu. Yeniçerilerin imhasından sonra, Selim zamanından kalma bir reformcu olan Hüsrev'e, yeni bir ordu teşkil etmesi vazifesi verildi; oluşturulan bu yeni ordu, on beş yıl içerisinde imparatorluğun esas gücü hâline geldi. Hüsrev, eski Osmanlı *kul* sisteminin bir ürünü idi. Bu sistemin, sultanın mutlak otoritesini hâkim kılmakta son derece güvenilir bir vâsıta olduğu, 16. yüzyıl başlarında Kemâl Paşa-zâde tarafından açıkça belirtilir. Söz konusu sistemin son büyük temsilcisi olan Hüsrev, imparatorlukta paşa ve vali rütbelerine kadar yükselen birçok köleyi bizzat yetiştirmişti. Ancak, şüphe yok ki, Osmanlı Devleti'nde gerçek modern reformları başlatmak için Batılılaşmış diplomat-bürokratlar yerine, henüz bunlar bulunmaktaydı.

Âyân menşe'li paşalardan gelen ve Mısır paşası olan Mehmed Ali, Tepedenli'den çok daha tehlikeli bir isyan çıkardı. Ali Paşa 1833'ten bu yana, bütün gücünü imparatorluğun Asya'daki vilâyetlerine yaymaya yöneltmişti. Mehmed Ali Paşa'nın nüfûzu, Mahmûd'un reformlarına karşı olan âyân ve muhafazakâr kütlelerin kendisine sempati duydukları Anadolu'da bile hissedilmekteydi. Mehmed Ali, 1833 ve 1839'da Mahmûd'un yeni ordularını mağlûp etti. Bu kritik dönem, imparatorluğu mutlak yıkımdan kurtarmak için yeni bir reformcu neslin ortaya çıktığı dönemdir. Hüsrev Paşa gibi askerî reformculardan tamamen farklı olan bu insanlar, Avrupa başkentlerinde vazife görürken, milletlerarası ahvâli ve Batılı devletlerin bünyelerini yakından tanıyan belli başlı diplomatlardı. Bunlar, *ulemâ* ve askerî sınıf

gibi Osmanlı Devleti'nin asırlık bürokrasisini oluşturan sınıfların dışında üçüncü bir sınıfı oluşturuyorlardı. Eğitimleri, çoğunlukla kul sistemi içinde yetişen askerî zümrenin ve sıkı bir resmî dinî eğitim veren mekteplerden (medreselerden) yetişen *ulemâ*nın eğitiminden tamamen farklı, devlet bürolarında edinilmiş pratik bir eğitimdi. Diplomaside ve mâliyedeki hizmetlerine çok şey borçlu olan bu bürokratlar, 18. yüzyıldan beri yönetim içerisinde gittikçe artan bir nüfûz kazandılar. Yalnız devletin dünyevî menfaatlerine bağlı, şekilcilikten ve gelenek bağlarından kurtulmuş olan bu yeni nesil, radikal idari reformun inançlı elemanları olmaya artık hazır idiler. Osmanlı hükûmeti, 1821'de Rum tercümanlar yerine Türkleri istihdam etmek mecburiyetinde kalınca, Bâb-ı Âlî'de bir Tercüme Odası kuruldu; burada Batı dilleri öğretildi; bu odanın ilk hocası, askerî mühendislik mektebinden bir müderris idi. Söz konusu Tercüme Odası, III. Selim'in Batı başkentlerinde açmış olduğu elçilikler gibi, Batıya yönelen yeni nesil idâreci ve aydınlar için bir eğitim merkezi hâline geldi. Geleceğin Sadrâzamı ve reformcusu Ali Paşa, Reşid Paşa'nın mesai arkadaşı Fuâd Paşa, ilk eğitimlerini bu merkezde gördüler.

1827'de Navarin felâketi ve Mehmed Ali Paşa'nın ürkütücü başarıları ile karşılaşan II. Mahmûd, Batılı güçlerin sempati ve güvenini kazanmanın ve Osmanlı yönetiminin modernleşmesinin lüzumunu gören reformcu diplomatlarının tavsiyelerine kulak verdi. Bu tavsiyelere uygun olarak 1831-1838 yılları arasında, Batılılaşmaya doğru ilk kesin adımlar olarak görülebilecek bazı idari ve içtimâî reformlar başlattı. Devlet dairelerinin ve bir başbakanla bakanlar kurulunun teşkili, askerî ve sivil reformlar için iki yüksek meclisin tesisi, devlet memurlarının muayyen bir maaşla istihdamı, modern posta servisi ve dindışı meslek okullarının kuruluşu, kıyafette ve devlet protokolünde modernleştirme bu reformların belli başlıları arasında bulunuyordu. Fakat, Mahmûd'un en mühim başarısı, vilâyetlerde ve bütün idari kısımlarda sultanın gücünü yenilemesi, eski hâline getirmesi oldu.

Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa ile savaş muallakta iken, 1838'de Londra'daki diplomatik vazifesindeki başarısından sonra, II. Mahmûd üzerinde gittikçe artan bir nüfûz kazandı ve onu, Mısır'ın siyasi geleceğinin, nihai olarak, Avrupa başkentlerinde belirlenmesine iknâya muvaffak olabildi. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin bekası, Avrupa Devletler Topluluğu'na girmesini sağlayabilecek idari modernleşmeye bağlıydı. 1839'da Nizip'teki Osmanlı bozgununu, II. Mahmûd'un ölümü takip etti; bundan sonra, en büyük rakibi Hüsrev Paşa da dâhil, herkes, çare olarak Reşid Paşa'dan ve onun reform tasarılarından medet ummaya başladılar. Osmanlı reform sürecinde en radikal kararların, hemen hemen daima bunalım zamanlarında alındığını görmekteyiz.

3 Kasım 1839'da Gülhâne'de Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan bir Hatt-ı Hümâyûn, Türk tarihinde *Tanzîmât* olarak adlandırılan reform devrini başlatmış oldu. Bu Hatt'ta hülâsa olarak şu hususlar ifade edilmekteydi: İmparatorluk, dinî ve örfî kânunların ihmâlinden dolayı, yüz elli yıldan beri zayıflamaktadır. Refahı ve iktidarı yeniden tesis etmek için bütün teb'anın can, ırz ve mal emniyetinin sağlanması esaslarına dayanması icap eden yeni kânunlara ihtiyaç vardır. Vergilendirme ve asker alma kânunları, adâlete uygun olarak yeniden gözden geçirilecektir. İltizam sistemi lağvedilecek, her vatandaş, imkânları ölçüsünde vergilendirilecektir. Her suçlu, herkesin önünde alenen yargılanacaktır. Bu teminatlar, dini ve mezhebi ne olursa olsun, bütün teb'aya yaygınlaştırılacaktır.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, serbest müzâkerelerden sonra, üzerinde anlaşma sağlanan hususları karşılayacak kânun tasarılarını hazırlayacak ve bunları sırası ile tasdik ve ilân etmesi için sultana sunacaktı. Bütün kânun tasarıları, İslâm'ı, devlet teşkilâtını ve imparatorluğu yeniden canlandırmak gayesiyle kaleme alınacağı için, sultan bunları ihmâl etmeyeceğine dair yeminle taahhütte bulunuyordu. *Ulemâ* ve devlet erkânı da aynı maksatla yemin etmekte idi; bunlardan sözünü tutmayanlar, ceza kânunu hükümlerine göre, rütbe ve mevkilerine bakılmaksızın

cezalandırılacaktı. Nihâyet, bu düzenlemeler, imparatorluğun her tarafında halka teşmil edilecek ve İstanbul'daki dost devletlerin temsilcilerine resmen bildirilecekti.

Bu Hatt-ı Hümâyûn'da, pratik zaruretlerle, 1830'lar Avrupası'nın idari ve içtimâî yapısının temel nitelikleri ile geleneksel Osmanlı müesseseleri ustaca birleştirilmişti. Belgenin inkılâpçı muhtevası, şeriate yapılan birçok atıfla muhafazakârlardan gizlendi; gerçekten geleneksel devlet felsefesi, belgede açıkça yer alıyordu. Ferman, sırası ile, devletin para gerektiren silahlı kuvvetlere ihtiyacı olduğunu, devlet gelirlerinin ancak teb'anın haksızlıklara ve benzeri suiistimallere karşı korunması hâlinde düzenli bir şekilde kalacağını ifade etmekteydi. Temel yasama prensibi, sâdece tabiî haklar açısından değil, aynı zamanda imparatorluğun yeniden canlandırılmasının pratik bir zarureti olarak da ortaya konmaktaydı. Kısaca, devlet gücü, önceden olduğu gibi asli gaye olarak bâkî kalmaktaydı; halk hâlâ devletin sâdece teb'ası olarak telâkki ediliyordu.

Klâsik İslâm düşüncesinde, şeriatten başka hiçbir kânun kaynağı bulunmadığı hatırlanmalıdır. Fakat Osmanlılarla beraber, "sultânî kânunlar" adıyla doğrudan doğruya sultanın yüksek iradesinden kaynaklanan, hakikaten ayrı bir kânun kategorisi sürekli mevcut oldu. Bu kânunlar, şeriatin ihtiva etmediği konularla ilgili olarak çıkarılmış olsa bile, çıkarılışlarını haklı ve lüzumlu göstermek için bunların, İslâm toplumunun menfaatine yönelik olduğu ileri sürülüyordu. Osmanlı sultanları, kamu hukuku, devlet gelirleri, vergilendirme, iktisâdî hayat ve ceza hukuku ile ilgili, bu türden yüzlerce kânun çıkarmışlardır. Gülhâne Hattı da bu prensibe, yâni devleti yeniden canlandırmak için kânun koymanın gerekli olduğu prensibine dayanılarak ilan edildi.

Bütün bu söylenenlere rağmen, yine de fermânın, Osmanlı toplumuna inkılâpçı fikir ve müesseseleri soktuğu açıkça görülmektedir. Bu fikir ve müesseseler arasında, sultanın taahhütte bulunması, taahhütlerini bir yeminle tasdik ve teyid etmesi; fermanın prensiplerine uygun olarak kânunlara riayet etmek; müzakere ve

tartışma serbestliği teminatı altında teşrî faaliyetini yürütecek bir meclisin kurulması gibi mühim hususlar yer almaktadır.

Reşid Paşa, fermânı hazırlarken, sultanın despotik iktidarı üzerine sınırlamalar koymayı düşünmüştü. O, Palmerston'a gönderildiği 12 Ağustos 1839 tarihli mektubunda bu düşüncesini şöyle dile getirir: "Avrupa iktidarları, Yeniçerilerin ortadan kaldırılışından beri Osmanlı hükümdârlarının saltanatının tedricen hangi dereceye ulaştığını bilmektedirler... Son derece güçlü komşuluk itibarına rağmen, Avusturya ve Rusya, sebep ne olursa olsun, Eflâk ve Sırbistan için bir anayasa kabul etmelerine imkân sağlamışlar ise de, hiçbir iktidar Müslüman halkların hayatları (!) ve servetleri için basit emniyet tedbirleri dışında başka şeyler de elde etmelerini engellemeyi düşünemez."[2]

Tanzîmât Fermânı'ndaki bir başka inkılâpçı unsur da fermanla getirilen teminatların bütün teb'aya yaygınlaştırılması idi. Sultan, bu prensipleri, daha sonra 1846'da îrâd ettiği bir nutukla tasdik ve teyit edecekti: "Teb'a arasındaki din ve mezhep farklılıkları, sâdece şahıslarını ilgilendiren, vatandaşlık haklarına tesir etmeyen şeylerdir. Aynı ülkede ve aynı hükûmetin idaresi altında yaşayanlar olarak bizlerin, aramızdakilere farklı muameleler yapmamız hatadır". Rum isyanı ve Avrupa'nın Yunan istiklâli için seferber olması, Osmanlılara ciddî bir şeyi göstermişti. Kânun karşısında eşitlik elde eden gayrimüslim teb'anın, artık devlet içerisinde kendileri ayrı ve ezilmiş bir unsur olarak görecekleri ve devletten bağımsızlıklarını kazanmaya çalışacakları beklenmekteydi. Batılı güçler de, bu değişikliği imparatorluktaki Hristiyanların lehine değerlendireceklerdi. Kaydetmek gerekir ki, gayrimüslim teb'a, eşitlik, hürriyet, muhtariyet, vergilendirme reformlar ve toprak mülkiyeti konusundaki talepleriyle, Osmanlı-Türk Devleti'nin Batılılaşmasına katkıda bulunuyorlardı. Gayrimüslim teb'anın hususi durumu ve Batının onlar adına müdahalelere kalkışacağı anlaşılınca, sultan, kamu müesseselerini

2 E. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge Mass., 1942, 275.

gittikçe artan bir şekilde laikleştirmeye teşvik edildi. Sultan halife olarak o, bütün Osmanlı vatandaşlarının eşit derecede hükümdarı olması sıfatıyla yüklendiği vazifeler ile, şeriate göre sâdece Müslümanların halifesi olması sıfatıyla yüklendiği vazifeler arasında daha iyi bir ayırım yapmaya başladı. Gayrimüslimlere verilen mühim tavizler, genel olarak bunları halifeliğin yok olması şeklinde telakki eden ve bir bütün olarak Batılılaşmanın aleyhinde bulunan Müslümanlar arasında endişelere sebep oldu. Fanatikler, bu durumu dinden sapma olarak niteleddiler. Bu suretle, lâik görüşleriyle belirginleşen Batıcılar ile şeriat yönetimine bağlı muhafazakârlar arasında odaklaşan bu fikir ayrılığı, yıllardan beri Türk siyasi hayatında bir hizipleşme olarak hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Kısacası, bütün teb'anın kânun karşısındaki eşitliği, can, ırz ve mal güvenliği fermandaki inkılâpçı fikirleri oluşturuyordu. Reşid Paşa, fermanla başlatılan reformların imparatorluk rejimini tamamen değiştireceği iddiasındaydı. Devlet kavramındaki değişim, kânunların sâdece teb'anın menfaati için yapıldığının belirtildiği muhtelif pâdişâh iradelerinde daha bariz bir şekilde görülmekteydi.

Reşid'in fermânda ilân edilen prensipleri gerçekleştirmek için aldığı tedbirleri incelerken, onun bu konudaki samimiyetini de görebiliriz. Reşid, kânun hâkimiyetini, süratle bir ceza yasası yayımlamak suretiyle, realite hâline getirmek için şevk ve gayret gösterdi.

Vilâyetlerde idare meclisleri kuruldu; bu meclislerin üyeleri vali, iki kâtibi, kadı, müftü, mahallî askerî kumandan ve dört eşraftan oluşuyordu; şayet vilâyette Hristiyan bir cemaat mevcutsa *metropolit* ve ileri gelen iki Hristiyan şahıs da meclise iştirak ediyordu. Meclis üyesi olan *eşrâf*, halk tarafından seçiliyordu. Vilâyet meclisleri ve bu vilâyetlere tâbi olan kasabalardaki daha küçük meclisler, bütün idari konuları serbestçe tartışmakta ve ceza mahkemeleri gibi toplanmaktaydı. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, bu meclisler için başkentte bir temyiz mahkemesi oluşturdu. Vilâyet meclislerinin tesisiyle, Osmanlı teb'asının, bilhassa gayrimüslimlerin, mahallî idarelerde ilk defa bir söz hakkı

elde ettikleri söylenebilir; gerçekte bu meclisler, mahallî yüksek memurlardan, *ulemâ* ve *eşrâf*tan oluşan ve kadı riyâsetinde toplanan eski *eşrâf* meclislerinden biraz daha farklı idiler. Bazen, bir tezat olarak, mahallî âyân ve *eşrâf*, mahallî idarelerde Tanzîmât'ı tıkamak ve ona karşı muhâfazakâr kitleleri kışkırtmak için yeni mevkilerini istismar etmekteydiler.

Köylülerin ve kamu hazinesinin korunması maksadıyla başlatılan mâlî reformlar, fermânın ilanı üzerine daha sıkı takip edildi. Reşid, daha âdil ölçülerde bir vergi düzeni oluşturmak için, vakıflarla ilgili imtiyazlar kadar, âyân ağalar, *ulemâ* ve askerî sınıf mensupları gibi nüfûzlu grupların yararına olan vergi muafiyetlerini ve imtiyazları da kaldırdı. Bundan zarar gören gruplar, reformlara karşı şiddetli bir propaganda kampanyası başlattılar. Reform maksatlarıyla girilen arazi ölçüm ve nüfus sayımı, bunlara muhâfazakâr kitleleri kışkırtmak için fırsat verdi ve hükûmetin vergileri iki misline çıkarma veya onları tamamen ortadan kaldırmaya karar verdiği şeklinde çeşitli söylentiler yaydılar. İltizâm sisteminin kaldırılması, geniş bir mültezim grubunu, nüfûzlu mültezim nâiblerini ve şüpheli yollarla bu sistemden yararlanan çok sayıda memuru etkiledi. Unutmamak gerekir ki, mültezimlerin çoğu, iltizâm yoluyla servet ve nüfûz kazanmış olan mahallî *eşrâf*tan kimselerdi. Diğer taraftan Reşid, devletin köylü üzerindeki himâyesini yaygınlaştırmak için angaryayı ve tefeciliği de kaldırdı. Meclis-i Vâlâ'nın ilk kararlarından biri şöyledir: "Balkanlardaki *eşrâf*ın çoğu, köylülerin kendilerinin köleleri olduğunu düşünürler ve hiçbir karşılık ödemeden kendi hizmetlerinde çalıştırırlardı. Bunlar, köylülerin başka bir yerde çalışmak için malikânelerinden ayrılmalarına da izin vermedikleri gibi evlenmelerine bile karıştılar. Sultan, artık bu tür suiistimallere asla razı değildir; bu emre muhalefet edenler, yakında çıkacak olan ceza kânunu hükümlerine göre cezalandırılacaktır". Diğer bir fermân, tefecilerin köylülere borç olarak verdikleri paraya karşılık, kendilerinden aldıkları fâizin aylık %20'ye ulaştığına dikkati çekmektedir. Köylüler, borçlarını bir türlü ödeyemedikleri için, sonunda

borçlanmalarda kâr (fâiz) hadlerini düşürmekte ve köylülerin birikmiş borçlarını taksitle ödemelerine imkân sağlamaktaydı.

Hükûmet, Gülhâne Hattı'nda yer alan prensipleri, büyük toplantılar tertip ederek halka duyurmaları için vilâyetlerdeki memurlara emirler gönderdi. Balkanlardaki bazı bölgelerde köylüler, reformların neticelerini görmek hususunda o derece sabırsızlık gösterdiler ki, çok tehlikeli hareketlere giriştiler. Tanzimat'ın, üzerlerindeki vergi yüküne herhangi bir acil çözüm getirmediğini gören Niş civarındaki Bulgar köylüler—meselâ hâlâ angaryaya maruz idiler-, kendi soylarından daha küçük *eşrâfın* idaresinde ayaklandılar. Ayrıca, 1849-1850'de Vidin bölgesinde patlak veren isyanlar, çok tehlikeli bir hâl aldı.

Bu bölgedeki zirai toprakların çoğu, esas olarak devletin kendi (mîrî) topraklarıydı. Fakat mahallî Müslüman ağalar, bu toprakları kiralamak hususunda hususi haklara sâhip idiler; gerçekte ise, buraları kendi malikâneleri olarak tasarruf etmekteydiler. Halkın taleplerini red ve mahallî bir milis kuvveti teşkil eden ağalar, asilere karşı hücuma geçtiler ve mücadeleyi sona erdirmek için düzenli hükûmet kuvvetleri istediler. İstanbul'daki Meclis-i Vâlâ, mevcut idare meclisinin lağvederek, ilk defa, Hristiyan köylülere devlet topraklarını bizzat kiralama hakkı tanıdı. Bununla beraber, bu radikal kararları uygulamanın imkânsızlığı ortaya çıktı ve durum bundan sonra da pek değişmedi. Anadolu'da da benzer tepkiler meydana geldi. Meselâ, Ankara yakınındaki Bâlâ âyânları, Meclis-i Vâlâ'dan önceki vergilerden kurtulmak için köylüleri angarya olarak çalıştırmayı ve hükûmete karşı ayaklanmaları için halkı kışkırtmayı sürdürdüler. Buradaki farklılık, Müslüman halkın, son derece Müslüman olan mahallî *ulemâ* ve âyânların nüfûzu altında olmasıydı; halbuki Balkanlardaki Hristiyan teb'a, isyan hâlet-i rûhiyesi içinde bulunan milliyetçi liderlerin nüfûzu altında bulunuyordu.

Bu örnekler, Reşit Paşa'nın reformlarını gerçekleştirmesinin ne kadar zor ve karşısında sıralanan sosyal güçlerin ne kadar çeşitli olduğunu gösterir. Eski rejimin imtiyazlı sınıfları, bilhassa

ulemâ ile iş birliği içindeki ağalar, şeriatın itibar etmediği gayrimüslimlere ve kâfirlere medenî eşitlik verilmesinin, dini ve devleti batıracağını iddia ediyorlardı. Reşid, bu zümreleri kontrol altında tutmak maksadıyla, hükûmetin reform tedbirlerine muhalefet suçu işleyenleri kânuna uygun olarak takip edebilmek için, acilen bir ceza yasası çıkardı. Vilâyetlerde olduğu gibi pek çok muhalif cezalandırıldı. Ankara'da, idare meclisi üyesi olan bir müftü, reformlara karşı halkı isyana teşvikten mahkûm edildi.

Reşid, Batılı bir yönetim tarzı getirme gayretlerine uygun olarak, vilâyetlerdeki kamu hizmetlerine, merkezî hükûmetçe tâyin edilen, maaşlı sivil hizmetlileri istihdama; âyân ve her dereceden vazifelilerin almaya alışık oldukları bütün vergi şekillerini ve rüşvetleri kaldırmaya karar verdi. Reşid, reformları uygulayacak sivil bir hizmetliler zümresi oluşturmaya çalışırken, vali-paşaların temsilcileri olarak o sırada Anadolu'daki mahallî memuriyetlerin çoğunu işgal eden taşra âyânlarının konumunu doğrudan tehdit ediyordu. Reşid, feodalizmden miras kalan imparatorluk teşkilâtının bu niteliklerini değiştirmeye kararlı idi. Onun idari reformu, son tahlilde, esaslı bir sosyal reform manasına gelmekteydi. Reşid'in, iltizâmın kaldırılmasından sonraki radikal tedbirlerinden biri doğrudan doğruya merkezî hükûmete bağlı bulunan muhassıllar tâyin etmek oldu. Fakat bu iş için kâfi sayıda yetişmiş sivil hizmetlileri bulmaya muvaffak olamadı ve bununla beraber, ekseriya eski usulleri takip eden mahallî *eşrâfı* istihdam etmek zorunda kaldı.

Daha sonra, böyle acil bir ihtiyacı gidermek için sivil hizmetlileri yetiştirecek özel lâik okullar açılmasına karar verildi. Bu okullarda ve askerî akademilerde, Türkiye'nin modernleşmesinde kesin bir yol oynayan Batılılaşmış bir memur grubu yetiştirildi. Reşid'in reformlarına muhalefetler, 1841'de düşmesine sebep oldu (bilahare dışişleri nâzırı oldu). Ülkeye yeni getirilen müesseseler iyi çalışmamışlardı; bilhassa yeni vergi toplama sistemi, tam bir fiyasko ile neticelendi. Reşid, sâdece Mısır meselesini çözmedeki hizmetleri dolayısıyla sultan nezdinde kazanmış olduğu

teveccühe bel bağlamıştı. Yerine getirilen kişi ise, imparatorluğun canlandırılmasının tek çaresi olarak temelde askerî ıslahatları gören pek çok eski tip reformculara benzeyen Harbiye Nâzırı Rızâ Paşa idi. Onunla beraber iltizâm usulü geri geldi; yönetimle ilgili radikal reformlar umumiyetle zamansız olarak tenkit edildi. Reşid Paşa, 1845'te tekrar iktidâra gelince, reformlarını uygulamak için ihtiyaç duyulan bürokratların yetiştirilmesine öncelik verdi; bu maksatla Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiye'yi oluşturdu ve bir üniversite kurulmasını sağladı.

Aynı yıl içerisinde hükûmet, her vilâyetin iki temsilci seçmesini ve girişilen reformlar hususunda görüşmek için İstanbul'a gönderilmelerini isteyen cesur bir adım attı. Bu temsilciler "ileri gelen ve halkın hürmet ettiği kişiler arasından seçilen" kimselerdi. İstanbul'a gönderilen temsilcilerin oluşturduğu bu meclis, ünite olarak il idare meclislerinin basit bir genişletilmiş şekline benzemekteydi. Ancak, yine de bu meclis, o zamana kadar Osmanlı başkentinde toplanan ilk temsilci meclisi (*representative assembly*) olma vasfını sürdürmektedir. Gerçi Sultan'ın huzuruna çıkan âyânlar, oldukça ürkek olmalarına ve hemen sonra memleketlerine dönmelerine rağmen muhafazakârların gözü korkutuldu. Serasker Said Paşa, Reşid Paşa'nın bir cumhuriyet ilan etme niyetinde olduğu suçlamasına kadar ileri gitti. Belki bu gelişmelerin neticeleri içinde en mühim olanı, Osmanlı Devleti'nin ilk lâik mahkemeleri olan ticaret mahkemelerini kurmuş bulunan Fransa'da alınmış bir ticaret kânununun ilan edilmesidir.

Reşid Paşa tarafından atılan bu cesur adımlar, başlıca iki sebepten dolayı neticesiz kaldı. İlk olarak, hüküm süren ciddî iktisâdî buhran, halk zihninde Batı ve Batılı usullerle özdeşleştirilmişti; bu düşünce pek de yanlış değildi; zira Batı endüstrisinin ürünleri ucuz ve bol olduğu için, kapitülasyon rejiminden faydalanıp, Türk pazarlarını istilâ ederek yerli endüstriyi mahvediyordu. O dönemin konsolosluk raporları, bize bu olup biten hâdiselerin canlı tasvirlerini sunarlar. İkinci olarak, gayr-i memnun şahıslar, Reşid Paşa'nın saltanatın gücünü suiistimaline

izin verdiğini ileri sürerek reformcu Sultan Abdülmecid (1839-1861)'i suçluyorlardı. Diğer taraftan, Reşid ve takipçileri tarafından benimsenen son derece merkeziyetçi ve otoriter yönetim sistemi, despotizmi imparatorluk için zararlı gören ve sayıları gittikçe artan Osmanlı-Türk münevverlerinin şahsî bir boy hedefi hâline gelmişti. Bunun neticesinde 1867'de gizli bir cemiyet olarak Genç Osmanlılar kuruldu; bu münevverler, geleneksel İslâmî-Türk kültürünü muhafaza ederken, o sırada Avrupa'da hüküm süren romantik bir milliyetçiliği benimsemekte ve Batı medeniyetinin unsurlarının ülkeye taşıyacak olan meşruti bir rejim tavsiye etmekteydiler. Böylece ilk kez, Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetimden bağımsız hareket eden ve resmî reform programına karşı çıkan ilerici bir grup oluştuğunu görmekteyiz. Genç Osmanlılar, Türkiye'de milliyetçi ve demokratik hareketin gerçek müjdecileri idiler.

Bu ilk dönemdeki modernleşmenin çok mühim hususiyetleri, kısaca şöyle hülâsa edilebilir:

Evvelâ modernleşme programı, saldırgan ve emperyalist bir Avrupa'ya karşı, devletin kendini koruma tedbiri olarak benimsediği bir programdı. Avrupa'nın askerî tekniklerdeki ve teşkilatlanmaktaki üstünlüğü, tâ 17. yüzyılın sonlarından beri idrâk edilmekteydi. Bu idrâk ediş, daha sonraki Batıdan yapılan kültürel iktibaslar için lüzumlu bir psikolojik hazırlık oldu.

İkincisi, sistemli bir modernleşme, 18. yüzyılda, bilhassa, III. Selim zamanında askerî reformlarla başladı. 1830'dan başlayıp 1876'da Osmanlı Anayasası'nın ilanıyla doruk noktasına ulaşan bir modernleşme süreci içerisinde idari ve kamu müesseselerine kadar yayıldı.

Üçüncüsü, devlet modernleşme hareketinde öncü idi; değişiklikler üstten, bunları etkili kılacak gerekli bürokratik mekanizmayı oluşturmak için sultanın mutlak gücü kullanılarak empoze edilmekteydi.

Dördüncüsü, büyük bir çoğunluğu kapalı bir köy ekonomisi içinde yaşayan halk kitlesi, umumiyetle âyân, ağalar ve din

adamlarına bağlı idiler; bunlar da söz konusu kitleyi geleneksel müesseselere bağlı tutmak için bilhassa ilgilenmekteydiler. Hatta bu gruplar, 1800 ve 1850 yılları arasındaki dönemde bile, devlet tarafından empoze edilen reformlara aktif olarak mukavemet ettiler; imparatorluğun Müslüman halkı genel olarak değişim karşısında kayıtsız veya hatta inatçı bir tavır takındılar.

Beşincisi, gayrimüslim teb'ayı tatmin etme arzusu ve Batılı güçlerin, Osmanlı devletini lâik kânunları ve müesseselerini kabul etmeye kat'î olarak teşvik etmesidir. Batılı güçler, imparatorluğa liberal müesseseler getirmekle ilgilenmekte ve bu müesseselerin, derhal devletin bütünlüğünü ve kendi iktisâdî menfaatlerini teminat altına alacağını düşünmekteydiler.

Altıncısı, 1860'larda Batı görüşlerini benimsemiş küçük bir Türk vatansever grubu ortaya çıktı ve bunlar imparatorluğa yeni giren gazete ve çok sayıda edebiyat dergilerinde, sultanın mutlakiyetçiliğine karşı ciddî bir mücadele gerçekleştirdiler. Bunlar, sultanın reform tedbirlerinin hem keyfî hem de Türk-Müslüman halkın gerçek menfaatlerine aykırı olduğuna inanmaktaydılar.

Netice olarak, Türk modernleşme hareketindeki temel zorluklar, geleneksel toplum ve devletin dinî kaidelerinden kaynaklanmıştır. Genel olarak Tanzimat reformcuları ve aydınlar, yönetimi Batılılaştırmak ve modern teknikleri almak istemelerine rağmen, şeriat, dinî mahkemeler ve dinî mektepleri muhafaza etmenin iyi olacağına inanmaktaydılar. Ancak, bunların kamu işleri ile ilgilerinin kesilip kendi ilgi sahaları ile ilgilenir hâle getirilebileceği düşünülmekteydi. Daha sonra, Batılılaşmayı ve milli hâkimiyeti, Avrupalı devletlerdeki gibi bir bütün olarak isteyen radikaller, bu düalizm üzerinde Tanzîmât'ı başarısızlıkla suçladılar. Ancak, millet-devlet mefhumundan hiçbiri Atatürk'e kadar hakiki olarak gerçekleşmedi ve 1919'da imparatorluğun çöküşünden sonra Türkiye Cumhuriyeti ismiyle var oluş sahasına girdi.

III.
"SULTANİZM" ÜZERİNE YORUMLAR: MAX WEBER'İN OSMANLI SİYASAL SİSTEMİ TİPLEMESİ

PATRİMONYAL DEVLET ANALİZİNDE, Max Weber, *patrimonyalizmin uç bir örneği olarak* Osmanlı Devleti'nin özel niteliğinden sık sık söz eder.[1] Weber, genel olarak patrimonyal devletin, idarî ve askerî örgütlenmeyi, "efendinin şahsi iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç" haline getirdiğini söyler.[2] Rasyonel otoritenin her biçiminden farklı olan patrimonyal otorite, "nerede öncelikle keyfî buyurma yetkisi temelinde işliyorsa sultanizm diye anılacaktır."[3] Patrimonyal otorite, Orta Çağ'da Batı'da var olmuş "*tabaka (estate)-tipi egemenlikten (standisch Herrschaft)*"-de tümüyle farklıdır.[4] Patrimonyalizm ve en uç örneği halindeki sultanizm, geleneksel egemenliğin bütünüyle efendinin kişisel bir aracı olan bir idarî ve askerî güç geliştirdiği zamanlarda ortaya çıkmaya meyleder. "Efendinin her şeyi şahsı için sahiplenmesi bir patrimonyalizm olgusudur."[5] Bu en üstünlük daha sonra "kişisel bir hak"ka dönüşür. Patrimonyal güç kişisel sahiplenmenin bir parçasıdır. "Egemenlik nerede öncelikle geleneksel ise *patrimonyal*

1 Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, çev. G. Roth ve C. Wittich, Berkeley: UCP, 1978, I: 231-232; II: 1031.

2 Age.

3 Age.

4 N. Machiavelli, *The Prince*, çev. T. G. Bergin, Arlington Heights, 1986, 1947, 10-11.

5 *Patrimonializm* kavramı, Weber'in sosyolojisinde, sık sık "topluluğa ilişkin eylemin en önemli unsurlarından biri" olarak *iktidar* veya otorite ile eşanlamlı kullanılır., Weber, *Economy and Society*, I: 322-324, 336.

otorite diye anılacaktır; nerede gerçekten öncelikle keyfî buyurma yetkisi işliyorsa, bu sultanizm diye anılacaktır."[6]

"Sultanizmin klasik mekânının Yakın Doğu olduğu"nu, Weber altını çizerek belirtir.[7] Sultanizmin ayırt edici niteliği, *askerî güç ve keyfî iktidar* ya da *despotizm* ile olan tam bağlantısıdır. Sultanizmde "asker ve sivil uyruklar arasında tam bir farklılaşma" ve de orduda giderek artan bir profesyonelleşme meydana çıkar. Kölelerden meydana getirilmiş Yeniçeri ve Memluk orduları bu tür profesyonel orduların tipik örnekleriydi. Bunlar hükümdarın kapı halkının bir bölümünü oluşturmaktaydı ve ona mutlak bir sadakat ile hizmet ettiler. Sonradan geçirdikleri dönüşüm, Weber tarafından, sultanın patrimonyal denetim karşısında bunların nisbi bir bağımsızlık elde ederek bir "geleneksel statü grubu" olmalarıyla açıklanır. Yeni işlevleri çerçevesinde bunların ulema ve dinsel tarikatlar gibi diğer geleneksel gruplarla aynı safta yer aldıklarını da belirtelim. Yeniçeriler kendilerini Bektaşilikle özdeşleştirmişlerdir; Bektaşilik de imparatorluk içindeki bağımsız dinsel-geleneksel gruplardan biridir. Yeniçeri Ocağı'nın ve Bektaşiliğin lağvedilmesinin, II. Mahmud'un merkezi patrimonyal iktidarını geri getirme çabasına girdiği 1812-1826 yılları arasındaki döneme rastlanması dikkat çekicidir.

Patrimonyal iktidarın en temel ilkelerinden biri olarak, Osmanlı hükümdarı yargı yetkisini Divan-ı hümayunda bizzat kullanarak ya da atadığı kadılara devrederek, her hâlükârda kıskançlıkla kendinde alıkoymuştur.[8] Padişah kanunnâmelerinde, *reaya*dan ve özellikle köylülerden hiçbir kimsenin, kadının yasalara dayalı kararı olmaksızın vergi, hizmet veya para cezası gibi herhangi bir yükümlülüğe maruz bırakılmayacağı sürekli belirtilir. Batı'daki feodal lordların yargılama hakkına sahip olmalarıyla taban tabana zıt olarak, 18. yüzyıldaki *a'yân*lar çağında bile, yerel yöneticilere yargılama yetkisinin tanınmayışı, merkeziyetçi ve mutlakiyetçi Osmanlı rejiminin ayırt edici bir niteliğidir.

6 Age., I: 232.

7 Age., I: 231-232; II: 1017.

8 Age., I: 237.

Osmanlı imparatorluk sistemini, Weber'ci anlamda "sultanizm" yapan Osmanlı sultanının kendi kişiliğinde siyasal ve ruhanî iktidarı birleştirme iddiası olabilir. Weber "egemenliğin" ya fiziksel güce ya da "dinsel çıkarları dağıtan veya inkâr eden ruhanî otoriteye dayalı" olduğunu vurgular.[9] Bunlardan bir askerî monarşi tarafından temsil edilen birincisi "egemenliğin tipik doğal bir biçimi"dir. Weber'in "hiyerokratik organizasyon" dediği ikincisi, kilise tarafından temsil edilir. Ancak Osmanlı sultanı aynı zamanda hem siyasal hem ruhanî iktidarı kendi tekeline almakla mutlak patrimonyal hükümdarlığın mükemmel bir biçimini üretmiştir. Aslında sultanın iktidarının göksel ve dünyevi kökenlerine işaret eden sultan-halife ve padişah-han şeklindeki çifte unvanı, ikili iktidarının ifadesi olmakla birlikte, ikisi arasında gerçek bir birlik asla olmamıştır.[10] Klasik dönemde çifte tekeliyle patrimonyal devlet doruğa çıktığında, ulemanın iktidara katılması engellendi ve padişah şer'î hukuktan bağımsız olarak örfî kanunlar koydu.[11] Bununla birlikte, sultanın gücünün gerilemeye başladığı 17. yüzyıla girildiği zaman, öteki geleneksel güçlerle ittifak halindeki ulemâ, devlet işlerinde gittikçe artan bir nüfuz kazandı. Gerçekte bu ikili karşıtlığın *(dichotomy)* bütün İslam devletlerinde temel çatışmayı meydana getirdiği söylenebilir. Mutlak patrimonyal egemenlik konusunda kıskanç davranan Türk hanedanların kurduğu sultanlıklar için bu özellikle doğrudur. Weber'in yorumlama yolunu izlersek, Osmanlı sultanlarının, özellikle "gerileme" devrinde, halife sıfatıyla kendi ruhani egemenliklerini vurgulayarak ve ulemâyı kendi bürokratik aygıtlarının içine alarak iktidarlarındaki aşınmayı telafi etmeye uğraştıklarını ileri sürebiliriz.

Devlet gücünün gerçekten hükümdar ailesinin ortak mülkü sayılması, Osmanlı tarihinin ilk döneminde gayet açıktır. Orta Asya geleneğini sürdüren Osmanlılarda ülke hükümdarın oğulları

9 Age., I: 54.

10 H. İnalcık, "State, Sovereignty and Law During the Reign of Süleyman I".

11 Age.

arasında paylaştırılırdı.[12] Felaketli iç savaşlara yol açmasına rağmen bu durum devam etmiştir, ta ki *Din ve Devlet*e hizmet için hükümdarın kendi şahsında mutlak ve bölünmez bir devlet kavramı onun yerini alıncaya kadar. Kayda değer ki, bu gelişme, bürokrasinin nispeten özerk bir grup durumuna gelişi ve ulemânın siyasal sistemde üstün bir yer alma iddiasıyla aynı zamana rastlar. Gerçekte kamuoyunca desteklenen bu gruplar, *ekberiyet* (büyük oğul yerine en yaşlı şehzâdenin tahtın vârisi olması) ilkesine dayalı yeni bir saltanat verâseti usulünün yerleşmesine önayak oldular. Böylece yeni gelenekler doğarak bunlar, Osmanlı siyasal sisteminde egemen oldu; ve siyasal ve toplumsal yapının evrimiyle birlikte Osmanlı hükümdarının "Sultanizm"ini de değişime uğrattı (Bkz. "Sultanizm, Statü Grupları" bölümü.)

Son olarak yasal sınırları veya geleneksel kontrolleri tanımayan sultanizm "ataerkil egemenliğin saf biçimi" ya da patrimonyalizm olarak yorumlanabilir.[13] Sultanizmde patrimonyalizm hemen hemen mükemmel biçimde gerçekleştiğinden, sistemin mantığı gereği, Osmanlı mutlakiyetçiliği, 16. yüzyıl düşünürleri tarafından mutlakiyetçiliğin tipik biçimi olarak anlaşıldı. Liberal idealizm çağında yaşayan Weber, Osmanlı rejimine Jean Bodin'in gözüyle bakamazdı.[14]

Sultanizm, Statü Grupları ve Tabaka (Estate) - Tipi Patrimonyalizm

Weber'e göre, patrimonyal egemenlik, elindeki düzenleyici güç sayesinde[15] ister aile reisi ister feodal lord veya patrimonyal hükümdarda olsun, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin kesin

12 H. İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâset Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fak*ültesi *Dergisi*, XIV, 1959, 575-610.

13 Weber, *Economy and Society*, I: 31-132; II: 1006-1015.

14 L. Valensi, *Venise et la Subline Porte, la naissance du despote*, Paris, Hachette, 1987, 78-86.

15 Weber, *Economy and Society*, I: 131-132; II: 1006-1015.

belirleyicisidir.[16] "Bu sistemde özgür tabakalar karşısında vergiden muaflık ve özel arazi üzerinde haklar yoluyla ayrıcalıklı kılınan sosyal tabakalar, otokrat bir hükümdar tarafından belirlenebilir."[17] Patrimonyal devlet "işletme-yönetim yetkileri" kanalıyla ekonomi üzerinde doğrudan bir kontrol da kurabilir.

Weber statü düzenini şu şekilde tanımlar:

> Sosyal mevki ve itibarın toplumda dağıtıma katılan tipik gruplar arasındaki dağılma biçimine statü düzeni diyoruz.[18] Piyasa ve piyasadaki süreçler kişisel farklılıklara yer vermez: Ona "işlevsel" çıkarlar hükmeder. Piyasa ve süreçler mevki ve itibar tanımaz. Statü düzeni ise bunun tam tersidir: Sosyal tabakalaşma itibara ve statü gruplarına özgü hayat tarzlarına dayanır.

Statü düzeninde, statü grupları, özel hayat tarzlarının temsil ettiği tüketim ilkelerine göre tabakalanmıştır.[19] Patrimonyal sistemde ise mevki ve itibarı tayin eden yasal düzen değil, hükümdarın lütfudur[20] ve ekâbirde görüldüğü gibi, toplumsal itibar zaman zaman bir grup içindeki egemenliğin ilkesi olur.[21] Bir toplumsal takdir olarak itibar, hükümdarın mevki ve iktidarı dağıtımına göre belirlenir. Statü yoluyla tabakalaşma fahri ve maddi tekellere dayanır. Fakat statü itibarının sırf ekonomik koşullara bağlı olması gerekli değildir. Statü düzeni sınıf düzeninin zıddıdır. Sosyal sınıfı sadece emek piyasalarının ürünü tarafından koşullandırılan ekonomik çıkarlar belirlerken, statü grupları siyasi güç veya egemenlik tarafından yaratılır. Mülk ve mülksüzlük piyasa koşullarının temel kategorileriyken, statü düzeninde mülk her zaman bir statü belirleyicisi değildir.[22]

16 Age., II: 1071.
17 Age., II: 927.
18 Age., II: 936.
19 Age., II: 937.
20 Age., II: 1068.
21 Age., II: 1009.
22 Age., II: 927, 933.

Bununla birlikte, statü grupları kapalı bir kasta dönüşebilir[23] ve statü bir sosyal sınıf grubuna götürebilir. Öte taraftan statü ve tabaka (estate) tipi toplumlar, özünde, siyasal açıdan tabakalaşmış toplumlar olarak yorumlanabilir. Hükümdarın iradesiyle statü gruplarının yaratılması, özellikle, öteki 'serbest' tabakalara bakarak vergiden muaf ve özel arazi hakları *(Bodenrecht)* sayesinde ayrıcalıklı kılınan askeri bir grup için toplumsal konumların belirlenmesinde görülmektedir. "Bu durumdan yararlananlar, bunun karşılığında askerlik yapmak ve askeri veya idarî amaçlar için lordun keyfi ya da sınırlı hizmetinde olmakla yükümlüdür.[24] Görüleceği gibi "askerler" Orta Doğu'nun patrimonyal devletinde temel veya biricik statü grubudur.

Bugünkü literatürde, tabakalar (estate) ve statü grupları arasında bazen ayrım yapılmamakla birlikte, bu ikisi Weber'de açıkça ayrı kavramlardır. "Feodalizm tabaka (estate)-tip patrimonyalizmdir"[25] ya da lordun keyfi buyurma yetkisinin alanını sınırlayan kalıtsal *fief*ler ve feodallerin gelenekle yerleşmiş güçlerini içeren tabaka (estate)- tip egemenliktir. Tabaka (estate)-tipi egemenlikte, kişi veya örgütlü bir grup konumlar elde eder ve bu konumlara eşlik eden ekonomik avantajlar kazanır. Tabaka (estate)-tip patrimonyalizmdeki en esaslı farklılık, onda sözleşmeye dayalı bağlılık ve lordun keyfi buyurma yetkisini sınırlayan yerleşmiş hakların bulunmasıdır. Hükümdarın keyfiliği ve buyurma yetkisi saf patrimonyalizmin ölçütü iken; tabaka (estate), kazanılmış hakları içeren iki taraf arasındaki bir sözleşmenin güvencesi altındadır.[26]

> Saf patrimonyalizm örneğinde resmi görevli ile görevini yaparken kullandığı araçlar arasında tam bir ayrılık vardır. Tabaka (estate) tipi patrimonyalizm kesinlikle tersidir. Yönetme gücünü (yetkisini) kullanan kişinin yönetim araçları üzerinde kişisel bir denetimi söz konusudur.[27]

23 Age., II: 932-33.
24 Age., II: 1070-71.
25 Age., I: 232; II: 1036.
26 Age., II: 1032.
27 Age., I: 234.

İkisi arasındaki fark en iyi biçimde, Batı'daki *fief* ile Osmanlı *tımar*'ı ve Batı'daki toprak sahibi askerî aristokrasi ile sultanın tımarlı *sipahileri* de kapsayan *kulları* karşılaştırıldığı zaman görülebilir. Bir statü grubu, belirli koşullar altında tabaka (estate)-tipine doğru gelişme gösterebilir. Keza, tabaka (estate)-tip patrimonyalizm, bürokratik devlete yönelik bir evrime girmiş ya da ona bir engel oluşturmuş görülebilir.[28]

Osmanlı İmparatorluğu'nda statü grupları yalnızca sultanın lütuf ve atıfetiyle örgütlenmiş ve meşruluk kazanmış görünmektedir. Böyle bir lütuf harikulade süslü bir padişah *beratının* ihsanını içeren özenle hazırlanmış bir törenle tevcih edilirdi. Hükümdarın ihsanını gösteren üstünde padişah tuğrası bulunan berata sahip olmaksızın, hiçbir resmî otorite, rütbe ve tapu senedi meşru ve yasal değildi. Sultanın beratı geri alması veya ölümü halinde toplumdaki her türlü yetki ve düzenleme iptal olurdu. Birçok halde bu törene padişah lütfunun simgeleri olan bir sancak, saray terzisince dikilen bir kaftan (*hil'at*), değerli koşum takımlarıyla donanmış bir atın ihsanı eşlik ederdi; ihsana mazhar olan da, sadakatini simgeleyen bir hediye (*pişkeş*) yoluyla lütfu kabul ederdi.[29] Otorite ve rütbenin görünür işaretleri olarak sultanın alametlerini taşıyor olmak, öteki bütün toplumsal ve ekonomik farklılıkları gölgede bırakan, saygı ve korku uyandıran, hemen hemen kutsal bir niteliğe sahipti. Toplumsal grupların statüsü, dokunulmazlıklar ve ayrıcalıklar yalnız doğrudan hükümdarca yapılan düzenlemeler veya *fermanlarla* var olmaktaydı.[30]

Teorik olarak bütün toplumsal örgütlenme, hükümdarın bir yasasıyla yaratılan veya resmîleştirilen gruplara yani tabakalara

28 Age., II: 1035, 1037.

29 Osmanlı sarayındaki Yeni Yıl, (Nevruz) törenlerinde bağlılığın simgesi olarak hediyeler sunma geleneği Eski İran'a kadar uzanır; Persepolis'teki dış sarayın basamakları üzerindeki Akamanış rölyefinde bu tür bir tören tasvir edilmiştir, bkz. H. İnalcık, "Matbaklı", *EI²*, 810.

30 Devlet organizasyonu hakkındaki İkinci Mehmed'in Kanunnamesi çarpıcı bir örnektir: *Kanunnâme-i Al-i Osman*, yay. M. Arif, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmu'ası* ilavesi, İstanbul, 1330/1914.

dayanırdı. Bu gibi statü grupları, Orta Doğu'nun nasihatnâmelerinde sıklıkla tasvir edilen toplumsal piramit içinde tabakalaşmışlardır. Weber'in kastettiği *sultanizm,* asıl olarak İslamî hükümlerden değil, fakat temel felsefe ve yapısını Bizans ve Sasani mirasına borçlu olan halifelik devlet teşkilatından çıkmıştır. İran devlet geleneği Osmanlılara, İran kökenli yerli bürokratlar ve Sasani nasihatnâmetlerini Arapçaya çeviren din değiştirmiş İranlıların edebî çalışmaları yoluyla aktarıldı.[31]

> Bir Sasani pendnâmesi olan Tansar'ın tezkeresine göre, [32]
> kişiler dört zümreye bölünmüştür: ... ve başkanları şahtır... Din adamları birinci zümredir... ikinci zümre askerlerdir... kalem ehli üçüncü zümredir... zanaat erbabı ve toprağı işleyenler ve sürüleri otlatanlar ve tâcirler ve alıp satarak hayatını kazanan başkaları dördüncü zümre olarak bilinir... Elbette her birimizin karakterinde mevcut bariz ihata bulunana dek birinden diğerine geçiş olmayacaktır... Şehinşah... her kişiyi kendi yerinde tuttu birinden diğerine geçişi yasakladı... ki onu yaratan Tanrı hoşnut olsun. O dört zümrenin başkanlarına buyruklar gönderdi... hepsi geçimleriyle ve kendi işleriyle ilgilendi ve kötülük dolu tertiplerden ve isyancı hareketlerden uzak durarak hükümdara müşkül çıkarmadı... Şehinşahın kişilerin kendi işleriyle meşgul olması ve başkalarını rahatsız etmemesi için verdiği buyruklar, âlemin istikrarı ve kişilerin düzeni içindir... o her zümreye bir başkan ve onun peşine de hesaplarını incelemesi için güvenilir bir müfettiş koydu.[33] Şehinşah onları yücelten ve soylu aileler mertebesine yükselten bir ferman çıkardı. Böylece doğuştan soylularla avam arasında, atlarla elbiseleri, evlerle bahçeleri ve kadınlarla hizmetçileri de kapsayan gözle görülür ve genel bir ayrımı yerleştirdi...[34]

---

31 Bkz. A. Von Kremer, *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen,* Viyana, 1875 ve 1877; ayrıca bkz. *EI*'daki '*adab, Ibn Kutayba, Ibn al Mukaffa*' ve *Djahiz* maddeleri.

32 *The Letter of Tansar*, çev. M. Boyce, Rome, 1968, 1-3.

33 Age., 33.

34 Age., 36; R. Frye, *The Heritage of Persia*, Cleveland ve New York,1963, 51-52'de "toplumun örgütlenmiş bölünmüşlüğü"nün ne ölçüde Ari veya Mezopotamya mirasının devamı olduğu sorusunu ortaya atıyor.

Nasihatnâme edebiyatında din adamları (İslam sisteminin uleması) zaman zaman sultanın otoritesini temsil eden kılıç ehlinden sonra gelir. Fakat her durumda bütün mertebelerin ve statü gruplarının başı ve meşruluk kaynağı hükümdardır. Emevilerin ve özellikle de Abbasilerin kurduğu Arap imparatorluğundan bu yana, İran kaynaklı bu tabaka (estate) sisteminin İslamî devletteki tüm toplumsal yapıyı belirlediği görülür.

Şehinşah (krallar kralı) ve *padişah* (büyük kral) gibi özgün Sasani imparator unvanlarının kullanılması 10. yüzyıla kadar İslam'da yasaklı kalmışken, bu yüzyılda ortaya çıkan Arap olmayan yeni hükümdarlar, hilafetin evrenselliği içinde hâkim-i mutlak hükümdar imajını kuvvetlendirmek için bu unvanları sahiplendiler.[35] Osmanlı sultanlarının en gözde unvanı *padişah-ı âlempenah* yani "şahsında bütün dünyanın himaye bulduğu evrensel hükümdar"dır.[36] Bu unvandaki himaye amacı hükümdarın üstün gücünü gösterirken özellikle İran'ın hâkim-i mutlak hükümdar nosyonu vurgulanmaktadır.

Mertebelerin tam bir tasviri ve yönetici seçkinler hiyerarşisi, devlet bürokratlarının eğitimi için hazırlanan risalelerde bulunabilir.[37] Al-Khoyi seçkinlerin (*mu'teberan*) iki gruptan (*ta'ife*) oluştuğunu söyler:[38] Birincisi hükümdarı ve devlet ricalini, ikincisi ulemanın ileri gelenlerini (*a'yan-ı din*) içerir. Her grubun üyeleri arasında özel lakaplar ve hitap tarzları kullanılması gereken hiyerarşik alt bölümler (*tabaka*) vardır. Merkezi hükümet üyelerinin rütbesi taşra (eyalet) ricalinin üstündedir. İkinci *ta'ife* iki *tabaka*dan oluşur: Birincisi *kadı, müfti* ve *müderris* gibi hukukçu uzmanlar, öğretmenler ve diğerlerini; ikincisi *hekim*ler, *müneccim*ler ve *kalem*

35 W. Madelung, "The Assumption of the Title Shahanshah by the Buyids and The Reign of the Daylan", *Middle Eastern Studies*, 28, 84-108,169-83.

36 H. İnalcık, "Padişâh" İslam Ansiklopedisi, IX, 491-95; B. Lewis, *The Political Language of Islam*, Chicago and London, 1988, 13-70.

37 Hasan al-Khoyi, *Gunyet'ul- Katib* ve *Munyetu't-Talib*, yay. A. Erzi, Ankara, 1963; eser 690/1291'de yazıldı, 879/1474 tarihinde kaleme alınan el yazması yayınlanmıştır.

38 Age., 3.

erbabını içerir. Osmanlı Reisülküttabı Feridun, resmî belgeleri içeren derlemesinin giriş bölümünde kılıç ve kalem ehlini ulemanın üstüne yerleştiren aynı meratip silsilesini verir.[39] Resmî toplantılarda devlet ricalinin sırası ve oturma yeri *teşrifatçı* tarafından önceden belirlenirdi ve ara sıra sıralama konusunda özellikle dini memurlar arasında ciddi tartışma baş gösterirdi.

Oysa İslamî devlette İran'ın hâkim-i mutlak hükümdar nosyonu ve tabaka (estate) toplumu yaygın olması dolayısıyla, Yunan kökenli iş bölümü ve toplumsal dayanışmayı vurgulayan paralel bir kuram, ahlak hakkındaki İslam kaynaklarında bulunabilir. Bu kaynaklardaki toplumun antropomorfik açıklamasına göre,[40] insan vücudundaki dört öğe gibi dört grup (*ta'ife*) vardır: Birincisi *ehl-i kalem*; ikincisi *ehl-i şimşir*; üçüncüsü *tüccar* ve *erbab-ı hıref* ve *sanayi*; dördüncüsü *ta'ife-i ziraat*. Bu gruplar arasındaki ayrılık ve denge, siyasal gövdenin sağlığı ve iyi çalışması için gerekli görünmekteydi. Eğer tacirler veya çiftçiler, asker ya da asker, tacir veya zanaatkâr olursa, toplum kuvvetten düşer ve bozulmaya başlar.[41] İran geleneği toplumun bütünüyle hükümdarın talepleri doğrultusunda örgütlenmesini ve ayarlanmasını savunmaktayken, antropomorfik teori dayanışmayı vurguladı. Farabi'nin *Medinetü'l Fazıla* isimli kitabında[42] ayrıntılı biçimde yorumlanan antropomorfik teori, Nasirüddin Tusi'nin *Ahlâk* adlı eserinde halkın düzeyine indirilip yaygınlaştırıldı.[43]

Tusi veya Dawani[44] tarafından formüle edildiği üzere, geçerli toplum ve "toplumsal sınıflar" kuramı esas olarak yönetici seçkinler

39 A. Feridun, *Münşeat'üs Selâtin*, İstanbul, 1274/1857, 2-13.

40 Kınalı-zâde 'Ali, *Akhlak-i' Ala'i*, Bulak, 1248/1832, 1564'te yazıldı, II: 5; III: 7; Hacı Halife, *Destur al-'Amel li-Islah al- Khalel*, İstanbul 1280/1863, 119-140. C. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 1983, 198-220.

41 Kınalı-zade, 7-8.

42 Al Farabi's *Abhandlung der Musterstaat*, yay. F. Dieterici, Leiden, 1964, 55, 187.

43 *The Nasircain Ethics*, çev. G. Wickens, London, 1964, 193.

44 Kınalı-zâde, II, 105-12.

üzerinde odaklanarak, topluma *ta'ife*ler, "cemaat"lar veya statü gruplarından oluşan tamamen siyasal bir varlık olarak gördü.[45] Bu sistemde, üretici sınıfların sırf devlete destek olmak için gerekli olduğu, devletin ise temelde hükümdar ve onun otoritesini temsil edenlerden oluştuğu düşünülmüştü. Weber'ci anlamda patrimonyal devlet tipi olarak sultanizm tanımı üzerinde odaklanmak için İslami hukuku ve ulemanın yeri ve iddialarını tartışmaktan kasten sakındık.

Her halükârda, İslamî devlette maddi yaşam ve insanların toplum içinde tabaklaşmasının temeli olarak ilave ekonomik ölçütler hesaba katılmıştır. Ekonomi, komünal bir ekonomidir.[46] Toplum esasen siyasi ve ahlaki bir varlık, toplumsal sınıflar ise statü grupları (*ta'ife*ler) olarak tasavvur edilir. Bu toplumdaki toplumsal ilişkiler, Weber'in terimleriyle, ataerkil egemenlik, bağımlılık, mertebe ve sadakat temellerine dayanır. *Nizam-ı âlem* için veya *din ve devlet*in selameti için bu düzenin korunmasını ve herkesin mensup olduğu ta'ife içerisinde kalmasını sağlamak, hükümdarın görevidir. Nasrüddin Tusi, Moğol hanı Hulagu'ya gezici *Kalenderî* dervişlerin bu *ta'ifeler*den

45 Seçkin gruplar için yaygın olarak kullanılan terim, cemaat anlamında *ta'ifa*'dır. Terim ayrıca bir ulus, bir dinsel grup veya bir lonca gibi meslek grubu için de kullanılır. Düzeni daha açık bir biçimde vurgulayan tabaka terimi de statü grupları için kullanılır, bkz. R. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in a Early Islamic Society*, Princeton, 1980, 104-7; Kınalı-zade, II: 7-9. Daha önce dikkat çekildiği gibi, tabaka terimi bazen yalnızca bir ta'ifa içindeki bir alt-grup için kullanılır, Al-Hhoyi, *Gunyet...*, 14-16. Nasrüddin Tusi, Celaleddin Divani ve Kınalı-zade özetle, ticaret, zanaat ve ziraatın yanı sıra siyasal iktidarın, amara) da zenginleşmenin meşru aracı olduğunu belirtir. İslami kültür içinde bu tutum, "meşru" bir savaşta kazanılmış en makbul ve meşru bir mülkiyet türü olan ganimet kavramı içinde, çok çarpıcı bir biçimde ifade edilmiş olarak, kendini gösterir. Her ne kadar Müslüman düşünürler işkence ve zulüm yoluyla kazanılan şeylerin ahlaki açıdan kabul edilemeyeceğini tartışmış olsalar da, fiiliyatta onlar kamu düzenini korumak için gereklidir, Kınalı-zade, 2:9. Kınalı-zade bir meslek içinde üstünlük ve başarı için gayret sarf edilirken, ahlaki tatminin unutulmaması gerektiğini öne sürer.

46 Weber, *Economy and Society*, II: 1014.

herhangi birine yerleştirilemediklerini ifade ederek tasfiyelerini öğütlemişti.[47]

Osmanlı patrimonyal sistemi, özellikle klasik döneminde (1300-1600) kesin kurallara göre düzenlenmiş bir siyasal sisteme dayanmış gibi görünmektedir. Hükümdarın sürekli büyüyen kapı halkını oluşturan *kul ta'ifesi,* saray ve orduya ait izler, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gazi'nin etrafında toplanan ilk savaş birliği *nöker*lere ve *yoldaş*lara kadar gerilere sürebilir.[48] Weber'in karizmatik önderlik ve patron-yanaşma dayanışması kuramı, tipik Türk-Moğol devletinin doğuşunu aydınlatacak bir kavram sağlar.[49] Avrasya steplerindeki her fatih genellikle kendisine ölene kadar sadakat göstereceğine *and* içerek bağlanmış olan savaşçı birlikleri, *nöker*ler ile işe girişti. Çekirdek grup, yağma ve fütuhattaki çıkarlar dayanışması ile kendini ayakta tuttu. Erken Osmanlı geleneklerinin pek sık atıfta bulunduğu yandaşlardan veya düşman esirlerinden devşirilen *nöker* ya da yoldaşlar Osman Gazi'nin ilk kapı halkını oluşturdu. Onların soyundan gelenler Osmanlı devletindeki anahtar mevkileri bir yüzyıldan fazla süreyle tekellerine aldılar. "Osmanlı" Osman'ın soyundan gelenleri ve önderin yani "Osman"ın devletinin iktidarını ifade ediyordu. Fetihlerin ve merkezi bürokrasinin örgütleyicileri olarak ulema, iktidar grubu içinde onlara paralel bir denetim konumunu korumuştur. Devlet giderek ulemanın bürokratik yeteneklerine dayanmaya başlayınca, ulema aileleri, özellikle de Çandarlılar askeri ve bürokratik denetimi ele geçirip hükümet merkezi üzerinde üstünlük sağlarken, *nöker* kökenli birkaç eski aile de

47 Ibn al-Fuwati, *Al-Hawadith al-Jami'a*, yay. M. Jawad, Baghdad, 1951, 343'den alıntı yapan A. Y. Ocak, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Kalenderi Dervişleri ve Osmanlı", İslam'da Dervişler ve Dervişlik konulu Kollokyuma sunulan bildiri, Berkeley, Nisan 1987.

48 Bkz. H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*, 272, 1981-1982, 72-79; H. İnalcık, "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sabib Giray I", *Harvard Ukrainian Studies,* 3-4, 1979-1980, 445-66.

49 Weber, *Economy and Society*, I: 241-54, II: 1070-93.

başlangıçtaki statülerini Balkanlar'daki uzak sınır bölgelerinde sürdürdü. Köklü değişiklik Fatih Mehmed'in hükümranlığında gerçekleşti. Fatih Mehmed Çandarlıları iktidardan uzaklaştırdı ve yetki devrettiği tek grup sarayındaki verasetten yoksun köleleri oldu. Bu değişim, kişiye ait *nöker*lerin yerini şahıslara bağlı olmayan hizmetkârlar topluluğunun aldığını ifade ediyordu. Bunlarda yetkili kılınmanın tek ölçütünün hükümdara sadakat oluşturuyordu ve toplumdaki mevkileri bir dizi *kanun*la belirlenmişti. Artık bir imparatorluk haline dönüşmüş olan devlette, hükümdarın doğrudan denetim imkânı olamayacağından onun mutlak otoritesini ayakta tutmak için hükümdar kapusu yeniden düzenlendi. Ya da Weber'in deyişiyle söylersek: Kişisel kapı halkı patriarkalizmi sadece merkeziyetçi ve resmileşmiş bir patrimonyalizm yönünde evrim geçirmişti - yalnızca kapı halkının bağımlılık ilişkilerinin derecesindeki bir değişime.

Osmanlı merkeziyetçi imparatorluğunun büyük kurucusu Fatih Mehmed, kanunnamesinin[50] ve hükümetinin olduğu kadar, mimarisi ve edebiyatı dâhil "saray" kültürünün de yansıttığı üzere belirgin biçimde İran geleneğine bağlı kalmıştı. En sevdiği oğlu Cem'e eski İran'daki efsanevî kralın adını vermesi tesadüf değildi. Mehmed'in devlet teşkilatı ve hükümete dair kanunnamesinde yüksek devlet görevlilerinin padişah sofrasında yemek yeme ayrıcalığı korunmuştur ki bu, değişimin simgesiydi; Weber'in işaret ettiği gibi "başlangıçta patrimonyal görevliler tipik biçimde hanenin diğer üyeleri gibi hükümdarın sofrasında beslenirler ve iaşeleri hükümdarca sağlanır..."[51] Patrimonyal görevlilerin özellikle en yüksek mertebede olanları, hükümdarın maiyetinde bulundukları sürece efendinin sofrasından beslenme hakkına uzun süre ellerinden tuttular..." Weber devam eder: "Nisbeten daha büyük bir aygıt içinde daha ileri bir gelişme, patrimonyal görevlilere dirlik veya *fief*lerin ihsan edilmesiyle geçimlerinin sağlanmasıydı."[52] Weber'in ileri sürdüğüne göre, temelde

50 "Kanunname-i Al-i Osman", yay. M. Arif, *TOEM*, Ek, İstanbul, 1330/1914, 27.

51 Weber, *Economy and Society*, II: 1031.

52 Age.

kapuya bağlı özellik taşıyan Doğu'daki "kalem işleri" bu engeli aşamazken, Batı'da gayrişahsi çıkarlardan türeyen hukuksal alan sayesinde bir bürokrasiye doğru evrim gösterdi.[53]

Geleneksel statü düzeni, bütünüyle bir kuram olarak kalmadı; resmî belge ve nizamnâmeler bu düzenin bürokrasi tarafından uygulandığını gösteriyor. Bu bürokrasi o düzence biçimlendirilmiş ve devlet ve toplumun temeli kabul edilmişti. Osmanlı toplum ve hayatının açık sözlü aktarıcısı Evliya Çelebi,[54] 17. yüzyılın ikinci yarısındaki kentsel nüfusu geleneksel statü silsilesi olarak tasvir eder. Hükümdarın otoritesini temsil eden gruplar daima önde gelirdi. Onları, din adamları izlerdi. Bunlar da peygamber soyundan gelenler ve ulema (müftü ve kadılar dâhil) şeklinde tabakalara ayrılmıştı. Kadılar kazanın sivil ileri gelenleriydi. Hep birlikte seçkinleri (*a'yân ve eşraf*) oluşturan bu gruplardan ayrı olarak sıradan uyruklar da (*re'aya*) ticaret ve zanaat (esnaf) birliklerinin üyeleri olarak statülerine göre tefrik edilmişlerdi.

Gördük ki Osmanlı hükümdarı tarafından yaratılan statü grupları yalnızca hükümdar kapusunun özelliklę de sarayın bir parçasını oluşturan *kapı-kulları* ve eyaletlerdeki *tımarlı* sipahiler gibi "askeri" gruplar ile padişah dirliklerinin gelir kaynaklarını işleten bürokratik aygıttan müteşekkildir.[55] Toplumun geri kalanı ise vergi veren üretici gruplardan, *re'aya*dan ibaretti. Hükümdarın rolü yasalar çerçevesinde fetih öncesi dönemin toplumsal sınıflarını yeniden düzenleyip resmileştirerek kendi patrimonyal sistemine hizmetle sınırlıydı.[56]

Sultanın fermanlarından veya resmi belgelerde *re'aya* ya da *re'ayalar*, yalnızca eyaletlerdeki devlet görevlileri, esas olarak da yerel cemaati temsil eden kadılar kanalıyla dolaylı olarak muhatap

53 Age.

54 *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314-1898, II: 90-91, 213.

55 Bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London, 1973, 76-118.

56 Weber, *Economy and Society*, II: 1013: "Başlangıçta patrimonyal yönetim, efendinin bütünüyle kişisel, öncelikle özel kapı halkının tatmin edilmesine uyarlandı."

alınırdı. Fethedilen üretici yığınlar, Osmanlı *re'ayası,* sistematik olarak "askeri maiyeti" oluşturan *kulların* dışında tutulmuştu. Bunun yerine Weber'in terminolojisi ile onlar, işlevleri hükümdarın ihtiyaçlarına cevap verme olan "extrapatrimonyal uyruk" veya "siyasal uyruk"du.[57] Zorunlu birlikler içinde hükümdarın taleplerine hizmet için zorlanarak, onun yarattığı siyasal makineye tabi kılındılar. Weber'in patrimonyal devlet analizinde, askeri hizmetler için hükümdarın "ayrıcalıksız yığınları ve özellikle kırsal yığınları" kullanması, vurgulanır.[58] Bunlar, sıradan uyrukların büyük çoğunluğuna nazaran ayrıcalıklı bir konuma yükseltilseler bile, kendilerine asla *askeri* (elit) statüsü verilmezdi. Osmanlı örneğinde "muaf" tutulmuş (*mu'af ve müsellem*) re'aya[59] statüsü altında bilinen bu uyruklar, yalnız istisnai koşullarda "askeri" sınıfa dâhil edilmişti. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu *re'aya* askerler ayrıcalıklı statülerini kaybetmelerine rağmen Osmanlı devleti *re'aya*yı ücretli askerler olarak kullanmayı sürdürdü. Bununla birlikte, sultanın "askeri" *kullarının* tüm ayrıcalıkları bunlardan esirgendi. Ücretli askerler (*sekban ve sarıca* bölükleri; isyancı olduklarında bunlara *celali* dendi) ile kullar arasındaki korkunç mücadeleler, 17. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin vakayinamelerinde büyük bir yer tutar.[60] 18. yüzyılda ise profesyonel askerler olarak, nizami *kullara* nazaran daha ucuza mal olduklarından merkezdeki padişah ordusunun ana gövdesi ile taşra yöneticilerinin "özel" orduları bunlardan oluşmaya başladı. Böylelikle yoksul köylüler, kapı kullarının ayrıcalıklarını elde edemeseler bile, imparatorluk ordusunda iş buldular. Babıali'nin yaratmış olduğu Balkanlardaki Hristiyan askerlerden oluşan bu tür yerel örgütlenmeler, 19. yüzyıldaki Sırp, Yunan, Bulgar ve Arnavut gibi azınlıkların milliyetçi ayaklanmalarına destek veren taburların çekirdeğini teşkil etti.

57 Age., II: 1020-1021, onları statü gruplarından açıkça ayırt eder.

58 Age., II: 1015,1018.

59 H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, 23, 195, 575-616.

60 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanium*, 6, 1980, 283-337.

Bu tür değişmeler Weber'in şemasında merkezî patrimonyal denetiminin zayıflamasının ipuçları olarak yorumlanabilir.[61] Gerçekten Yeniçeriler ve Babıâli'nin diğer daireleri ayrıcalıklarla tahkim edilmiş kendi özel düzenlemelerini elde ederek yarı-özerk geleneksel statü gruplarına dönüştüler. Ortak çıkarları konusunda gittikçe bilinçlenerek, iktidar mücadelesi içinde önemli bir güç oldular. Ücretli askerler örneğinde olduğu gibi bunlar da eyaletlerdeki daimi bölükler içinde örgütlenerek, sultanın merkeziyetçi otoritesine meydan okudular. 17. yüzyıl, bu "özerk" gruplar arasında, bazı geçici uzlaşmaları da içeren, zorlu bir mücadeleye şahit olmuştur.[62] Köprülü'nün söz konusu yüzyılın ikinci yarısında merkeziyetçi patrimonyal-bürokratik iktidarı canlandırma çabası, 1683 ve 1699 yılları arasındaki uzun savaş döneminin talihsiz etkisi altında başarılı olamadı.

Osmanlı patrimonyal sisteminin literatürde sıklıkla karıştırılan önemi bir niteliği, hükümdarın *kul*larına ve *re'ayaya* takındığı tavırlar arasındaki temel farkla ilgilidir. Eğer dinsel mahkemedeki hukukî süreçlerden geçmeden *re'aya*nın malı mülkü müsadere edilir veya ölüm cezası uygulanırsa, bu fiil dinsel bakımdan bir yanlış ve hükümdarın itibarını zedeleyen bariz bir adaletsizlik (*zulüm*) olarak görüldü. Klasik nasihatnamelerde hükümdar bu tür fiillerden kaçınması ve kendisine tabi olanları kollaması hususunda uyarılmıştır. Hükümdarın takdirine bağlı cezalandırma (*siyaset*), ilke olarak yalnızca *kul*larına karşı meşru kılınmıştı.[63]

Weber'in dikkat çektiği üzere, rakip statü grupları arasındaki güç dengesini sağlamak amacıyla hükümdarın da güç kullanması, Osmanlı siyasal sisteminin temel ilkesiydi.[64] Sultanın *kulları re'aya*ya karşı, ulema *kul*lara ve bürokratlara karşı, Yeniçeriler *sipahi*lere karşı, ya da ücretli ordu *tımarlı* orduya karşı, yüksek

61 Weber, *Economy and Society*, I: 255-71; II: 1038-44, 1051-64, 1092-94.

62 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation....".

63 U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, V. L. Menage, Oxford, 1973, 259-71.

64 Weber, *Economy and Society*, I: 161.

ulema karşısında alt kademedeki kadılar... bunların hepsi, geleneksel bir çatışma içinde bulunan statü gruplarıydı. Hükümdar, siyasal sistemdeki "egemenliğini" güvence altına almak için, düzenleyici kudretini kullanarak, onları dengede tutma gerekliliğinin bilincindeydi. Mamafih Osmanlı tarihinde bu dengenin ortadan kalktığı zamanlar da olmuştu. Başkent'te *kul*larının tehdidine maruz kalan I. Süleyman'a kullara karşı Başkent'in tabakhanelerindeki vasıfsız büyük işçi yığınlarını kullanabileceğinin söylendiği nakledilir. Çalkantılı 17. yüzyılın padişahları, kırsal kesimdeki asi ücretli askerlerle savaşmak üzere köylüleri askeri birlikler halinde organize etmişlerdi.

Patrimonyal statü düzeni ve sosyo-ekonomik yapı hakkında son bir not: Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının temel özellikleri olarak bilinen sayısız düzenlenmeler, tekeller, muafiyetler ve piyasa teftişleri kanalıyla patrimonyal iktidarın ekonomiye yalnızca hükümdarın talepleri doğrultusuna biçimlendirdiğini ve böylelikle toplumsal grupların yapılanmasını büyük ölçüde etkilediğini biliyoruz.[65] Ancak demografik ve sosyo-ekonomik koşullardaki özel gelişmeler İstanbul'un metropolis olarak ortaya çıkışı gibi - patrimonyal devletin düzenleyici iktidarı ve basiretinin altından kalkamayacağı durumlara neden oldu. Dolayısıyla, merkezî devletçe yapılan düzenlemelerle piyasanın fiilî gerçeklikleri ya da değişen demografik ve ekonomik koşulların baskısı altında meydana çıkan kırsal gelişmeler arasında daimi bir çatışma mevcut olmuştur.

Çok sayıdaki yazılı belge, devlet ve piyasa arasındaki bu sürekli mücadeleye tanıklık eder. Örneğin her zaman devletin sıkı desteğini görmüş olan lonca sisteminde devlet, artan mal talebinin baskısına zaman zaman teslim oldu ve bu teslimiyet daha önceki düzenlemelerdeki bazı katı koşulların ihmal edilmesine yol açtı. Devlet yeni loncaların kurulmasına razı oldu ve loncalara dâhil olmayan zanaatkârların faaliyetlerini hoşgörü ile karşıladı. Muhtemelen patrimonyal denetimden kaçışlara daha çarpıcı örnekler, değişen

65 Age., I: 238-41.

ekonomik ve demografik koşulların etkisindeki tarım sektöründe bulunur. Weber bu olguları, patrimonyal imparatorluğun çözülme sürecini ele alırken tartışır.[66] Merkeziyetçi iktidar zayıfladığı ve piyasaya güçleri üzerindeki denetimini kaybettiğinde, ekonomik ve toplumsal güçler mevcut düzenlemelere yan çizmek ve toplumsal sınıfları biçimlendirmek üzere tamamen serbest kalırdı. Aslında patrimonyal devletlerde çatışma daima mevcuttur; dolayısıyla bir hükümdarın gerçekten saf bir patromonyalizm ve mükemmel bir statü toplumu yaratmayı asla başaramayacağına hükmedilebilir.

"Sultanizm", Gelenek ve Geleneksel Gruplar

Weber'in sosyolojideki "gelenek" kavramının Emile Durkheim'ın ve yapısalcıların 'kolektif temsil', 'kurumlar' ve 'yapılar' terimleriyle anlatmak istediklerine genelde yakın olduğu ileri sürülebilir. Weber'ci anlamda gelenek, patrimonyal egemenliğin hem kaynağıdır hem de ona geçerlilik kazandıran bir ilkedir. "Âdettendir ve daima böyle olmuştur" düsturu kutsal bir karaktere sahipti ve onu temsil eden kişiye itaati gerektirirdi. "Hükümdarın yetkili geleneksel olduğu ölçüde meşrudur."[67] Tahta geçen Osmanlı sultanı tüm atalarını andıktan sonra "veraset yoluyla hak kazanmış olarak" (*bil'i-irs ve istihkak*) padişah olduğunu ileri sürerdi. Gelenek ve adet Weber'de birbiriyle yakından ilişkili kavramlar olarak ele alınır. Aslında âdete konu olan şey "bir ortak hareket etme biçimi" (*Massenhandeln*) veya tekdüze faaliyetidir ve düşünmeden taklit yoluyla devam eder ki[68] âdetin hükümdarın takdir gücünü (kudretini) değişikliğe uğratan bir etken olduğu görünmektedir. Weber, patrimonyal ilişkiyi kalıplaştıran ilk etkenin yalın alışkanlık olduğunu belirtir. Geleneğin gücünü kutsallaştırma buradan kaynaklanır: "Efendi, yenilikler getirme konusunda kısıtlanır."[69] Hatta yenilikler yüzünden

66 Age.
67 Age., I: 336.
68 Age., I: 319.
69 Age., II: 1011.

ekonomik çıkarları zarar görebileceği ihtimaliyle buyurma yetkisini kullanmakta da frenlenir.[70] (Burada, fetih öncesi döneme ait vergi uygulamaları aynen koruyan Osmanlı siyaseti anımsanabilir). Herhangi bir konuda karar verecek olan devlet görevlilerinin, birinci olarak sultanın kanunlarını ve yazılı emirlerini izlemeleri ve eğer bunlarda konuyla ilgili bir açıklık yoksa "eskiden beri ne uygulanagelmekte ise" onu yapmaları emredilmiştir. Nitekim istikrarlı bir düzen, geleneksel reçetelerin lehine resmileştirebilir. Aslında, Osmanlı sultanlarının çıkardığı kanunların çoğu, yerli adetlerin (örf ve âdet) resmileştirilmiş biçimleridir. Fakat Weber yasama yetkisinin, yasal olarak hükümdara asla teslim edilmediğine inanır.[71]

> Zaman zaman sultanizmin gelenek tarafından bütünüyle engellenmiş olduğu görülür. Aslında durum asla böyle değildir. Geleneksel olmayan unsur, gayrişahsî ifadelerle rasyonelleştirilmese de hükümdarın yalnızca aşırı gelişmiş keyfî buyurma yetkisinden oluşur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuk, teorik olarak, Weber'in terminolojisiyle "hükümdarın kişisel iradesi" ya da "son kertede bütünüyle hükümdarın ihsanlarından türeyen bireysel ayrıcalıklar ve sübjektif haklardan ibaret" idi.[72] Bununla birlikte devletin kurucu sultanları olan Fatih Mehmed ve Kanuni Süleyman'ın bizzat bürokratlar tarafından formüle edilen kanunnamelerindeki hükümlerin, değiştirilemez temel kurallar veya Weber'in deyimiyle "kısıtlayıcı gelenekler" olması istendi.

Geleneksel gruplar konusunda olduğu gibi, Yeniçeri Ocağı'nın sultanın kişisel hizmetindeki bütünüyle patrimonyal bir ordudan, Batı'daki patrimonyal devletlerde vuku bulan benzer bir tipikleştirme süreci suretiyle, geleneksel bir statü grubuna nasıl dönüştüğü yukarıda tartışmış bulunuyoruz.[73]Ancak bu süreç en başından beri

70 Age., II: 1012.

71 Age.

72 Age., II: 232.

73 Age., II: 1036-42; bununla birlikte, O, "memuriyet yetkilerinin tipik hale getirilmesinde ve tekelci sahiplenişinde" Batı ve Doğu arasında temel bir farklılık bulur, II: 1028.

en fazla ulemada gözlendi.[74] Osmanlı imparatorluk sistemini ilgilendirdiği kadarıyla, İslamî gelenek aslında sultanın sınırsız keyfî iktidarı önünde en etkili bir frendi. İslami geleneklerin koruyucusu olan ulema, kendi içindeki tabakalaşmaya ve sık sık mevki ihtilafına düşmesine rağmen, geleneksel ve meşru bir direniş merkezi olarak, bütün Osmanlı tarihi boyunca çok büyük bir rol oynadı. Diğer gruplar, sultanın buyurucu iktidarına karşı, geleneksel yerleşik haklarını koruyabilmek için sık sık ulemaya sığındı.

Üretici gruplara gelince: Bu konuda, hükümdar cephesinde farklı bir ilgi ve motivasyonun varlığı sezilebilmektedir. Hükümdarın kişisel hizmetkarlarına göre "yer değiştirme hakkına ...geleneksel ve dolayısıyla belirlenmiş hizmet ve vergilere sahip olma ve de serbestçe emlak ve araziyi tasarruf edebilmelerinden ötürü" fetih öncesinin "sınıflar"ı geleneksel grupları biçimlendirdi. "Emlak ve arazinin tasarrufu örflere ve örfi kanunlara göre düzenlenir."[75] Bu sınıfın yükümlülüklerinin sınırı gelenek tarafından saptanır. Geleneksel ya da "siyasal uyrukların" bu tasviri, Osmanlı *re'aya*sına mükemmel uymaktadır.

Geleneğin sınırlayıcı gücüne ek olarak Weber; uyrukların itaatini ve hükümdara da destek olan ekonomik kapasitesini sağlamanın, hükümdara ait bir iş olduğunu vurgular.[76] Bu ilgi hükümdarın ve resmî görevlilerinin keyfî eylemlerini ve "kişisel yaptırımları"nı sınırlıyordu.[77] Patrimonyalizm doğasında, ekonomik faaliyeti faydacı refah veya mutlak değerlere göre düzenlemeye yönelik bir eğilim vardır. Bu eğilim, meşruluk isteminin karakteri ve uyrukların hoşnut tutulmasına gösterilen ilgiden kaynaklanmaktadır.[78]

Osmanlı hükümdarının ekonomiyi genellikle patrimonyal amaçlarının bir parçası olarak düzenlediği, ancak çeltikçilik ve madencilik gibi sektörlerde ürünlere derhal ihtiyaç olabilece-

74 Age., II: 1028.
75 Age., II: 1020-22.
76 Age., II: 1030.
77 Age., II: 227.
78 Age., II: 243.

ği sebebiyle, üretim sürecini doğrudan bürokrasinin yönettiği malumdur.[79] Hükümdarın düzenleyici gücü kendini en çarpıcı biçimde tarımsal ekonomide gösterdi. Osmanlı hükümetinin fethedilmiş topraklarda köylü aile çiftliklerine dayalı çift-hane sistemi dediğimiz özel bir tarımsal sistemi eski haline getirerek sistemli bir biçimde denetlediğini göreceğiz.

Yetkin bir tarım tarihçisi olarak Weber, patrimonyal imparatorlukların küçük köylü çiftliklerini koruyan ve onların sömürülmeden ayakta durmasını sağlayan sistemli bir siyaset güttüklerini görebilmekteydi. Şunu söyler:[80]

> Hükümdar'ın "dolaylı" uyrukları üzerinde mali ve askeri esaslı bir ilgisi -çıkarı- vardır. Bir köylü ailesine yeterli olan küçük işletmelerin sayısını muhafaza etmek için onların sayılarıyla ilgilenmek; uyrukların kapasitesi kendi taleplerini karşılamada zarar görmesin diye onların yerel patrimonyal otoriteler tarafından sömürülmesini önlemek; onları herhangi bir aracıya ihtiyaç duymaksızın vergilendirmek ve asker almak için yetkiyi elinde tutmak.

Weber köylü aile çiftlikleri rejiminin dayandığı temel ilkeyi açık bir biçimde tanımladı:[81]

---

79 Tekçi (bütüncül) devletin "işletmeci" rolünün ayrıntılı çözümlemesi için, K. A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power,* New Haven, 1957. Osmanlı bürokrasisinin işletmeci yeteneği kendini en iyi ziraatın özel bir anlamda açığa vurur: bkz. H. İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükçi Re'aya System in the Ottoman Empire," *Turcica* 14, 1982, 69-141.

80 Weber, *Economy and Society*, II: 1058.

81 Age., I: 131. Aile çiftliği ve marjinalist okul hakkında bkz. A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, yay. D. Thorner, Basile Kerblay, ve R. E. F.Smith, Thedor Shanin tarafından yazılmış bir önsüzü de içerir, Madison, 1986. Gelişmekte olan Asya ülkelerindeki işgücü yoğunluğu ve işgücünün sorunları ve işgücünün emilmesi hakkında, bkz. A. Booth ve R. M. Sundrum, *Labor Absorption in Agriculture*, London,1985; Türk tarımının sorunları ve yapıları için bkz. Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, 1980; Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri, II-2; Tarım Hayvancılık, Meteoroloji*, İstanbul, 1988; H. İnalcık, "State, Land, and Peasant," H. İnalcık v.d., *The Ottoman Empire: Economy and Society, 1300-1900.*)

> Üretim araçlarının tahsisi ve biçimsel olsa bile çalışma sürecinin kişisel denetimi, sınırsız çalışma isteğini özendiren en önemli etkenlerden birini oluşturur: Bu olgu tarımdaki küçük birimlerin olağanüstü öneminin başlıca temelidir. Bunlar ister küçük ölçekli mülk sahipliği isterse mülk sahibi statüsüne yükselme umudu taşıyan küçük kiracılar biçiminde olsun... Bu husus Asya'daki bütün bölgeler kadar Orta Çağ Avrupası için de çok önemlidir. Küçük köylülüğün varlığı bir anlamda sermaye hesabının bulunmayışına ve hane halkı ile işletme birimlerini bir arada tutmaya bağlıdır.

Weber'in zamanında, küçük çiftliklerin ve tarımda küçük ölçekli çiftliklerin korunması hararetli siyasal tartışmalara konu olmuş ve her ikisinin de ekonomik yararları sıkıca vurgulanmıştı.

Kasaba ve şehirdeki geleneksel gruplara gelince: Loncalar oturmuş gelenekleriyle kentsel toplumun bel kemiğini oluşturdu. Weber'e göre[82] hükümdar "patrimonyal olmayan uyruklarını" (vergi yükümlüsü üreticiler) ve "kolektif sorumluluğu olan birlikleri" (loncalar ve köy cemaati) bütünüyle kendisine bağlı patrimonyal gruplara çevirebildiğinde, patrimonyal sistem sultanizme doğru bir gelişme gösterdi. Farklı koşullar altında Batı'daki bu gibi birlikler daha ziyade, kendini yöneten belediye birlikleri haline geldi. Osmanlı örneğinde ise anahtar soru, Osmanlı hükümdarının loncaları gerçekten ne ölçüde denetlediğidir. Gabriel Baer, Osmanlılar yönetiminde loncaları devletin doğrudan denetim altına girmiş saymasına rağmen, belgelerin tanıklığı bunu doğrulamaz.[83] Bağımlılığa yönelik bir eğilim araştırılabilir, ancak loncalar genelde özerkliklerini korumuştur. Hükümdarın denetimi, kardeş

82 Weber, *Economy and Society*, I:231-41; II: 1009-45.

83 G. Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem, 1964; benim *Archivium Ottomanicum*'daki inceleme bkz, I, 1969), 319; ve H. İnalcık, "The Appointment Procedure of a Guild Warden, Kethhuda," *WZKM*, 76, 1986, *Festshhrift Andreas Tietze*: 135-142; C. Cahen, "Y a-t il eu des Corporations professionnelles dans le monde musulman classique," *The Islamic City*, yay. A. H. Hourani ve S. H. Stern, Philadelphia, 51-63.

lonca mensupları arasından loncanın üyelerince seçildikten sonra lonca görevlilerinin resmi olarak meşrulaştırılmasıyla sınırlıydı. Kural olarak, yürürlük kazandırma işlemini yörenin bir kadısı yerine getirirdi. Osmanlı lonca sisteminin gerçek vasfı ve devlet karşısındaki durumu, kadı sicillerinin incelenmesiyle yeni yeni aydınlığa çıkmaktadır.[84]

Biz, Weber'den etkilenen şarkiyatçıların yaygınlaştırdığı ve İslam şehirlerini genel olarak örgütlenememiş, plansız ve bütünüyle devlete bağımlı sayan görüşün yeniden gözden geçirilmesinin gerekli olduğuna inanıyoruz. Her Osmanlı loncası kendi muhafızına (*kethüda*) sahipti ve bir şehirdeki bütün loncalar kasaba kethüdası yönetiminde bir grup oluşturdu. Bütün loncaların resmi ve meşru varlıklarını, hükümdar tarafından verilen bir berat sayesinde kazandıkları ve muhafaza ettikleri, doğrudur. Loncalar âhilik denilen kardeşlik ve meslek ahlakı sistemi kanalıyla ve dinsel tarikatlardan biri veya diğerleriyle ilişkiye girerek de manevî bir itibar kazanmaktaydı. Hükümdarın, hibeler ve vakıf ihsanları yoluyla ahileri ve tarikatları statü gruplarıyla birleştirme çabaları her zaman başarılı olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *Melamiler* ve yaygın *Kalender-abdal* tarikatları bu tür girişimlere karşı daima savaştı. Zaman zaman göçebeler gibi gayrimemnun dağınık toplumsal gruplarla ittifak halindeki direnişleri, 1416'daki Şeyh Bedrettin, 1511'deki Şahkulu, 1527'deki Kalenderoğlu örneklerindeki gibi kitlesel isyan biçimini aldı.

Kısaca, Osmanlı devleti İslam tarihinin en başarılı statü toplumlarından biri olarak bilinmekteyse de saf patrimonyalizme ulaşma konusunda yine de başarılı olamamış görünmektedir. Yeri gelmişken ekleyelim ki Osmanlı toplumsal kuruluşu içinde *kethüda* kurumunun geniş bir önemi ve anlamı vardı. Aslında *kethüda* ve *kâhya* (Farsça'daki *kadkhuda*'dan, vekilharç) genelde bir "dayanışma grubu"nun yerleşik düzeni içinde temel bir

84 Konu hakkında yararlı bir biyografi için bkz. S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984, 1225-70; H. İnalcık, "Bursa", *Belleten*, 24, 1999, 45-102.

ögeydi. Osmanlı toplumunda Yeniçeri Ocağı'ndan loncalara kadar neredeyse her grup *kethüdalık* etrafında örgütlenmişti. Eşit konumdaki emsalleri tarafından seçilmiş bir *kethüda*'nın dış dünya ve özellikle de devlet önünde grup çıkarlarını temsil ettiği varsayılırdı. *Kethüda* yüz yüze olduğu gruba karşı meşruiyetini ve otoritesini, hükümdarın yerel vekili olan kadıdan alınan bir şahadetname veya icazetnameyle elde etmekle birlikte, bu işlem formaliteden ibaretti. Asıl karar daima grubun elindeydi ve *kethüda* çoğunlukla grubun isteği üzerine görevden alınırdı. Çeşitli toplumsal gruplar *kethüda*lık sayesinde, kendi iç işlerinde hatırı sayılır bir özerkliğe sahip oldular.

"Sultanizm" ve Osmanlı Bürokrasisi

Weber'e göre patrimonyal egemenlik "bir yönetim aygıtı kanalıyla kendisini müesses kılar."[85] Egemenlik, ya bir çıkarlar kümesi ya da otoriter yüzünden kendini gösterir ve hukuk ve yönetim kanalıyla çalışır.[86] Bir yöntem aygıtının yaratılması, patriarkal egemenlikten patrimonyal egemenliğe geçişin işaretidir. (*Herrschaft*).[87]

Patrimonyal bir hükümdarın emrindeki ordu ve bürokratlar, patrimonyal kapı halkı örneğindeki gibi yalnızca, hükümdarın taleplerini karşılamak üzere seçilir ve örgütlenir. Hükümet daireleri tamamen kişisel bir faaliyet doğrultusunda örgütlenir ve muhafaza edilir. Hükümdara gösterilen sadakat, memurların seçilmesinde göz önünde tutulan bütün diğer mülahazaların üstünde yer alır. Bu nedenle memurlar hükümdarın kişisel hizmetkârları arasından seçilir ve mesleki eğitim ve uzmanlaşma her zaman gerekli ön koşul sayılmaz.[88] Terfiler objektif kurallara değil, hükümdarın teveccühüne ve keyfi tercihine bağlıdır. Hükümdar kalıtsal hizmet güvencesi vermeden, memurların iktisadi bedelinin ödenmesini bütünüyle

85 *Max Weber on Law in Economy and Society*, çev. E. Shils ve M. Rhcinstein, yay. M. Rhenistein, New York: Clarion, 1954, 330.

86 Weber, *Economy and Society*, I:334-336.

87 Age., I:220-25; II:1025.

88 Bkz. H. İnalcık, "Ghulam," *EI*², II:1085-91.

kendi buyruğunun konusu yapar. Memur asla yekvücut bir grup veya yasal olarak özerk tekelimsi karşılıklı yardımlaşma cemaatleri-dernekleri oluşturamaz.[89] Kısacası, patrimonyal bürokrasinin temel özellikleri kendi kişisel patrimonyal vasfından doğar. Weber'e göre,[90] patrimonyal devletin kapı hakkı özellikleri, 19. yüzyıla kadar "garip bir ölçüde... Türk sarayında" muhafaza edilmişti.

Bununla birlikte, 16. yüzyılda gelişmiş biçimi içinde, Osmanlı bürokratik aygıtının sergilediği bir dizi nitelik, Weber'in tasviri tam olarak tasvip etmemize izin vermez. Kanuni Süleyman döneminde (1520-1566) Osmanlı bürokrasisi, yalnızca hükümdar kapusunun bir parçası olarak görülemez. Kalemler yalnızca kişisel ilişkilere ve hükümdara mutlak bir tabiiyete de dayanmıyordu. Ampirik araştırmalar, Osmanlı bürokrasisinin saf bir "patrimonyal" yapıdan, belirlenmiş kural ve usuller ile nispeten "rasyonel" bir sistem içinde çalışan, giderek içe dönük ve özerk bir organizasyona doğru evrildiğini düşündürüyor. Weber'in kendisi patrimonyal devletin, mali rasyonalizasyon sırasında fark edilemeden rasyonel bürokratik bir yönetime doğru hareketlendiğini gözler.[91] Batı'da olduğu gibi özerkliklerini kalıtsal haklarla pekiştirmemiş de olsalar, lonca benzeri bürolarda uzun yıllar uzmanlık eğitimi aldıklarından Osmanlı bürokratları, grup dayanışmasına nadiren bağışıklık gösterebildiler.[92] Faaliyetlerinin gerekçesi ve meşrutiyeti, padişahın keyfine, kendi uzmanlıklarına ve son kertede de gelenekten ziyade "*din ve devlet*" in çıkarlarına dayanıyordu. Bürokratlar sonraki sultanların, Fatih Mehmed ve Birinci Süleyman'ın kurduğu yerleşik Osmanlı devlet geleneğine kendilerince aykırı gördükleri eylemlerini eleştirdiler.[93] Ölen

89 Weber, *Economy and Society*, II:1031.

90 Age., II:1025.

91 Age., II:1014.

92 Bkz. H. İnalcık, "Reis-ul Küttab," İA, 9:671-83.

93 Bu anıların en önemlilerinden biri 1620 tarihlidir, *Kitab-ı Müstetab*, yay. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988, 4, 9, 18, 29 ve 44. metinler; devlet işlerinde düzenlemelerin ihmali ve bunun sonucu olan bozulma, III. Murad'ın saltanatı, 1595-1603) döneminde başlar.

bir sultanın bütün yasal düzenlenmelerini geçersiz kılan patrimonyal kurala rağmen, bürokrasi yerleşik geleneklerin muhafaza edilmesiyle ilgiliydi. "*Din ve Devlet*"in dayanağının oluşturduğuna inandıkları kurumların kollayıcıları olarak bürokratlar, saray gözdeleriyle ve ulema gibi öteki kudretli geleneksel gruplarla çatışmaya girdiler.

Daima özel uzmanların görev aldığı Maliye dairesinde geleneksel grup dayanışması ve özerklik özellikle belirgindi. Hiçbir sultan hatta en otokratik Osmanlı sultanı I. Selim bile, onların hizmetinden yararlanamadan edemezdi. Eski Orta Doğu bürokratik geleneğinden miras alındığı üzere, devletin gelir ve giderleri, had safhada karmaşık bürokratik ve muhasebe teknikleriyle çalışan Maliye dairesinin sıkı denetimi altındaydı.[94] Her bir devlet girişimi, *emin* adı verilen bir maliye memuruna emanet edilmişti ve işin bitiminde bu memur Maliye dairesinin başkanına bir rapor verirdi. Resmen sultanın mutlak vekili olan veziriazama bağlı olmasına rağmen Maliye dairesinin başı kararlarında fiilen bağımsızdı; aralarındaki ihtilaflar çoğu kez sultanın bizzat müdahalesini gerektirirdi. Padişahın yakınlarının devlet gelirleri hakkındaki keyfi talepleri, Maliye'den yetişme yazarların keskin eleştirilerine uğradı.[95] Örneğin, *tımarların* (askeri *prebend*) arpalıklara dönüşmesi, "*Din ve Devlet*"in yıkılmasına eşit sayılarak şiddetle kınandı. Klasik dönemde bürokratlar ulema arasından değil, akraba ve yandaş kayırma ve kollama kanalıyla tekellerini

94 I. M. D'Ohsson, *Tableau General d'Empire Ottaman*, 7 cilt., Paris, 1783-1824; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948; J. Shinder, "Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administration," Doktora Tezi, Princeton, 1971; C. H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600,* Princeton: Princeton University Press, 1986; L. Darling, "The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avarız Taxes, 1560-1660," Doktora Tezi, University of Chicago, 1989.

95 Anı yazarlarının ve tarihçilerin çoğu, bürokrat gruplarının, özellikle de maliye dairesinin mensubudurlar.

devam ettirmeye çalışan uzmanlardan oluşan bir meslek grubunun içinden seçilerek görevlendirildi. Kapıkulu veya ulema kökenli bürokratlar bile mesleki töre ve kuralları benimsedi.

Klasik dönemde merkezi bürokrasi, bizzat bürokratlarca formüle edilip çıkarılan nizamname, ferman ve *adaletnâme*ler[96] kanalıyla keyfi tahsilat ve uygulamaları ortadan kaldırmaya ve sınırlamaya düzenli biçimde gayret etti. Taşradaki temsilcilerin iş ve yetki alanlarını tanımlamak ve yakından denetlemek için sürekli çaba sarf ettiler. İhtiyaç baş gösterdiğinde taşradaki vilayetlere olağanüstü yetkileri olan *müfettiş*ler gönderildi. Onları harekete geçiren dürtü, açıklandığı üzere her zaman, "Din ve Devlet"in menfaatini yüceltmek ve "yoksul ve güçsüz *re'aya*"yı adaletsizliklere karşı korumaktı. "Din ve Devlet"in çıkarlarının tehlikede olduğunu düşündüklerinde, aynı bürokratlar, sultanı, direnmelere aldırış etmeden radikal önlemler alması için ikna etmeye uğraştılar ve gerçek ıslahatlardan sorumlu oldular. Reformcu Osmanlı devlet adamlarının neredeyse hepsinin bürokratlar (*küttab*) arasından çıkması tesadüf değildir. Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na giren savaşma yöntemlerindeki Batı teknolojisi, matbaa ve hatta Batılı hukuki ve idari kurumlar gibi yenilikler, bürokratların faaliyetleriyle olmuştur. Bununla birlikte, bütün siyasal faaliyetlerin geçerli olması sultanın onayını gerektirdiğinden, bürokratların başarısının konumlarının gücüne bağlı olduğu kabul ve teslim edilmelidir. Görevdeki bürokratlar sultanın gücünün bölünmez ve mutlak niteliği konusunda ısrarlı oldular ve bunu son kertede bürokrasinin kendi merkezi denetimini tahkim etmeyi amaçlayan gerekli reformları getirmek üzere kullandılar.

Bürokratlar kendilerini devletle ve devletin çıkarlarıyla özdeşleştirdikten sonra, iktidarlarının ve meşruiyetlerinin temelini tahkime çalıştılar. *Tanzimat* (1839-1876) adıyla bilinen kapsamlı ıslahatlar süresince, bürokratların yeni ortaya çıkan Batılılaşmış "entelijansiya" tarafından şiddetle kınanmaları şaşırtıcı değildir.

96 H. İnalcık, "Adalaletnameler," *Belgeler*, II, 1965, 49-145.

Fakat sonuçta, asker ve sivil bürokratlar entelijansiya ile ittifak içinde, Batı'dan ödünç alınan yeni bürokratik araç ve kavramlar yoluyla, meşruiyeti, ulusal irade üzerine oturtmanın arayışına girecekti. Bu uzun tarihinin başından beri, *de facto* özerk bürokrasinin gelişimi, Orta Doğulu patrimonyal devletteki değişimin sorumlusudur. Daha geleneksel İslam ülkelerinin bazılarında, değişimin asil sorumluları bürokratlar değil, ulema gibi geleneksel olarak özerk diğer gruplardı. Kısaca söylenirse, İslami patrimonyal imparatorluk içinde, giderek daha da özerkleşerek sonunda sultanın patrimonyal devletinin yerini alan bu iki gruptu: sivil ve asker bürokratlar ile ulema.

Doğulu Feodalizm: Prebendalizm

Weber, genel olarak, askeri hizmeti ödüllendirme tarzının, feodalizmin tipini belirlediğine inanır.[97] Memurların ücretlerinin ödenmesinde ilkel bir evrenin işareti olarak, hükümdarın ambarından yapılan ayni ödemeler patrimonyal devletin ilk zamanlarındaki özgül ekonomik koşullara bağlıydı.[98] Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan hükümdarın kapusuna bağlı grupları kayıran ayni ödemeler (*ta'yinât*) uzun süre devam etti. Ücret ödemenin bir sonraki aşaması olan dirlik (benefice) sisteminde ilk gelişeni "ücret karşılığı dirlik"ler (*sportelpfründe*) oldu. Bu sistemde hükümdar, belirli ücret gelirlerinin toplanmasını doğrudan doğruya memurun maaşına tahsis etti. Osmanlı sistemi içinde bu sistem de erken dönemlerden itibaren yaygın olarak kullanılmıştır. Örneğin cizye tahsilatındaki hizmeti için memurun aldığı *gulamiyye* veya mahkeme hizmetlerinden kadının aldığı harçlar. Son olarak Weber, "ücret ödemenin arazili dirlik veya toprak zilyedliği-toprak üzerinde hizmet mukabili intifa hakkı – (*Amts-oder Dienstland*) biçimini aldığı"[99] gözleminde bulunur. Prebend hükümdar tarafından

97 Weber, *Economy and Society*, II:1032.

98 Age., II:1031.

99 Age., II:1032.

hizmetindekilere, patrimonyal bir tarzda bahsedilmiş, babadan oğula geçmeyen özel bir dirlik biçimidir. "Yönetici bir kadro bu biçim çerçevesinde destek görüyorsa, prebendalizm'den söz edeceğiz. Böyle bir durumda, kıdem esasına dayalı bir terfi sistemi söz konusu olabilir."[100] Weber, Osmanlı sipahi (*tımar*) sistemini, prebendalizmin tipik bir örneği olarak sınıfladı:

Türk sipahilerin, Japon samuraylarının ve Doğu'daki çeşitli benzer tipteki hizmetlerinin gelir kaynakları fief değil, "benefice"dir. Bazı durumlarda bunlar belli toprakların kira gelirinden türemişti; diğerleri ise belirli yörelerin vergi gelirlerinden. Son durumdakiler, genelde aynı yörenin yönetme gücünü de sahiplenerek diğer haklarıyla birleştirmişti.[101] Weber, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarın ve dirlik sahibinin sahip olduğu keyfi patrimonyal iktidarda prebendalizmin en gelişmiş biçimlerinden birini görür. Dirliğin patrimonyal doğasından dolayı, iktidar ve ekonomik haklar genel olarak "özel biçimde ele geçirilmiş ekonomik üstünlükler"i de kapsardı. Osmanlı belgelerinde bunlara *tekâlif-i şakka* denir. Sultanizmin keyfiliğinde "ücretin belirlenmesi yeni yükümlülüklerin ve tekelliklerin dayatılması" bir hak olarak ileri sürülür. Rüşvet ve bozulma, sistemin beklenen (mantığa uygun) sonuçlarıdır. Bu noktaların hepsi için Weber'in zihninde Osmanlı İmparatorluğu vardı. Fakat "tipleme"; Batı Avrupa'da görülen "güçlerin tabaka (estate) tipi kalıtsal bölünmesi" gibi, başka doğrultulara da yöneldi. Orada,

> hükümdarın yönetici seçkinlerle uzlaşma zorunda olması nedeniyle, patrimonyal haklar denetim altına alınır. Dirlikler, kalıtsal olarak sahiplenilmiş ve sözleşme aracılığıyla verilmişse fief olarak adlandırılır. Bu suretle yasal ve kısıtlayıcı nitelikler Batı'daki fief feodalizmini (Lehen Feodalismus) Asya'daki tiplerden farklı kılar.[102]

100 Age., II: 235.
101 Age., I: 236.
102 Age., I: 239.

Merkezî bürokrasi sistematik bir biçimde kalıtsal dirliklerin (malikâne ve mülk tımarlar) yaygınlaşmasını önlemeye ve taşra (eyalet) yönetimindeki bir tür denetim ve denge sistemini muhafaza etmeye kalkıştı; bu çabaların tümü, sultanın "dirlikler" üzerindeki mutlak denetimini ve tekelini korumaya yönelikti. Osmanlı İmparatorluğu'nda dirliklerin özel kişilerce sahiplenilmesi belli ölçüde hemen her devirde olmuşsa da özellikle klasik sistemin bozulduğu dönemde artmıştır; ne var ki bu olayın Osmanlı'da asla Batı tarzında kalıtsal bir aristokrasi geliştirmediği doğrudur. Weber'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nunki gibi bir prebendalizm, patrimonyalizmin aşırı bir tipine doğru gelişirken, Batı Avrupa'daki evrimi rasyonel bir bürokrasinin doğuşuna kılavuzluk etti.

Herhangi biri Weber'in teorisinde, Batı'nın ve Asyalı imparatorlukların birbirine zıt evriminin ünlü hipotezini kolaylıkla teşhis edebilir. Bu aşırı derecede şematik indirgemecilik içinde, Osmanlı sisteminin özgül nitelikleri gözden kaçırılır ya da daha doğrusu popüler bir Asya'lı despotik imparatorluk teorisi lehine gölgelenir. Muhtemelen kimisi de 19. yüzyılı kaplayan yoğun Osmanlı aleyhtarı propagandanın etkisini bulup çıkarabilir.

Weber, keza Doğu'lu ve Batı'lı dirlik sistemlerinde belirli temel özelliklerinin ortak olduğunu da iddia eder. Birincisi yani prebendalizm Batı feodalizmi gibi belirli sosyo-ekonomik koşulların sonucudur; o nakdi ödemeden (finansman) ayni ödemeye geri dönüşten kaynaklanır."[103] Patrimonyal hizmetkâr, desteğini ya lordun mühimmat deposundan veya hazinesinden tahsisat ya da "hizmet karşılığı arazi kullanım hakkı"[104] biçiminde alır. Sıradan bir nakdi ücret *(ulufe)*, hükümdar hazinesini ilgilendirir ve böylece askeri doğrudan bağımlı kılarken; prebendin, sınırlı ve geri çevrilebilir de olsa, arazi ve köylüler üzerinde dolaylı denetim sayesinde hazineye daha büyük bir bağımsızlık olanağı sağladığının vurgulanması önemlidir. Daha ileri bir gelişme olarak, arazi ve köylü emeğinin ırsen toprak sahibi bir grupça sahiplenilmesi,

103 Age., I: 260, II: 1071.
104 Age., I: 235.

Weber'in deyişiyle, bütünüyle patrimonyal sadakat tarafından biçimlendirilen "had safhada bir marjinal patrimonyalizm hali"ni ifade eder.[105] Bu son durum belki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *a'yan* rejiminde görülebilir. Ancak bu, daha çok iltizam ve ademi merkezileşmenin mevcut kalıba sığmamasının sonucu olsa da veraset ilkesi eksikti.

Batılı düşünürlerin Machiavelli'den bu yana yaptığı gözlemleri izleyerek Weber, "serflere sahip olmanın" güven altına alınmasında ortak bir çıkarın bulunmayışından ötürü, İslam ülkelerinde "türdeş manoryal aristokrasi"nin eksikliğini vurgular.[106] Bunun yerine köylü emeği için dirlik sahipleri arasında daimi bir rekabetin var olduğunu söyler. Çift-*hâne* sisteminde hem toprak hem işgücü, belli bir tarımsal organizasyonu devam ettirmek üzere, muhkem ve aileden gelme tabakaları (kalıtsal zümreleri) tasfiye amaçlayan devletin sıkı denetimi altında girdi. 18. yüzyıl boyunca bile *a'yan*'ın toprak ve işgücü üzerindeki denetimi sallantılıydı; çünkü böyle bir denetimin meşrutiyeti, sultanın resmi bir belgesiyle tezahür eden lütfuna bağlıydı. 1808'deki â'yan'ın fiili denetimine bir tür anayasal temel kazandırma girişimi, sultanın patrimonyal iktidarının ve geleneksel güçlerin direnişi karşısında tamamen başarısız oldu.[107] Batı'da olduğu gibi Osmanlı devletinde de, ücret ödenecek aday her şeyden önce kendisine verilen görevi yerine getirecek nitelikleri taşıdığını kanıtlamak zorundaydı. Osmanlı örneğinde bir *tımarı* elde edişte en önemli faktör, en yakındaki üstün (*alaybeyi*), adayın bu işe uygunluğunu sınamasıydı. Ayrıca tavsiye süreci de adayla üst arasında bir tür kollama – gözetme düzeni tesis ederdi. Bu patrimonyal ilişki Osmanlı yönetici elitinin her aşamasında görülebilir. Klasik dönemde, taşradaki görevinden tahta geçmek için başkente gelen yeni sultan, kendi hizmetindekileri de merkezi memuriyetlere

105 Age., I: 1069-70.

106 Age., II: 1067.

107 H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu," *Belleten*, 28, 1964, 603-22.

yükseltmek zorunluluğunu hissetti. Böylece her tahta çıkış, beraberinde bir iktidar mücadelesini ve gündemdeki baskın sorunlara ve koşullara dayalı değişik yoğunluktaki siyasal bunalımları getirdi. Sebepsiz yere bir *sipahi*yi *tımar*ından mahrum bırakmak, hukuka ve geleneğe aykırıydı. *Tımar* sahipleri ellerindeki tımarları veraset yoluyla oğullarına intikal ettiremezdi. Bununla birlikte, oğullar hukuken, babalarının *tımar*larına kıyasla daha küçük boyutta olması kaydıyla başka *tımar*lar elde edebilirdi. Keza, tımar sisteminde bürokrasinin kişisel gözetimi altında, hizmet yükümlülüklerini kapuya gösterilen kişisel sadakatten ayırmaya ve bu suretle sultanın *tımar* sahipleri üzerindeki ihtiyari denetimini gevşetmeye yönelik bir eğilim de mevcuttu.

IV.
OSMANLI - TÜRK TOPLUMUNDA DEĞİŞİM

29 Ekim 1923'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye'nin yönetim şeklini Cumhuriyet olarak ilan etti. Bu resmi karar, altı asırlık Osmanlı saltanatına son verdi ve bir zamanlar Türklerin yaşamış olduğu İmparatorluğun topraklarında ulusal-demokratik bir devlet kurdu. Bu gelişme, 1919 yılında, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Anadolu'da başlayan bağımsızlık hareketinin başarısıydı. Üç yıllık zorlu mücadele hem İstanbul'daki sultanın idaresine ve hem de Anadolu'daki yayılmacı amaçları için Mondros Ateşkes Anlaşması'nı ihlal eden galip müttefik devletlere karşı yürütüldü. Bu çift yönlü mücadelede, bağımsızlık mücadelesinin liderleri, düşmanlarına karşı zamanın en etkili silahını kullandılar; ulusal egemenlik ilkesi, Türk milletinin kendi kaderini kendisinin belirleme hakkı. Genç İngiliz yazarı Arnold Toynbee'nin yazdığı gibi Mustafa Kemal, bu egemen stratejiyi fark ederek Batı'nın en dikkate değer ilkelerini, Batı'nın kendisine karşı savundu.

Mevcut şartlarda, bağımsız bir Türkiye ancak Batılı ulusal-demokratik bir devlet modeli olarak var olabilirdi. Türkler ile Batı arasındaki yakın ilişkiler, özellikle 19. yüzyılda, şartları bu yönde koşullandırdı. Bu nedenle bu ilişkilerin gerçek kapsamını ve mahiyetini görmek önemlidir.

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı – Türk modernleşme hareketinin öne çıkan özellikleri, krizlerle yüzleşen devleti korumak

için modernleşmeyi bir tedbir olarak görmesi ve bu minvalde Batı'yı bir model olarak kabul etmesiydi. Bu hareket, toplum içerisindeki kaymalardan kaynaklanan bir değişim süreci değildi, bilakis yukarıdan, devletin kendi anlayış ve icaplarına göre öne sürdüğü bir dizi ıslahatlar ya da değişimlerdi. Islahatlar askeri – sivil bürokratların gayretleriydi. Bu bürokratlar ıslahatları tasarladılar, biçimlendirdiler ve dahi hayata geçirdiler. Bu düzenlemelerin gerçek mahiyetini tam olarak kavramaktan uzak olan kitleler, düzenlemeleri yönetici grubun siyasi baskısının bir parçası olarak gördüler. Özellikle ıslahat projelerinin ahali üzerine ilave mali yükler getirmesiyle bu daha aşikâr oldu. Neticede, kitleler geleneksel değerlere tutundular ve ıslahata karşı pasif bir tavır geliştirdiler.

Osmanlı – Türk modernleşmesi tedrici ve bölük pörçüktü. Kendisini ilk olarak silahlar ve askeri tekniklerin kabulünde gösterdi. Sonrasında, Batılı maddi kültüre hayranlığın yükselişi ile dış biçimleriyle Batı'nın taklidi takip etti. Sonunda, 19. yüzyılın ikinci yarısında, yüksek sınıflar Batılı yaşam tarzını ve dünya görüşünü kabul etmeye çalıştılar.

Bazı açılardan, Atatürk devrimi ile Osmanlı modernleşmesi arasında doğrudan tarihsel süreklilik vardı ve ikisi de belli ortak özellikleri paylaşıyordu. Olağandışı krizler zamanında, Türk milletinin yegâne mevcudiyeti tehlikeye düştüğünde, Türkiye'nin bekası için tek radikal çözüm olarak milliyetçi-demokratik bir devlet anlayışı ortaya çıktı. Devletin sürekliliğini temsil eden geniş askeri – sivil bürokratlar sınıfı, sadece devrimsel hareketin liderliğine sahip çıkmakla kalmadı, aynı zamanda amaçlarını belirledi, seyrini planladı ve yürütmesini üstlendi. I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı toplumunda kendini gösteren bu ıslahat projeleri, modernleşme temayüllerinin radikal bir ifadesi olarak görülebilir.

Tanzimat, Türkiye'de modernleşme hareketinin tarihinde, Batılı hukuki ve idari kurumların benimsendiği dönemi temsil eder. 1839'da Osmanlı Devleti, tümüyle çöküş tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında, Avrupa başkentlerinde diplomat olarak hizmet

etmiş bürokratların ıslahat projelerini kabul etti. Bu planda, liberal ilkelerin geleneksel idare biçimleriyle ustaca uzlaşması devletin devam etmesi için tek vasıta olarak sunuldu. Batılı liberal ilkeler şunlardı: kanun önünde herkesin eşit olması, tebaanın can ve mal güvenliğini garanti eden belirli temel hakları tanıma, kişilerin aleni yargılanması, yasama ve denetleme gücüne sahip bir meclisin oluşturulması ve eyalet meclislerinde halkın temsilinin sağlanması. Bütün bu düzenlemelere, İslami-dini hukuk olan Şeriat tarafından İslami topluluğun selameti için gerekli teknikler olduğu gerekçesiyle müsaade edildi. Nitekim, Osmanlı hukuk sisteminde, sultanın iradesinden sadır olan bu türden düzenlemeler genellikle Şeriat'ın hükümleriyle birlikte var olurdu. Tanzimat döneminde, İmparatorluğun ticari merkezlerinde yükselen Avrupa kolonileriyle ticari işlemleri düzenlemek için Avrupa hukuk kodlarının pratik bir amaç için kabul edilmesiyle, seküler bir hukuk sisteminin gelişmesi başlamış oldu.

Diğer taraftan, Türk-Müslüman kitleler, İmparatorluk'taki gayrimüslimlerin baskısı altında kabul edilmiş ya da İmparatorluk içerisinde ticari çıkarlarını önemli ölçüde genişletmiş olan Batılı güçlerin devlete zorladığı liberal düzenlemeleri kuşkuyla ve vehimle karşıladılar. 1867'de Fransız Medeni Kanunu'nun kısmen uygulanmaya çalışılmasında, muhafazakarların dirençlerini daha da sertleştirmesi durumunda olduğu gibi, Bürokratlar tarafından uygulamaya konulan düzenlemeler aşırı biçimler aldı. 1867'de Napolyon Kanunu'nu yürürlüğe koyma girişiminde kısmen olduğu üzere bürokratların dayattığı önlemler aşırıya kaçtı, buna mukabil muhafazakârların direnci daha da sertleşti.

1860'larda İslamcılar, Batı teknolojisi ile Batı kültürünü birbirinden ayırıyorlardı. İslamcılara göre Batı kültürü Batı'ya özgü değerler dizisinin bir ürünüydü. Osmanlı toplumunda yaşanan krizi çözmek için sadece teknolojinin gerekli olduğunu ve bu nedenle de teknolojiyi almanın yeterli olacağını ileri sürüyorlardı. Bu fikirler, 1860'larda yeni bir iletişim aracı olarak Türk toplumunun hayatına dahil olan müstakil gazetelerde etraflıca tartışılıyor-

du. Bu arada, Batılı bir edebiyat türü olan roman, yaşam tarzları ve değer sistemleriyle Batılı dünya görüşünü yaymaya başladı. Bu dönemde Anadolu'da seyahat eden Perrot, Anadolu şehirlerindeki eğitimli gençlerin Avrupa'ya seyahat etmek için can attıklarını yazmaktadır. Bu gençlere göre Paris yeni Mekke'ydi. Avrupa ile artan ticari ilişkiler, Pera, Selanik, İzmir ve Beyrut'ta büyük Avrupa kolonilerinin ve Levanten mahallelerinin artmasına yol açtı ve bu şehirler yeni yaşam tarzının cazip merkezlerine dönüştü. Bu gelişmeler, Türk–İslam toplumunda gerçek modernleşme döneminin başlangıcına işaret etmekteydi. Bürokratik reformcularla birlikte, bir Türk entelijansiyası ortaya çıktı.

Yeni entelijansiya sadece modernist İslam'ın değil, aynı zamanda hükümette halk katılımını öne çıkaran Batılı parlamenter sisteminin de savunucusuydu. II. Abdülhamid'in kolluk kuvvetlerini kullanmasının yanı sıra bu taban hareketini, liderlerini yüksek maaşlarla bürokrasiye dahil ederek bastırmaya çalışması önemlidir. 1876'da Abdülaziz'in hal'i ve modernize olan Harbiye Mektebi'nin hareketi ile tefessüh etmiş yönetiminin görevden alınması gelecekteki gelişmelerin bir işaretiydi.

1875 ve 1876 arasındaki kriz döneminde, bürokratik elit tarafından devlete dayatılan ilk Osmanlı Anayasası, Tanzimat'la başlayan, idarede Batılılaşma temayülünün mantıksal uzamından başka bir şey değildi. Gerçek toplumsal temeli ise eyaletlerdeki *ayan* ve *eşraf* sınıfında ve hızlı bir şekilde gelişen gayrimüslim ticari burjuvazi sınıfında aranabilir. Her ikisi de merkezi idarenin yürürlüğe koyduğu keyfi düzenlemelerin yükünü taşıyordu.

Sınırlandırılmış bir seçim sistemine rağmen, bu memnuniyetsiz unsurlar parlamentoya egemen oldular ve eleştirilerini bizzat ve serbestçe Saraya ve bürokratlara ilettiler. Öte yandan, parlamento sadece beş ay sürdü ve II. Abdülhamid yönetimi altındaki sonraki dönem Batılılaşma yanlısı Tanzimat ıslahatçılarının tasfiye edilmesine ve Batı'dan sadece teknoloji almanın gerekliliğini destekleyen İslamcıların öne çıkmasına şahit oldu. Müslüman kitlelerin gözünde, Batıcı elitlerin aşırı Batılılaşma

girişimleri 1876-77 Osmanlı-Rus Savaşı'nın tahripkâr sonucundan sorumluydu. Bir parlamento fikri artık itibar görmedi ve Anayasa yürürlükten kaldırıldı.

Türk-Müslüman çoğunluğun karşı çıkışının somut sebepleri arasında, kapitülasyon sistemi altında Batılı güçlerin artan iktisadi ve mali sömürüleri, geleneksel sosyo-ekonomik yapının alt üst olmasının sonucu olarak el sanatları üretimi ve lonca yapılanmasının çökmesi ve Batı kapitalizminin aracıları olan gayrimüslimlerin ticari tekelleri zikredilebilir. Bu karşı çıkış, aynı zamanda, radikal Batılılaşma destekçilerine de yöneldi. Geleneksel Osmanlı toplumu, direnci gitgide keskin olmasına ve görünümüyle sınırlı olmasına rağmen, kendi toplumsal yapı ve değer sistemini gittikçe artan bir gayretle savundu. 1830 ve 1908 arası genel olarak bir sosyo-ekonomik çöküş ve dahi kitlelerin modernleşmeye direnme dönemiydi. Diğer taraftan, idari bürokrasiyi bırakıp Avrupa'ya göç etmiş olan elit bir grubun mensupları gittikçe modernleşme lehine radikal bir hareketi temsil eder duruma geldiler. Kendileri sosyo-ekonomik meseleler, kültür sorunları ve toplumsal yapı ile ilgilenme hususlarında önayak olan kimselerdi. Bu modernistler, Fransız sosyoloji okulları ile bağlantıları yoluyla, reform ve modernleşme projeleri için bilimsel bir temel aradılar. Türk düşünce tarihindeki tesirleri, zannedildiğinden daha kapsamlıydı. Montesquieu ve Rousseau'dan etkilenen 1860'ların Genç Osmanlılar'ını takiben, Abdülhamid rejimindeki Jön Türkler, Osmanlı toplumundaki toplumsal değişim sorununa bilimsel çözümü August Comte'un pozitivizmi ve La Playe'nin teorilerinde aradılar. Sonrasında, Ziya Gökalp ile pozitivizm Türk entelektüel hareketlerine hâkim oldu.

1909 yılında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kongresinde, Durkheim ve Gaston Richard'ın talebesi Ziya Gökalp'a "yeni hayatın" değer sistemini gençler arasında ifade etme ve yaygınlaştırma görevi tevdii edildi. Gökalp, Türk modernleşmesinin ilk objektif ve yetkin düşünürü olarak ortaya çıktı. Seleflerinin aksine, modernleşmeyi sade bir siyasi mesele olarak değil de bilakis açık

bir eylem programı olan bilimsel–sosyolojik bir mesele olarak telakki etmesi dolayısıyla nevi şahsına münhasırdı. Kolektif bilinç ve kültür ile medeniyet arasındaki ayrım kavramlarından hareketle, ulusal bilinci ve ulusu toplumsal gelişmenin en yüksek seviyesine koydu. Modernizasyonu sadece "medeniyetin" alınması olarak telakki etti, öte yandan değer sistemlerinden oluşan "kültür" kabul edilemezdi. Diğer taraftan medeniyet, insan aklının bir ürünüydü, dolayısıyla evrenseldi ve eğitim yoluyla elde edilebilirdi. Ziya Gökalp modernleşmeyi çoğu ileri milletin istimal ettiği araçların üretim ve kullanım kapasitesi olarak tanımladı, öte yandan milli kültürün korunması ve kaynaklarının geliştirilmesi gerektiğini iddia etti. Başka medeniyeti kabul etmede vuku bulan umulmadık ve cebri değişmelerin milli değerler sisteminin altını kazdığını ve kültürel bir boşluğa ve bozulmaya yol açabileceğine inandı. Dolayısıyla, modernleşme hareketi milli kültürdeki tedrici gelişme ile paralel olmalıdır. Sonrasında, Ziya Gökalp'in bu düşünceleri, kültür ve medeniyet arasındaki ayrımı reddeden ve yukarıdan baskıyla hızlı devrimsel değişim yöntemini öne çıkaran Atatürk'ün düşünceleri ile çatışır hale geldi. 1924 yılında, bu tartışma Büyük Millet Meclisi'nde uzun ve ateşli bir tartışmanın konusu oldu; Atatürk'ün modernleşme yaklaşımı galip geldi.

1909 sonrasında, Abdülhamid'in istibdat rejimine son veren İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi altında, reform ve modernleşme düşünceleri muhtelif fakat güçlü hareketler şeklinde görünür oldu. Basının hızlı genişlemesi sayesinde, bu düşünceler bütün sınıflardan insanlar tarafından tartışıldı. Bu dönem, Atatürk ve geleceğin Cumhuriyet kurucuları için entelektüel bir ortam sağlamış oldu.

Aynı dönemde, 1912'deki Balkan Savaşları'nın trajik hüsranını takiben, keskin bir öz eleştiri duygusu ve radikal çözüm arayışları Türk kamuoyuna egemen oldu. Yeni entelijansiyanın bir mensubu olan Ahmed Hilmi, Avrupalılaşmayı hayatta kalmanın yegane aracı olarak gördü. *Avrupalılaşmak* isimli kitabında şöyle yazar:

> Bütün talihsizliğimiz gelenekçilik ve Doğuculuğun bir sonucudur. Balkan Savaşları'nda yenilen bizim ordumuz ya da bizim donanmamız değildir, bilakis çürümüş toplumsal hayatımız ve Doğuculuğumuzdur. Ne mevcudiyetimizi ne de bağımsızlığımızı Asyalı ve Doğulu yaşam tarzı ya da kültürü ile koruyabileceğimize kesinlikle inanmıyorum. Eskimiş geleneklerle daha fazla esir edilmemeliyiz ve her şeyin temeli olarak yenilik ve terakkiyi kabul etmeliyiz... Türkiye ahlaki cesareti olan liderlere ihtiyaç duymaktadır.
>
> Avrupalılaşma dinimizin değer ve önemini hiçbir surette alçaltmaz. Aslında, belki de Avrupalılaşma yoluyla kadim İslam medeniyetini yeniden canlandırabiliriz. Hurafelerden arındırılmış, müspet olarak düzenlenmiş gerçek İslam arzu edilmektedir ve bu neticeyi başarmak için ıslahçılar, Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde var olmuş olduğuna inanılan "saf ve bozulmamış İslam'a" dönüşü savundular.

Ziya Gökalp Şeriat'ın tarihsel sürecin bir sonucu olduğuna ve yeni ihtiyaçları karşılamak için Şeriat'a ilave değişiklikler yapılabileceğine inanmaktaydı. Dr. Abdullah Cevdet ve takipçileri gibi radikal reformcular, öte yandan, Atatürk'ün radikal reformlarını ilk defa biçimlendiren, Batı medeniyetinin ve laikliğin şartsız bir kabulünü desteklemekteydiler. Önerilen reformlar arasında, Latin alfabesine geçiş bulunmaktaydı, çünkü Arap alfabesi geri kalmışlığın nedenlerinden birisi olarak kabul ediliyordu.

Dönemin bir diğer önemli gelişmesi de bir milli iktisat nosyonunun ortaya çıkışıydı. 1913'ten başlayarak, hükümet aktif bir şekilde Kapitülasyonları ortadan kaldırmaya girişti. Türkiye'nin karşılaştığı problem, kapitalist-emperyalist güçler ve onların himayelerindeki, Kapitülasyon sistemi altında oluşmuş, gayrimüslim ticaret burjuvazisi tarafından sömürülmesiydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde, İmparatorluğun sınırlarında önemli ölçüde küçülme oldu. Parçalanma ve savaşlar dönemi, 1908 yılında Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgali ile başladı, bunu İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı takip etti ve 1922'ye dek, kısa aralıklarla on bir yıl sürdü. Bu savaşlar, Türk

milletini bir bütün olarak tükenme ve bozgun durumuna getirdi. Balkan savaşları ve akabinde Türklerin Rumeli'den çekilişi Anadolu'ya doğru trajik göç hareketine sebebiyet verdi. Sonuç olarak, Türk milliyetçi hareketi anavatanda hâkim güç oldu.

Mayıs 1919'da Müttefiklerin desteğiyle Yunanlar Batı Anadolu'yu işgal etmeye başladıklarında, birçok önde gelen kişi İstanbul'da meclisin acil toplanmasına vurgu yaparak, bir Türk milleti fikrini öne çıkardı. Mustafa Kemal, zaten bir haftadır Anadolu'daydı. İmparatorluk için değil de kendileri için savaşma mecburiyetiyle yüzleşen Türkler ilk defa bir milli gayret için birleştiler. Çanakkale Savaşı'nın kahramanı Mustafa Kemal'i, karizmatik bir lider olarak buldular. Mustafa Kemal milleti birleştirecek ve mücadeleyi yönlendirecekti.

Her şeyin ötesinde, Türk devletinin ortaya çıkışı bağımsızlık mücadelesinin bir neticesiydi. 1919'da Mustafa Kemal bu önemli tarihsel anın önemini kavradı ve bildiride milletin bütünü için milliyetçi bir devrimin mahiyetini belirtti, "Milletin bağımsızlığını, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır."

Türk toplumunda modernleşmeye yönelik tutumlardaki değişimlerin gelişimini analiz etmeye çalıştık. Başından beri, bu tutum geleneksel değerlerin korunmasında inatçıdır. Ziya Gökalp, bu tutumu, kültür ve medeniyet ayrımı yaparak, böylece de ona bilimsel bir karakter vererek savunmaya çalıştı. Atatürk, Cumhuriyet'i ilan ederek meşrutiyet trendini tamamladı. Sekülerizmi en uç noktaya taşıdı. 1928'de Anayasa'dan "Türkiye Devletinin dini, din-i İslâmdır" ifadesini çıkardı, İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul etti, dini eğitimi ortadan kaldırarak eğitim sistemini sekülerleştirdi ve eğitimi seküler devlete havale etti.

Atatürk medeniyet ile kültür arasındaki ayrımı reddetti. Batı medeniyetini bir bütün olarak telakki etti ve çeşitli unsurları arasında ayrım yapmak için bir neden görmedi, dolayısıyla milleti topyekûn ve radikal Batılılaşmaya yoluna sürdü. Atatürk, kültürü "bir toplumun idari, entelektüel ve iktisadi hayatta başarmış olduğu her şeyin sonucu" olarak tanımladı. Medeniyet de bundan başka

bir şey değildi. Geleneksel toplumun sembollerine karşı yürüttüğü mücadele, düşüncede topyekûn bir değişim amaçlayan girişimlerinde görülmelidir. Bu bağlamda bakıldığında, "Şapka Reformu" bizde keyfe keder izlenimi bırakmaz. Doğu toplumunda, başlık kişinin toplumsal statüsünü ve mensubiyetini gösteren çok önemli bir semboldü. Osmanlılar'da, her bir sosyo-dini grup tarafından giyilen başlık sultanın fermanıyla belirlenirdi. Benzer şekilde, Atatürk bir resmi karar ile bir Batılılaşma sembolü olarak Avrupai şapka giyilmesini mecbur kıldı. Halifeliğin kaldırılmasından dört yıl sonra gelen bu mecburi uygulama, geleneksel kitleler üzerinde büyük bir etki bırakmış gözüküyor. Dışarıya çıkmak ve şapka giymektense, evde günlerce oturmayı tercih eden erkekler vardı. Kılık kıyafet, alfabe, takvim ve soyadının kabulü gibi icbari reformların yanı sıra, Atatürk toplumsal geleneklerde de ve hatta müzik ve sanatta da değişimleri zorla kabul ettirdi.

Bu toptan kültürel değişim hareketinde, eğitim kurumlarının belirleyici rolü bütünüyle bilinmektedir. Atatürk, topyekûn modernleşmenin ancak gelecek nesiller için mümkün olabileceğine inanıyordu. Cumhuriyeti emanet ettiği gençleri eğitmek için bütün ders kitaplarında devlet tekeli oluşturdu ve bütün geleneksel unsurları eğitim sürecinin dışına itti. Öte yandan, pratikte, bu eğitim seferberliği bütün halka ulaşamadı. Sonuç, birbirini anlayamayan, farklı dünya görüşleri ve kültürel tutumları olan iki tür vatandaştı. Kültürel tutumlardaki bu ikilik zaman zaman Türk siyasi hayatında mevcut ekonomik ve siyasi farklılıklardan daha önemli bir rol oynayacak düzeyde seyrediyordu.

Topyekûn modernleşme sürecinde, en ciddi ve en zor iş modern bir milli ekonominin ihdas edilmesiydi. Bağımsızlık Savaşı'ndan beri hem sağ hem de sol siyasetçiler Türkiye'nin en önemli sorununun iktisadi gelişme olduğunu ileri sürmekteydiler. 1923'te, Mustafa Kemal İzmir'de, Türkiye'nin hemen her tarafından binden fazla delegenin katıldığı bir iktisat kongresi düzenledi. Açılış konuşmasında, milli bir iktisat olmaksızın milli egemenliğin mümkün olamayacağına vurgu yaptı ve yabancı sermayenin sömürüsünü eleştirdi. Ayrıca,

Osmanlı yönetimi altında, Türkiye'nin bir müstemlekeye dönüştüğünü ve Kapitülasyonların kaldırılmasının kesinlikle şart olduğunu belirtti. Kongre'nin, Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar konusundaki tartışmalarla çakıştığını da hatırlamak gerekir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin yönetiminde, yabancı sermaye şüpheyle karşılandı. Bu dönemde, yabancı şirketler tarafından işletilen demiryolları ve diğer girişimler millileştirildi ve bir Türk girişimci sınıfının ortaya çıkmasını ve bir milli iktisadın doğuşunu teşvik için kanun yapıldı. Ancak, bu adımlar herhangi bir kayda değer başarı ortaya koymadı. Dünya çapındaki 1929 Buhranı, tarımsal ürünlerin fiyatlarında keskin bir düşüşe ve ithalat ve ihracatta bir küçülmeye sebep olan bir ekonomik krizi tetikledi. Buhran sadece devlet gelirlerini değil, aynı zamanda köylülerin de servetlerini etkiledi. Güçlü korumacı önlemlerle, devletçilik politikası iştiyaklı bir şekilde uygulandı ve Türkiye planlı bir sanayileşme dönemine girdi.

Türkiye'de devletçilik, özel girişime ve kapitalizme dayanan nihai bir iktisat oluşturma amacından asla ayrılmadı. Sanayi sektöründe devletçilik, devletin fabrikalar tesis etme, demiryolları yapma vb. gibi alanlarda geniş ölçekli yatırımlar yapması anlamına geliyordu. Bu geniş devlet girişimlerinin meşruiyeti, Türkiye'de ekonomik gelişme için gerekli bu türden girişimleri üstlenebilecek girişimcilerin ve özel sermayenin var olmadığı mülahazasına dayanıyordu. Devlet tarafından gerçekleştirilen bu yatırımlar 1950 sonrası dönemde iktisadi büyümenin temelini oluşturdu. Diğer taraftan, büyük açıklar ve düşük kâr düzeyi dolayısıyla, devlet girişimleri ekonomik olarak başarısızdı.

Devrimin ilk yıllarında, modernleşme bir hayatta kalma meselesi olarak telakki edildi. Bu anlayış Atatürk'ün bizzat kendisi tarafından 1923'te açıkça dile getirildi: "Ne olursa olsun, ülke medeni, modern ve müreffeh olacaktır. Bizim için bu bir hayatta kalma meselesidir." Bir başka sefer de modernleşme için zorunlu olarak, hızlı bir değişim temposuna olan ihtiyacı ifade etti: "Bu adımlar çok hızlı ve çok uzun olmalı... Bizim asrımız hız ile şekillenmiştir."

Bu nedenle, Atatürk, modernleşme ve kültür değişimi için tedbirleri zorlamada, seri, kesin ve aktif yöntemleri seçti. Bütün bu düzenlemeleri, inkılap olarak adlandırdı. Günümüzde, modernleşmeye aykırı hareketlerle karşılaşıldığında, Atatürk inkılapları devrimsel coşkuyla savunulmaktadır. İlerlemeci politikalar modernleşmeye doğru formüle edildiğinde, Atatürk'ün ismi ve "ebedi şefliği" bir kez daha meşruiyet için devreye girmektedir.

İnkılaplarını tatbik etmeden önce, büyük önder, memleket gezisine çıkarak halkı yeniliklere hazırladı. Sonrasında inkılapları kanun formuna getirerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden geçirdi. Son olarak, devlet ve ordunun tüm gücüyle düzenlemeleri destekledi. Bu yöntem özü itibariye Osmanlı ıslahatçılarınınki ile aynıydı. Atatürk'ün biricikliği, devrimsel değişikliklerinin kat'iliği ve birdenbire gerçekleşmesinde yatıyordu. Bunlar sırf inkılap düzenlemeleri değildi; bir millet tesis etmenin temelini oluşturacak radikal değişimlerdi.

Öte yandan, pratikte, Atatürk'ün modernleşme ile ilgili kararları yukarıdan kabule zorlandı ve bu pratik önemli sonuçlar üretti. Osmanlı Devleti'nde, sultanın ve askeri-sivil bürokrasisinin kutsal görevi, Müslüman ahalinin Şeriat kurallarına riayet etmesini sağlamak ve hayatlarının her veçhesini dini kurallara göre düzenlemekti. Öte yandan, ahali hamisine, devlete mutlak bağlılık duygusu beslerdi. Cumhuriyet yönetiminde, bağlılık sistemi devam etti. Yönetici elit halen daha doğru yolun bilgisine ve modernleşme diye adlandırılan bu yolda kitleleri yönlendirme hakkına sahip olduğu iddiasındaydı.

Kültür değişimi düzenlemelerini tatbik ederken, Atatürk gücünü büyük karizmasından ve milletin kurtarıcısı olarak *Halâskâr Gâzi* unvanını kazandığı halkın güven ve sevgisinden alıyordu. Bununla birlikte, Atatürk'ün şahsına gösterilen saygı geleneksel toplumun, onun modernleşme düzenlemelerine güçlü bir şekilde karşı koymasına engel olamadı, dolayısıyla bu durum Atatürk'ü daha fazla bürokratik elite dayanmaya mecbur bıraktı. Modernleşmeye karşı çıkan geniş eğitimsiz insanlar, siyasi hayat alanının dışına itildiler. 1930'dan sonra, tek parti sistemi gitgide otoriter bir

rejime dönüştü. En sonunda, Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel prensipleri Anayasa'ya dahil edildi.

Bürokratik elitin başlıca argümanı, modernleşme yönünde koşullandırılmamış eğitimsiz kitlelerin demokrasi ve modernleşmeyi zayıflatmak için oy kullanabilecekleri yönündeydi. Bu kişiler, modernleşme ve dahi aydınlanmış ve ileri bir demokrasi adına oy kullanma hakkında sınırlandırma talep ettiler. Benzer şekilde, günümüzde de parlamentoda çok az temsil imkânı bulan sosyalist elit benzer rasyonelleştirme çizgisini takip etmektedir. Ancak, 1973 seçimleri, geleneğe ilaveten ekonomik ve toplumsal faktörlerin de oy verme tarzında önemli olduğunu gösterdi.

Her halükârda, Atatürk döneminden beri, Türk toplumsal yapısı ve siyasi hayatının kayda değer bir gelişim gösterdiğini hatırlamak gerekir. Tek parti sistemi liderleri, nihai amaçlarının mevcut devlet meselelerinde başarı elde etmek olduğunu deklare etmişlerdi. Günümüz gelişmelerinin altyapısını oluşturmada katkılarının gerçek boyutunu belirlemek zordur.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi iki ana döneme ayrılmalıdır. 1923 ve 1950 arası, Türk toplumu, Osmanlı yönetiminde olduğu gibi iki ana sınıfa ayrılabilir: devleti kontrol eden yönetici grup ya da bürokratik elit ve elitin himayesindeki kitleler. Yönetici sınıf yüksek mevkideki merkezi idareyi temsil ediyordu; modernleşme için kitleleri düzenlemeleri kabule zorladı, ekonomiyi ve eğitim sistemini kontrol etti ve kendisi dışındaki bütün yapıları devletin mevcudiyeti için muzır olarak kabul etti. Bu idare, bazı zamanlar Osmanlılara benzer yöntemler uyguladı. Köylüye uygulanan ağır vergiler ve mecburi çalışma, *avarız* ve *imdadiye* gibi en çok şikâyet ve muhalefet edilen Osmanlı vergilerini anımsatıyordu.

Son zamanlardaki araştırmalar, Osmanlı rejiminde, geleneksel olarak idarenin yöneticilerine karşı yerel halkı temsil eden *a'yân* ve *eşrâf*'ın merkezi idarenin temsilcilerinin baskısına karşı koyan ve siyasi hayatta önemli rol oynayan bir sınıf olduğunu ortaya çıkardı. Bağımsızlık Savaşı esnasında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında, bu sınıf Anadolu hareketinin liderleri ve Cumhuriyet'in kurucuları ile birlikte saltanata karşı iş birliği yapmıştı.

V.
HİLAFET VE ATATÜRK İNKILABI

Bu makalede Atatürk'ün *inkılap*ları ve devrimlerinin hakikatte nasıl tek bir bütün devrim ortaya çıkardığına odaklanmaktayım. Atatürk devrimi hakkında çalışan tarihçilerin çoğunun sıklıkla 1927'de büyük *inkılap* henüz yeni tamamlanmışken gerçekleşen tarihi konuşması *Büyük Nutuk*'a bağlı kaldıklarını düşünüyorum. Şüphesiz *Nutuk* dönemi için yegâne ve en önemli kaynaktır. Fakat o, esas olarak *inkılap*ların açıklanması ve meşruiyeti bağlamında gerçekleşen ve başarısı için taktiklerin kullanıldığı bir parti kongresinde sunuldu.

Tarihsel olarak Hilafetin Saltanattan ayrılması ve Saltanatın lağvedilmesinin, 1922-1927 döneminde Hilafetin kaldırılması ve diğer sekülerleştirici reformları içeren büyük *inkılap*lara neden olan bir dizi olaylar ve hareketleri tetiklediği görülecektir.

Yunan ordusuna karşı kazanılan büyük zafer sonrası en acil sorun İstiklal Savaşı'nın maksatlarını bir resmi anlaşma ile müttefik güçlere kabul ettirmekti. Bu durum ülkenin rejiminin temel meselesini ortaya çıkardı: yaklaşmakta olan barış konferansında Türk devletini kim temsil edecekti. Sultan'ın idaresinin bu mesele ile ilgili iddiası büyük *inkılab*a zemin hazırladı. Mustafa Kemal, Türk devletinin mutlak egemenliğinin Büyük Millet Meclisi'nde tecessüm ettiğini beyan ederek karşılık verdi. Sultan'ın iddiasından sadece üç gün sonra, Mustafa Kemal meclise Hilafetin Saltanattan ayrılması ve Saltanatın lağvedilmesini teklif etti (1 Kasım 1922). İki hafta sonra, Sultan Vahdeddin bir

İngiliz savaş gemisi ile yurtdışına kaçtı, ancak halen daha dünya Müslümanlarının halifesi olduğu iddiasını devam ettiriyordu. Yeni Halife, Abdülmecid Efendi, Büyük Millet Meclisi'nce seçildi. Sonrasında yeni bir mesele ortaya çıktı: yeni Halife devletin başı olarak mı kabul edilecekti ve Türk devletinde siyasi güce sahip olacak mıydı? Bu mesele, aralarında *hoca*ların, etkili milliyetçi liderlerin ve Mustafa Kemal'in arkadaşları Rauf ve Refet'in de olduğu çok sayıda milletvekili tarafından sorgulandı. Büyük Millet Meclisi'nde, Mustafa Kemal egemenlik konusunda Türk milletinin Osmanlı Devleti'nin yerini aldığına ve milletin kaderini kendi ellerine geçtiğine vurgu yaptı. Şöyle devam etti; "Milli saltanat ve hakimiyet, milletin müntehab vekillerinden terekküb eden Büyük Millet Meclisi'nde temsil edilir. Hilafetin geleceği meselesine gelince, tarih Hilafetin Sultanlık ile yan yana devam ettiğinin örneklerini sunar. Şimdi Sultanlık kaldırıldı, Hilafet ise bütün Müslüman dünyanın manevi ve dini merkezi olarak kalacaktır. Saltanatın yerini milletin delegelerin güçlü kurulu alıyor ve şimdiden itibaren modern müreffeh bir toplumun icaplarına göre milletin meseleleriyle ilgilenebilecektir."[1] Bu ifadelerle, Mustafa Kemal ülkenin rejiminde temel devrimsel değişimi beyan etti ve bu rejimin gelecek siyasetini özetledi. Yeni Türk devletinde Hilafet için yer yoktu. "Milli saltanat" ifadesini, saltanatın seküler egemenlik anlamına geldiği ve şimdi millet olarak kabul edildiği dolayısıyla tercih etti. İslam toplumunda Halife'nin pozisyonu oldukça alışılmadık bir şekilde yorumlanmaktaydı. Hristiyanlıkta olduğu gibi sadece ruhani bir makam olarak sunuldu. Basında Mustafa Kemal'i desteklemeye çalışanlar açıkça Halife'yi Papa ile karşılaştırdılar.

Büyük Millet Meclisi'nde yeni Halife'nin seçilmesine geçmeden önce, Mustafa Kemal, bu pozisyon için aday olan, Sultan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecid'in bu anlayış konusunda hemfikir

1 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, İstanbul 1945, 270; Hilafet ve Milli Hakimiyet, hilafet ve milli hakimiyet mesaili hakkında muhtelif zevatın makalat ve mütaliatından mürekkep bir risaledir, 32, Ankara 1339/1923, 216.

olduğunu imzalı bir anlaşma ile gördü. İmzalanan doküman aşağıdaki noktaları içermekteydi: Abdülmecid bütün Müslümanların Halifesi unvanını taşımalıydı. İslam dünyasına duyurulmak için hazırlanan manifestoda seçimi milletin temsilcileri yani Büyük Millet Meclisi tarafından yapıldığı gerçeğinin vurgulanması talimatı verildi.[2] Dünya üzerindeki tüm Müslümanlara, istiklal mücadelesindeki Türk milletine ve her daim İslam'ın savunucusu olmuş olan Osmanlı hanedanına destekleri dolayısıyla teşekkür ettikten sonra, "yüksek Hilafet makamı ve özellikle *Allah*'ın emaneti olan *imamet* gibi ulvi görev Müslümanların sürekli desteğine ihtiyaç duymaktadır" dedi. Halife manifestoyu *Halife-i Müslimin* ve *Hadim'ül-Harameyni'ş-Şerîfeyn* olarak imzaladı.[3] Basına ilettiği bir mesajda, Hilafetin bir emanet olduğunu ve diğer vatandaşlar gibi milletin hizmetine kullanmaktan mutlu olacağını belirtti.[4] İmamet ve Tanrının vesayeti fikri, milliyetçi Hilafet yorumu ile kolay kolay uzlaştırılamamasına rağmen, Büyük Millet Meclisi'ne gönderdiği mektubunda, yeni seçilen Halife'nin seçimlerin "Türk milletinin mutlak egemenliğini garanti eden Anayasa'ya göre gerçekleştirildiğini" belirtti.[5] Tezat belirgindi, *inkılap*çılar ve *hoca*lar olmak üzere her iki taraf Halife'nin İslam'da sade bir ruhani lider olarak kalıp kalamayacağı, iktidarını bir cemaat ya da bir gruptan alıp alamayacağı ve Büyük Millet Meclisi'nin kararları Halife'nin onayına sunmaksızın geçerli olup olmayacağı meseleleri hakkında hararetli tartışmaya başladı. Bütün bu tartışmalar, Karahisar vekili Hoca Şükrü Efendi tarafından bir ilmi eserde açıklandı. Hoca Şükrü Efendi, İslami prensiplere göre, Halife'nin İslam devletinin başı olması ya da Büyük Millet Meclisi'nin başkanı olması gerektiği ve Büyük Millet Meclisi'nin kanunlarının cemaat ya da millet için geçerli yasalar olması için Halife tarafından onaylanmasının şart

2 Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, İstanbul 1961, 696; U. Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi*, Ankara 1973, 238.

3 *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, 211-12.

4 Age., 214-215.

5 Age., 215.

olduğunu iddia etti.[6] Ancak, bazı diğer *hoca*lar milliyetçi yorumu destekledi, *inkılap*çılar da İslam hukuku ve tarihi argümanlarını kullanarak onlara katıldılar.[7] Hadis ve Siyer gibi İslami kaynaklara referans vererek ve İslami ilimlerdeki otoriteleri tanıyarak Ağaoğlu Ahmed, peygamberin bizzat kendisinin dünya işleri ile din arasında keskin bir ayrım yaptığını ve erken İslam'da, 632 ve 661 yılları arasındaki dört Halifeler döneminde, Hilafetin seçimle belirlendiğini ve İslam ümmetinin meselelerinin bir cumhuriyet idaresi gibi istişare heyeti tarafından halledildiğini ve bir cumhuriyet idaresinin İslam'ın ruhuna en uygun yönetim olduğunu ileri sürdü. Ezcümle, Ağaoğlu milli egemenlik, özgürlük, eşitlik, uhuvvet ve hatta popülizm gibi bütün Kemalist ilkeleri erken İslam-cumhuriyetçiliğinde buldu. Milli egemenliği *icmâ-i ümmet* ile aynı tuttu. Hilafetin aslında ümmete ait olduğunu ve Halife'nin ümmetin temsilcileri tarafından seçilmesi gerektiğini iddia etti. Kutsal monarşi anlayışının İran geleneğinden geldiği ve asıl İslam ruhuna ve tecrübesine tümüyle yabancı olduğunu ileri sürdü.[8] Bir *hoca*, Müslüman ilim erbabı ve Büyük Millet Meclisi mebusu olan Rasih Efendi, içtimai amelin İslam'daki önemli yerini vurgulayarak, siyasi iktidarın icrası, İslam cemaatinin refah ve selameti için en kapasiteli kişi ya da organa emanet edilebilir olduğunu öne sürdü. En önemli mesele Müslümanların istiklalini savunmak ve muhafaza etmekti. İslam Müslümanların mutlak eşitliğini dayanır. Uhuvvet ve eşitlik İslam cemaatinin temelleridir. İslam işlerin yönetimini bir tür danışma olan şura ile yapılmasını telkin eder. Kur'an ayetlerine referansla, makalesinde, Müslümanlar tarafından seçilmiş bir heyetin İslam'ın temellerine dayanan tek geçerli yönetim biçimi olduğunu iddia eder.[9] Çok sayıda *hoca* münhasıran İslami argümanları kullanarak Hoca Rasih'in fikrini destekledi.[10] Sonrasında Mustafa Kemal İslam devletinde Halife'nin egemenlik haklarını

6 F. C. "Hoca Şükrü Efendiye Cevap", *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, 177-185.

7 Hoca Ubeydullah, "İslam'da Hilafet", Age., 186-190.

8 Ağaoğlu Ahmed, "Tarihi Celse", Age., 11-32.

9 Hoca Rasih Efendi, "İslam'da Hakimiyet ve Tesis-i Hükümet", Age., 33-49.

10 Hoca Ubeydullah, "Hilafet-i Sahiha", Age., 50-54.

destekleyenlere karşı mutlak millet egemenliğinin Büyük Millet Meclisi'nde temsil edildiğini savunmak için bütün İslami argümanları kullanacaktı.[11] Rasih Efendi'nin Müslümanların istiklaline vurgusu Mustafa Kemal'in iktidarını desteklemek için özellikle önemliydi ve Hindistan'daki Müslüman liderler milliyetçilerin bu İslami argümanlarına dört elle sarıldılar. Sonrasında Mustafa Kemal'in Rasih Efendi başkanlığında bir heyeti Hindistan'a gönderdiğini belirtmek gerekir.

Modernleşme için İslami argümanların Türkiye'de ya da genel olarak İslam dünyasında yeni olmadığını söylemeye gerek yok. Sözde modernistler, İslam devleti ve toplumunda yarım yüzyıldan fazladır anayasacılık gibi reformları desteklemişlerdi.[12] Hareket II. Meşrutiyet döneminde Türk ulema ve entelektüelleri arasında ivme kazandı.[13]

Türk milliyetçiliğinin manevi babası Ziya Gökalp, Hilafet üzerinden tartışmaya dahil oldu. Sosyolojik olarak, milli bilincin toplumsal evrimde daha yüksek bir seviyede olduğunu belirtti. Ayrıca birçok milleti bünyesine dahil eden dini cemaat anlamında ümmetin bireye ilave bir kimlik kazandırırken, temel toplumsal gerçekliğin milliyet olduğunu dile getirdi.[14] Türkiye istiklal savaşı esnasında milli bilinç seviyesine erişti. Dini cemaatin başı olarak Halife münhasıran dini bir otorite ve ruhani bir rehber olmalıdır. Bir ulus-devlette Halife'nin siyasi iktidar talebi hem millet hem de din için tehlikeli çatışmalara yol açabilir. İslam ve ümmet toplumsal ve dini realite olduğundan, başları ve sembolleri olarak Halife İslam'ın tevhidi için şarttır. Gökalp, erken yazılarında,[15] dünyevi meselelerle ilgili olarak İslam cemaatinin modernleşmesi için samimi bir şekilde "*içtihat* kapısının yeniden

11 Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 62-63, 37, 144-146.

12 H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Chicago 1947; "Islâh", *EI²*, IV, 141-171; Fazlur Rahman, *Islam*, New York 1968, 237-315.

13 H. Z. Ülken, *Türk Düşünce Tarihi*.

14 "Hilafet'in Hakiki Mahiyeti", *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, 1-10.

15 Bkz. Z. Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilisation*, Ed. ve Çev. N. Berkes, Londra 1959.

açılmasını" desteklemişti. Her halükârda, Gökalp'in, *inkılap*çı seküler devlet ve hukuk anlayışı üzerinde güçlü etkisi olmuştu. *Hoca* ve *inkılap*çı yazarlar mezkûr dönemde Hilafeti Türk milletinin himayesinde tutmaya çalışıyorlardı, zira İngiltere Hilafetin koruyucusu rolünü üstlenmeye çalışıyordu ve Peygamber soyundan gelen, Mekkeli Şerif Hüseyin'i İslam dünyasının yüce Halife'si olarak tanıma fikri taraftarıydı. Bu plana karşı, Türk basını Hilafetin ancak bağımsız ve güçlü bir İslam devletinin desteğiyle var olabileceği ve devam edebileceğini iddia ediyordu. Hindistan'daki Müslüman liderler, özellikle Mevlâna Mehmed Ali, Amir Ali ve Ağa Han, alenen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Halife'yi seçme hakkının olduğu milliyetçi fikrini desteklediler ve Müslümanların iç işlerine bir müdahale olarak İngiliz planının şiddetle aleyhinde bulundular.[16]

Hilafet meselesi, milliyetçi liderler arasında güç siyasi unsuru haline gelerek, daha karmaşık hal aldı. 1927 yılında Atatürk'ün konuşmasında geleceğin Başbakan'ı Rauf'un kendisine şöyle bahsettiğini nakleder: "Kendimizi genel durumun efendileri yapmak zordur: bu ancak yüksek bir makam ve herkesin ulaşılamaz gördüğü kıymetle güvence altına alınabilir. Bu makam, itibar ve onu farklı bir karakterle yerine ikame gayreti hayal kırıklığına ve musibete yol açabilir. Bu hiç düşünülmüyor."[17] Rauf, Refet, Kazım Karabekir ve diğerlerinin daha sonra takınacakları tutum, Mustafa Kemal'in bütün devlet iktidarının kontrolünü eline geçirmesini engellemek istediklerini gösterir. İstiklal Savaşı'nın kolektif liderliği, ülkenin yol alacağı yöne dair siyasi tarz meselesinde bölünecekti. Şimdi artık, Mustafa Kemal *inkılap*ları ilerletmek için yakın arkadaşları İsmet, Fevzi ve Kazım'dan (Özalp) oluşan etrafında dar bir çevre oluşturdu. Yeri gelmişken, devrim için Mustafa Kemal tarafından seçilen *inkılap* kelimesi şiddetsiz dönüşüm ya da radikal değişim anlamına geliyordu. Devrimsel değişimleri hayata geçirmede, Mustafa Kemal'in taktiği, kendi

16 *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, 129-164.

17 Mustafa Kemal Atatürk, *A Speech*, Leipzig, 1929, 573.

iddiasıyla, milli egemenliğin yegâne ve mutlak sahibi olan Büyük Millet Meclisi'nin yasaları yoluyla uygulamaktı. Açıkçası bu yöntem, ilk olarak İstiklal Savaşı esnasında yabancı düşmanlara ve sonrasında 1922-1924 arası devrimler döneminde muhaliflerine karşı, Mustafa Kemal'in yegâne meşru iktidar kaynağı ve devlet gücünü kullanmakta desteği idi. 1923 yılında, Halife'nin güçleri meselesinde, ordu komutanlarından bazılarının da dahil olduğu Büyük Millet Meclisi'ndeki potansiyel muhalefet ile karşılaştığında, bir siyasi parti kurmaya ve *halâskâr gâzi* olarak etrafında milleti toplamaya karar verdi.[18] Rauf ve diğer komutanlar, İstiklal Savaşı'nın başında, halkın önünde, Hilafeti esaretten kurtarmak için savaştıklarına dair beyanda bulunduklarını Mustafa Kemal'e hatırlattılar. Şimdi Mustafa Kemal, *inkılap*lara destek arayışı için doğrudan millete gidiyordu. Mustafa Kemal'in Ocak-Mart 1923'te batı ve orta Anadolu'daki siyasi kampanyası, Lozan barış konferansındaki Türk heyetine destek ve "halk ile memleketin hal ve âtisiyle fevkalâde alâkalı... musahabelerde bulunmak"[19] için planlanmıştı. Bu kampanyanın, takip eden yıllarda Türkiye'deki durumlar için çok büyük önemi oldu.[20]

İzmit'te, Mustafa Kemal Halife'nin devletin başı ya da siyasi sorumluluk taşıyan bir ruhani lider olarak telakki edilmesi fikrini reddetti. İslam dünyasının mevcut hali esarette bulunmasına binaen hilafet meselesini hal ve tespit edecek seviyeye vasıl oluncaya kadar, Büyük Millet Meclisi'nin hilafet makamını bir nokta-i ümid olarak muhafaza edeceğini izah etti. Bunlar olduğu sırada, yeni Halife Abdülmecid'in gerçek konumunu görecek kadar hikmet sahibi ve uygun düşmeyen tavır ya da davranışlarla krize sebebiyet vermemek için dikkatli olacağını belirtti. Kampanya boyunca, iki farklı gruba ayrı ayrı hitap etti; bir tarafta *halk*, yani sıradan insanlar, esnaflar, köylüler, toprak sahipleri ve çiftçiler ve

18 En önemli kaynak: Atatürk, *A Speech,* 570-90; A. H. F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953; *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 1957, 1960; M. Goloğlu, *Devrim ve Tepkileri, 1924-1930*, Ankara 1972, 57-84.

19 *Söylev ve Demeçler,* II, Ankara 1959, 49-50.

20 Age., 50-164.

diğer tarafta *gençler* ya da *münevverân*, yani öğrenciler ve aydın elit. Ancak Türk milletinin iki kesimi arasında gözlemlediği bu bölünme iyileştirilmeliydi; aydınlar halka gitmeliydi ve popüler milli kültürü değerleyerek yabancılaşmayı bertaraf etmeye çalışmalıydılar.[21] Bu fikir sonraki yıllarda Türkiye'de *Halk-evleri*nin ortaya çıkmasına ve diğer popülist hareketlere yol açacaktı. Halk ve münevver arasındaki bu bölünme gelecekte uygulamaya koymayı planladığı tüm *inkılap* ve değişimler için vahim olabilirdi. Sonrasında, 1924'te, Hilafetle birlikte dini okulları kapatarak ve seküler bir eğitim sistemi tesis ederek, bir Türk milleti oluşturabileceğine inandı. Ziyaret ettiği her şehirdeki buluşmalarda, geleneksel Osmanlı toplumunda oluşturulmuş bir işlev olarak, *hoca*lar halkın sözcüsü olarak öne çıkıyorlardı. Her iki grubunda yöneltiği sorular yeni devlette Halife'nin ve İslam'ın konumu etrafında dönüyordu. Mustafa Kemal'in muhalifleri Hilafetin devletten ayrılamayacağı ve yeni Halife'nin de devlette mesuliyet üstlenmesi gerektiğini ileri sürdüklerinden, Hilafetin geleceği memleketin bir ucundan bir ucuna en temel ve hassas mesele olmuş oldu.

*Hoca*lara verdiği cevaplarında, Mustafa Kemal Müslüman modernistlerin ileri sürdükleri, İslam'ın esasında istişarî idareye dayandığı ve cemaatin egemenliği erken İslam'da asli bir ilke olduğu şeklindeki, dini argümanları kullandı.[22] Egemenliğin sonraki yıllarda despot idareciler tarafından İslam'ın temel ilkelerine tümüyle yabancı bir nazariye ile gasp edildiğini ve dolayısıyla Büyük Millet Meclisi'nin mutlak egemenliği kullanması bu hakkın da yeniden tesisi anlamına geldiğini belirtti.[23] Ancak, öte yandan, Mustafa Kemal *inkılap* için İslam'ı kullanmasının çelişkili olduğunun farkına varmış olmalıydı. *Hoca*lar, dini bir kitlenin dinlemeye hazır olmasından önce, *inkılap*lara karşı emin bir şekilde bunu kullanıyorlardı. Bu platformda, gerçek bir uzlaşma mümkün değildi, zira tutucu *hoca*lar İslami ümmet ya da

21 Age., 140.

22 Age., 63.

23 Age., 145; A. Ahmed, 11-32.

şeriatça yönetilen topluluk ve onun yöneticisi Halife hakkında konuşuyorlardı, öte yandan *inkılap*çılar, yönetimleri milli iradeye dayanan halkı bir millet olarak telakki ediyorlardı. Basında, aynı dönemde, Ağaoğlu Ahmed, muhafazakâr *hoca*lar tarafından aynı İslami kaynaklara dayanarak *inkılap*ları savunduğu için sert bir şekilde eleştiriliyor ve yeriliyordu.[24] Mustafa Kemal konuşmalarında dikkatli bir şekilde modern *hoca*ları "aydınlanmış ulema" diye çağırarak ayırıyordu, öte yandan kendi şahsi çıkarları için despotik Halifelere hizmet eden muhafazakâr *hoca*ları itham ediyordu. Muhafazakâr *hoca*lardan geleneksel düzeni savunmada karşılıklı çıkarı olan bir sınıf olarak bahsediyordu.[25] Bu *hoca*ları, milletin egemenlik haklarını yeniden sağlamış olan *inkılap*lara karşı milleti kışkırtan düşmanlar olarak suçluyordu. Dolayısıyla, Hilafet meselesi, eski rejimin sözcüleri olan *hoca*lar ile Türk devlet ve toplumunu modern bir ulus-devlete dönüştürmeye çalışan *inkılap*çılar arasındaki iktidar çatışması için bir kılıf oldu.

Mustafa Kemal, kampanya esnasında gençlere ve seküler ve profesyonel eğitime sahip münevverlere konuştuğunda radikal bir devrimci olarak ortaya çıktı. Geleneksel olarak Osmanlı hanedanına bigâne olarak bilinen Konya'da, duygusal bir konuşmada şöyle devam etti. "Onların menfi istikamette atacakları bir hatve, yalnız benim şahsi imanıma değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatiyle alâkadar, o adım milletimin hayatına karşı bir kasıd, o adım milletimin kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle hemfikir arkadaşlarımın yapacağı şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir."[26] Bu konuşma resmî gazetede, *Hâkimiyet-i Milliye*'de 26 Mart 1923 tarihinde yayımlandı. Bu konuşma açıkça *inkılap*lara karşı bir hareket oluşturma ümidi besleyen kişilere yönelik bir savaş deklarasyonuydu. Karşılıklı cepheleşme kaçınılmazdı. Ancak Lozan barış konferansında yürütülmekte olan

24 *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, 191-207.

25 *Söylev ve Demeçler*, 144.

26 Age., 146.

milletin geleceği için önemli tartışmaların olduğu bir dönemde ülkeyi iç mücadeleden korumak elzemdi. Bu siyasi kampanyanın amacıydı ve Mustafa Kemal bu amaç doğrultusunda kamuoyunu kazanacak her türlü argümanı kullandı. Milli egemenliğin üstünlüğü fikrinin yanı sıra, Osmanlı hanedanı ve tarihini halkın gözünden düşürmek için yoğun bir kampanya sürdürdü. Halka, Sultan-Halife'nin milli harekete karşı "Hilafet orduları" nasıl organize ettiğini ve milliyetçi liderleri asiler olarak suçlayan *fetva*ları milliyetçi güçlere atmak için Yunan uçaklarını nasıl kullandığını hatırlattı. Tarihsel olarak Osmanlı Sultan-Halifelerinin genellikle despot olarak hareket etmiş olduklarını ve Türk halkının iyi niyetini kötüye kullandıklarını ve gösteriş için çok uzak bölgelerde Türk kanını döktüklerini söyledi.[27]

İdealizm ve devlet adamlığını birleştiren bir kişiliğe sahip olan Mustafa Kemal aynı zamanda bir stratejist ve bir pragmatik siyasetçiydi. Gençlere yönelik konuşmalarında *inkılap*çıların mutlak surette mücadeleyi kazanacaklarını emin bir şekilde ileri sürüyordu. Kendine güveni, askeri güç üzerindeki mutlak kontrolünden geliyordu. O dönemde, Türkiye'yi diğer İslam ülkelerinden ayıran, mesleki seküler okullarda eğitim görmüş batılı askeri elitin radikal modernleşme sürecinin liderliğini üstlenmesi ve İstiklal Savaşı'nın mukayese kabul etmez karizma ve yetenekte bir lider üretmiş olmasıydı. Modernleşme için askeri elitin liderliği 1876 Süleyman Paşa askeri darbesinden ve özellikle 1908'de ikinci Meşrutiyet devriminden beri bir gelenek olmuştu. Kampanyasının başında 18 Ocak 1923'te, İzmit'te, muhaliflerini uyardı. "Bütün millet emin ve müsterih olsun ki, inkılâbı yapanlar bu gibi menfi kuvvetleri çıktığı noktalarda imha edecek kudret ve kabiliyet ve tedbire maliktirler... Fakat şurası katiyen malûm olmalıdır ki, herhangi bir makam ve şahıs tarafından bir mahzur tevlid edildiği gün orada nazariyat biter, ameliyat ve tatbikat başlar."[28] Aynı kampanyada, ihtiyat zabitanı ve düzenli zabitanlar ve dahi

27 Age., 100-106, 121.

28 Age., 64.

mesleki elite, hükümetin onların refah durumlarını geliştirecek önlemleri alacağına dair söz verdi.[29]

Tur sonrasında Ankara'ya döndüğünde, Büyük Millet Meclisi'nde, Meclisin Saltanatı ilga kararına ve Meclis yasalarının meşruiyetine karşı eylemde bulunacakları ihanet-i vataniye kanunu çerçevesinde yargılanacak bir yasa geçirdi.[30]

Mustafa Kemal'in 1923'ün başlarında yürüttüğü siyasi kampanya, sadece ülkenin siyasi düzeninde köklü değişiklikler öngören büyük *inkılab*ı açısından değil aynı zamanda Mustafa Kemal ve *inkılap*çı arkadaşlarının gelecek için planladıkları değişiklikleri kamuya açıklamaları açısından çok önemlidir. Mustafa Kemal, her şeyden evvel milli egemenliği temsil eden Büyük Millet Meclisi'nin Türkiye'de siyasi gücün tek kaynağı olduğunu ve Osmanlı hanedanın bir üyesine herhangi bir isim ya da görev adı altında siyasi bir sorumluluk verilmeyeceğini açıkça ifade etti. Osmanlı Devleti'nin sona erdiğini ve yerine yeni Türk Devleti'nin kurulduğunu deklare etti. Bu deklarasyon mantıksal olarak Cumhuriyetin ilan edilmesine ve Hilafetin kaldırılmasına yol açacaktı. 16 Ocak 1923'te bir gazeteciye verdiği röportajda, "Ulusu ve ülkeyi modern medeniyet ve insanlık seviyesine çıkarmak için hükümet ve halk hızlı ve uzun vadeli ilerleme kaydetmek zorundadır." dedi. Kadınlar için eşit haklardan, camilerde vaizlerin basit Türkçe kullanmasından ve kıyafet olarak modern bir görünüme sahip olmaktan bahsetti. Bursa'da bir konuşmasında "medeni, ilerici ve gelişmiş bir ulus olma iddiasında olan bir milletin kesinlikle heykel yapacağını ifade etti" ve bu hususta din açısından bir mahzur olmadığını iddia etti.[31] Peygamber'in heykel yapmayı yasakladığını çünkü o günlerde putlara karşı mücadele için bunun gerekli olduğunu ileri sürdü. Bugün, herhangi bir Müslüman Türk'ün bir heykeli put olarak göreceğini tahayyül etmediğini ifade etti. Ulusumuz güzel heykeller yapacak ve bu onları daha az

29 Age.

30 Bkz. Kocatürk, 252.

31 *Söylev ve Demeçler*, 127, 133, 151.

Müslüman yapmayacak.[32] Lozan'da müttefik güçler Türkiye'nin geri kalmış bir ülke olduğu ve hala Şeriat yönetiminde bulunduğu gerekçesiyle kapitülasyonların kaldırılmasına inatla karşı çıktığında, Mustafa Kemal, en radikal hukuk reformu planları için meşru gerekçe ve motivasyon buldu. Mustafa Kemal derhal hukuki reformlar için bir komite kurdu ve Türk delegasyonu, Türkiye'nin yakın bir zamanda özel hukuk konularında (civil matters) Avrupa yasalarını kabul etmeye hazır olduğunu ilan etti.[33] İzmir'de milli iktisat konulu bir konferansın düzenlenmesi, Türkiye'nin iktisadi bağımsızlığı ve kapitülasyon bağlarının ortadan kaldırılması iddiaları ile örtüştü.[34] Türklerin tamamen bağımsız modern bir ulus devlet olma iddiaları, Lozan'da eşit muamele görme talebi ve Mustafa Kemal'in 1923'teki Anadolu turu esnasında Türkiye'yi modernleştirmek için radikal tedbirler alma vaatleri arasındaki paralelliği gözlemlemek çok ilginçtir.

Mustafa Kemal, Batılı güçlerin milletine karşı tutumunu reddetmesine rağmen, milletin bağımsız varlığının kesinlikle tam modernleşmeye bağlı olduğunu ve bu dünyada hayatta kalmak için bundan daha temel bir prensibin bulunmadığını idrak etmiş ve bunu derinden hissetmişti. İzmit'te "İnkılap Kanunu"nun var olan bütün kanunların üzerinde olduğunu bildirdi.[35] Ona göre kutsal kitapta dahi yazsa, milleti bir yasaya tabi tutmak imkânsızdı, nitekim bu, bu dünyada köle gibi yaşamaya yol açtı. Tüm yaşam felsefesi, Darwinci hayatta kalma kuramına dayanıyordu. Hayatta kalmak için gerçek gücün belirleyici rolü olduğuna inanan hayata dair pragmatik bakışı, Atatürk'ün kişiliğini ve onun siyaset ve *inkılap* taktiklerini anlamada anahtardır. Konuşmalarında daima hayatın mücadele olduğunu ve bu mücadelede başarının mücadele için hazırlanmaya bağlı olduğunu vurguladı. Örneğin 1923

32 Age., 66.

33 C. Bilsel, *Lozan*, II, İstanbul 1933, 79-118.

34 *Türkiye İktisat Kongresi, 1923*-İzmir, *Haberler-Belgeler-Yorumlar*, ed. A. G. Ökçün, Ankara 1968: Atatürk'ün açılış konuşması, 246, 253.

35 *Söylev ve Demeçler*, 63.

yılında Akhisar'da "Bu dünyadaki her ulus hayatta kalmak ister ve hayatta kalmak mücadeleye bağlıdır... Bu ülke kesinlikle modern, ilerici ve gelişmiş bir ülke olacak. Bu bizim için bir hayatta kalma mücadelesidir."[36] demişti. Kemalizm'i sosyal doktrin açısından tanımlarsak, onu sosyal Darwinizm'de bulabiliriz.

Ülkedeki tüm geleneksel güçleri temsil eden Hilafet, *inkılab*a ve geleceğin modernleşme reformlarına yönelik tepkinin merkezi olma potansiyeline sahipti. Mustafa Kemal, kampanyası sırasında Hilafet taraftarlarının Saltanatı geri getirme planlarının bulunduğunu ifade etti.

Onun hayatta kalma mücadelesi mantığında, *inkılab*a yönelik tepki, milletin hayatına ve varlığına karşı bir komplodur ve *inkılap*çılar bunun üstesinden gelmek için her türlü yola başvurmalıdır. Nitekim 1924'te Hilafetin kaldırılmasına yol açan olaylar çok iyi bilinmektedir.

Lozan'da müttefikler devletin başının kim olduğu sorusunu gündeme getirdiğinde oldukça pratik bir mesele ortaya çıktı. Muhafazakârlar doğal olarak gözlerini Halife'ye çevirdiler. Sonradan Abdülmecit'in davranışları ve yurtiçinde ve yurtdışında gördüğü ilgi, *inkılap*çıları devrimci bir hamleye yöneltti. Mustafa Kemal'in Anadolu turundan yedi ay sonra ve barış antlaşmasının imzalanmasından üç ay sonra, Büyük Millet Meclisi tarafından Cumhuriyet ilan edildi ve Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı olarak seçildi. İsmet Paşa başbakan oldu. Bu yeni *inkılap*, Rauf grubunu Mustafa Kemal'den daha da uzaklaştırdı ve Halife'nin istifası söylentileri yayılınca muhalefet bunu yapmamasını istedi çünkü İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri'nin ifade ettiği üzere "bu, dünyayı bir felakete sürükleyecekti."

Hintli Müslüman liderler tarafından İsmet Paşa'ya yazılan Halife'yi destekleyen bir mektup, muhatabına ulaşmadan bir İstanbul gazetesinde yayımlandı. Rauf, İstanbul'da Halife'yi ziyaret ettiğinde Mustafa Kemal ve İsmet Paşa son hamleyi yapmaya ve Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla Hilafeti kaldırmaya karar

36 Age., 93.

verdi. Takip eden dört yıl içinde, Büyük Millet Meclisi, devlet ve toplumun sekülerizasyonunu tamamlamaya yönelik olarak tasarlanmış devrimci yasalar yürürlüğe koydu ki bunlar gerçekte devrimci girişimin ve 1922-1923'te gerçekleşen büyük *inkılab*ın mantıksal sonuçlarını oluşturdu. Bir ulus-devletin tüm ön şartları resmi olarak yürürlüğe girdi ve ilan edildi.[37]

Hilafetin kaldırılması ve hızlı sekülerleşme tedbirleri ile gerçekleştirilen şey radikal bir devrimdi. Osmanlı hükümetinin hukuk danışmanı ve 1924'teki gelişmeleri yakından gözlemleyen Kont Ostrorog'un dikkati çektiği üzere "bu olay on 14. yüzyıldan bu yana Doğu tarihinde meydana gelen en önemli olaylardan biriydi."[38]

3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması ve ertesi yıl Doğu Anadolu'da bir ayaklanmanın bastırılması, İnkılapçıların dini yapı üzerindeki nihai zaferine işaret etmekteydi. Öte yandan umum eğitimin seküler bir yönetim altında birleşmesi ve İsviçre Medeni Kanunu'nun 1926'da Türkiye'nin kanunu olarak kabul edilmesiyle gerçekleşen sekülerleşme İslam açısından çok daha radikal bir devrim anlamına gelmekteydi. İslam teolojisi ve hukukunun karmaşıklığı ile ilgilenmeyen *inkılap*çılar daha ileri gittiler ve dinin yalnızca bireyin vicdani bir meselesi olduğunu iddia ettiler. Hilafetin kaldırılmasından önceki konuşmasında Mustafa Kemal, "Milletin öbür dünyada kurtuluşu ve bu dünyada mutluluğu için vicdanımızı ve her türlü karanlık ve dengesiz çıkar ve hırs oyunlarının bir aracı haline geldiği görülen siyasetten ve onun uzantılarından daha yüce olan kutsal dini inançlarımızı özgürleştirmek için kararlı ve gecikmeksizin hareket etmek mecburi hale geldi." demektedir.[39] Kont Ostrorog'un ifadesine göre Devrim kelimesi telaffuz edilmedi, "fakat hemen akabindeki faaliyetler gösterdi ki, bu gerçekte bir Evrim değil, İslam dünyasının

37 Kocatürk, 260-66, ve orada bahsedilen kaynaklar.

38 Count Leon Ostrorog, *The Angora Reform*, Londra 1927, 14.

39 Atatürk, *A Speech*, 576-78; Kocatürk, 266; *Zabıtlar Ceridesi*, Devre II, cilt VIII, 3-6.

daha önce görmediği bir Devrim'di.[40] Yapılan, reformdan daha fazlasıydı. Yerleşik bir doktrin ve gelenek tarafından desteklenen temel ilkeleri gözden geçirme eğiliminde bir şeydi. Reform değil fakat reformasyondu. Bu, bağımsız liberal tefsir kavramları üzerine gelişen İslam düşüncesinde önemli bir yenilenme için bir başlangıç noktası bile olabilir."

Mustafa Kemal'in devriminden sonra yarım yüzyıl geçti fakat Kont Ostrorog'un beklentisi gerçekleşmedi. Aksine tepki, 18. ve 19. yüzyılların büyük imamlarının kurduğu Şeriata devlet ve toplumu her zamankinden daha fazla maruz bırakmayı amaçlayan en temel biçimde geldi. Mustafa Kemal'in devrimini ve modernleşme programını kısmen takip eden hükümetler bile ya tamamen yok edildi ya da politikalarını değiştirmeye zorlandı.

Mustafa Kemal Atatürk bir devlet adamıydı fakat her şeyden önce hızlı modernleşmenin bir milletin ölüm kalım meselesi olduğuna inanan bir devrimciydi ve bu ancak ilahi otorite kavramına karşı milli irade modern prensibi ile meşrulaştırılan devrimle mümkün olabilirdi. Onun modernleşme modeli siyaset bilimcilerinin terminolojisinde modernleştirici bir lider tarafından yukarıdan dayatılan bir model olarak sınıflandırılabilir. *Modernleşmenin Dinamikleri*'nde C. E. Block'un ifade ettiği üzere "tarihsel olarak gelişen geleneklerin inkâr edilemez sürekliliğine rağmen insan tarihin bir tutsağı değildir... modernleşme politikalarının niteliği ve uygulanma biçimi büyük ölçüde liderliğe bağlıdır." Fakat "çok kısa zamanda modernleşmenin imkân dahilinde olmadığını" da eklemektedir. Modernleşme öyle ya da böyle uzun bir tarihsel sürecin sonucudur. Türkiye'nin modern İslam'da en radikal devrimi gerçekleştirebilmesi ve bugün İslami köktenciliğin yükselişinden en az etkilenen Müslüman millet olması bir rastlantı değildir. Geniş bir halk kitlesinin onayına ilaveten, Atatürk devrimle ve bir grup *inkılap*çının güçlü desteği sayesinde güçlü bir dini hiyerarşinin kontrolünü ortadan kaldırmayı ve hızlı sosyal gelişme ve modernleşme için yasal ve siyasi koşulları hazırlamayı başardı.

40 Ostrorog, 70.

B

OSMANLI VE AVRUPA

VI.
TÜRKİYE VE AVRUPA: DÜN BUGÜN

16. YÜZYILDA Osmanlı dünya gücü, Avrupa siyasî coğrafyasını ve ekonomisini belirleyen başlıca etkenlerden biri olmuştur. Aşağıda bu konuları açıklamaya çalışacağız.

Avrupa Devletler Sistemi ve Osmanlı İmparatorluğu (1500-1815)

Orta Çağ Avrupa'sının, Papa ve Kutsal Roma-Cermen İmparatoru egemenliği altında birleşik bir *Respublica Christiana* oluşturduğu farz edilirdi. 1087'de Selçuklu Süleyman Şah İznik'e yerleştiği zaman Bizans'ın çağrısıyla Haçlı seferleri başladı. Haçlı ideolojisi, Batı Hristiyan birliğinin temel ideolojisi hâline geldi. O zaman İslâm dünyası Türk Selçuklu egemenliği altındaydı ve Haçlılar daima onları karşılarında bulmaktaydı. Türk adı korkulan, fakat aynı zamanda saygı duyulan bir ad olarak Batı Hristiyan dünyasının belleğine o zaman yerleşti.[1] 15. yüzyılda İspanya, Fransa, İngiltere gibi millî monarşilerin doğuşundan itibaren bu birlik çözülmeye başladı. Daha sonra Avrupa'da yükselen millî güçler için temel mesele, bir taraftan rakip millî monarşiler arasında kuvvetler dengesini sağlamak (Avrupa *state-system*), öte yandan millî monarşiler ile Kutsal Roma İmparatorluğu arasında kuvvetler dengesini sürdürebilmekti. 16. yüzyılda Doğu'da üstün

1 Haçlılar ve İslâm dünyası kültür ilişkileri üzerinde önemli bir çalışma için, bkz. C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, 1999.

bir güç olarak yükselen Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa birliği ve Haçlı ideolojisini savunan Kutsal Roma İmparatorluğu ve Papalık ile uzun bir savaş dönemine girdi.

İmparator Şarlken (V. Karl) ile mücadelesinde, Fransa Kralı I. Fransuva (François) (1515-1547), imparatorun tüm Avrupa üzerinde hâkimiyetini engelleyebilecek tek gücün Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) olduğunu itiraf etmiştir. Rakibinin eline tutsak düşen Fransuva, Osmanlı baskısı sonucu krallığına dönebilmiş, bundan sonra da mücadelesinde hep Osmanlı askerî yardımı sayesinde ayakta kalabilmiştir. Fransuva'dan sonra gelen Fransa kralı II. Hanri (Henri), aynı politikayı izledi. Üstelik imparatora karşı savaşı finanse edebilmek için, Osmanlı Yahudi banker ailesi Mendes firması yoluyla Osmanlılardan yüklü miktarlarda borç almak zorunda kaldı. Yine Fransız hanedanından öteki Hanri, Polonya'da Habsburgların arka çıktığı namzede karşı, kuvvetli Osmanlı desteğiyle Polonya tahtına oturdu (1573). Osmanlılar, ayrıca Almanya'daki Protestanlar gibi Habsburglara karşı isyan eden Hollandalılara da yardım vaat ederek onları desteklemiştir. Tarihçiler bugün, Doğu'dan gelen Osmanlı tehdidi sayesinde Almanya'da Protestanların, imparatordan önemli tavizler koparttıkları gerçeğinin altını çizmektedirler.[2] Daha sonra İngiliz kraliçesi I. Elizabeth (1558-1603), İspanyol donanmasının İngiltere'yi istila etmesi tehdidiyle karşılaştığında, İspanya'ya karşı Osmanlıları ortak deniz harekâtına ikna etmeye çalışacaktır.[3] 16. yüzyılda Osmanlıların Avrupa kuvvetler dengesinin muhafazasında ne kadar önemli bir rol oynadığını kanıtlayan bu örnekler çoğaltılabilir. Özetle Osmanlı Devleti, Avrupa'daki bir kuvvetin, tüm Avrupa'yı kendi hâkimiyeti altında toplaması ve Haçlı seferi örgütleyebilmesine karşı zayıf devletleri destekleme politikasını temel politika olarak seçmiş, böylece bugünkü "Avrupa Siyasî Coğrafyası"nın ortaya çıkmasında birinci derecede etken olmuştur.

2 SA. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestanism, 1521-1555*, Cambridge, Mass. 1959; C.M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York 1972.

3 S. Skilliter, *William Harborne and Trade with Turkey, 1576-1582*, Londra 1977.

Nihâyet, Doğu'da ve Batı'da iki süper güç, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları, mücadelelerinde Orta Avrupa ile Akdeniz'de bir çeşit kuvvetler dengesine vararak, 1547'de bir ateşkes imzaladılar. Böylece Osmanlıların Avrupa'daki topraklarına istikrar getiren ve Avrupa'da bir kuvvetler dengesi kuran yeni bir dönem açıldı. Avrupa'da Katolik reformasyon ve tepkisi ile Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-1648) ardından Fransa Kralı XVI. Louis'nin (1643-1715) imparatora meydan okuması ve Almanya aleyhine ülkesini genişletmeye başlaması Osmanlıların Habsburglara karşı yayılmacı emellerini kamçıladı. 1683'te Osmanlıların Viyana Kuşatması sonrası büyük bozgunu, Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne karşı, Habsburglar tarafından papalığın takdisiyle bir Kutsal İttifak yapılmasıyla sonuçlandı (1684). İttifaka Polonya ve Venedik'ten başka 1686'da Rusya da katıldı. Dört cephede savaşan Osmanlılar, perişan bir duruma düştüler. Sonunda Osmanlılar, Avrupa'da kendilerine karşı birleşik Haçlı saldırısının gerçekleşmesi karşısında kaldılar. Rusya, ittifaka katılarak ilk defa Avrupa devletler sistemi içinde yer alıyor ve bunu Osmanlı ülkelerini istila için kullanmaya hazırlanıyordu. Nihâyet Fransa'nın Ren Vadisi'nde ilerlemelerinden telaşlanan İngiltere ve Hollanda, Habsburglara baskı yaparak Karlofça'da barışı sağladılar. Batılıların bu yardımına müteşekkir kalan Sultan onlara yeni ticarî imtiyazlar bağışladı. Bu, İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde siyasî ve ekonomik alanda 1878 yılına kadar sürecek olan nüfuzunun başlangıcıdır. Bu iş birliği, özellikle Ortadoğu pazarı ve Hint yolunun güvence altına alınması bakımından İngiltere için hayatî bir önem kazanmıştır. 1699 tarihi, aynı zamanda Osmanlıların nihâyet Avrupa savaş teknolojisinin üstünlüğünü kabul edip örnek almaya karar verdiği tarihtir. Bundan sonra Osmanlı ordusunu modernize etmek üzere Avrupa'dan uzmanlar çağrılacak ve tarihimizde ordunun Batılılaşma sürecinde ön safta yer alması süreci başlayacaktır. İlk Batılı mektepler ve mühendishaneler 18. yüzyılda faaliyete geçecektir.[4]

4 K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995.

Uzun süren 1683-1699 savaşları sırasındaki bir başka önemli gelişme, Rusya'nın Kutsal İttifak'a katılarak 1696'da Azak'ı zapt etmesi ve Karadeniz'e girmesidir. Artık İstanbul tehdit altındadır.

Rus Emperyalizmi, Osmanlı İmparatorluğu, Batı İçin Şark Meselesi'nin Doğuşu

18. yüzyılda Rusya'nın, Avrupa devletler sisteminin parçası olarak resmen tanınmasıyla Çar, Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir duruma gelmiş ve Balkanlar'daki Ortodoks Hristiyanların koruyucusu olma iddiasıyla, İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini almak için planlar yapmaya başlamıştır. Rusya ile Habsburgların saldırıları karşısında şimdi Osmanlılar, Avrupa'da güçler dengesini korumaya çalışan Batılı devletlere, Fransa ve İngiltere'ye yaklaşmıştır. Osmanlıların Avrupa'da denge siyasetini hayatî önemde saymaları, Polonya'nın Rusya, Habsburglar ve Prusya (1772-1795) arasında paylaşılmasına karşı protestolarında açıkça görülür.[5] 1768-1774 döneminde Rusya'nın Osmanlılara karşı kazandığı ezici üstünlük bir dönüm noktasıdır. Zaferler, çoğunlukla Türk kökenli Müslümanların oturduğu Kırım ve Kuzey Karadeniz ülkelerinin Rusya tarafından ilhakı (1783) bütün Avrupa'yı telaş içine sokmuştur. Rusya, şimdi Karadeniz'de Akyar (Sivastopol) ve Odesa'da yeni deniz üsleri kurmuş, İstanbul ve Boğazları da tehdit eder hâle gelmiştir. Bu durumda Bâbıâlî, Batılı güçlerden toprak bütünlüğü için teminat arama yoluna gitmiştir. Avrupa, kuvvetler dengesi için gerekli sayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası sorunu bundan sonra Avrupa diplomasisinde Şark Meselesi olarak adlandırılmıştır. Batı literatüründe Osmanlı İmparatorluğu'nun daima Türk İmparatorluğu (*Turkish Empire*) olarak tanımlanması, tamamen yanıltıcıdır. Devleti bir baba mirası sayan patrimonyal bir hanedan

5 K. Beydilli, *Die Polnische Königswahlen und iterregnen von 1572 und 1576 im lichte der osmanischer Archivalien; Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik*, München 1976.

imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'ni, 1923'te kurulan bugünkü Türkiye millî devletiyle özdeşleştirmek, Avrupa devletlerinin modern Türkiye ile ilgili meselelerde Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı zaman dışı haksız muamelelerinin nedenlerinden biridir. Yunanistan, Türkiye aleyhindeki çabalarında Batılılara daima bu görüşü kabul ettirmeye çalışır. Osmanlı'nın milletlerarası hukukun teminatı altına girmek amacıyla Batı ile yakınlaşma siyaseti, sonunda 19. yüzyılda onu Avrupa Devletler Sistemi'nin fiilî bir üyesi durumuna getirecektir. Fakat fiilî iş birliğine karşın, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler sisteminin bir parçası sayılmamasından Rusya ve Yunanistan'ın din ayrılığını ileri sürmeleri sorumludur. Ancak şunu eklemek gerekir ki, Protestan ülkelerinin tutumu farklı olmuştur. Özellikle İngiltere, Papa'nın Müslümanlara stratejik mal satma yasağını göz ardı ederek 16. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'na yüksek kaliteli barut ve çelik ihracatını sürdürmüştür. Diğer yandan Osmanlılar da tüm Avrupa'da sistemli olarak Protestanları ve Kalvinistleri desteklemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda pragmatik düşünceli bürokrat devlet adamları, devletin menfaatini her şeyin üstünde tutarken, İslâmî ideolojiyi temsil eden ulema, Batı ile yakınlaşmaya karşı çıkmıştır. Başka deyişle, bugün Türk dış politikasında pratik zaruretleri göz önünde tutan bürokratik yaklaşımın tarihî kökenleri buradadır.

Avrupa Güvenlik Sistemleri ve Osmanlı Devleti (1815-1878)

Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler'in kuruluşundan bir yüzyıl önce, Avusturya devlet adamı Metternich, Napoleon'un bertaraf edilmesinden sonra, Avrupa'yı birbirleriyle sürekli mücadele hâlindeki devletler ve milletlerden oluşmuş bir kıta olarak değil, tersine tek ve birleşik bir Avrupa birliği yapma görüşünü ortaya attı. Ona göre, bu birlik büyük bir devletin egemenliğiyle değil, devletler arasında bir örgüt içinde iş birliği ile sağlanabilirdi.

Avrupa'da barışın ve mevcut monarşik düzenin muhafazası ve garanti altına alınması için, dört büyük devletten oluşan birliğe, Avrupa'nın herhangi bir yerindeki ihtilal hareketine karşı müdahale hakkı getirildi. 1815 Viyana Kongresi'nde Dörtlü İttifak, Metternich Sistemi'ne uygun olarak, Avrupa'nın durumunu görüşmek üzere her sene toplanmayı, böylece Viyana'da kurulan statükoyu sürdürecek daimî bir mekanizma oluşturmayı kararlaştırdı. Özel niteliği ve fonksiyonu dikkate alınmazsa, Metternich Sistemi yirminci yüzyılın milletlerarası örgütlenmelerinin habercisi telakki edilebilir.[6]

Bâbıâlî, Viyana Kongresi'nde temsil edilmedi. Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Cevdet Paşa, Bâbıâlî'nin o zaman Viyana Kongresi'ne katılma fırsatını yakalayamadığını üzülerek yazmaktadır.[7] Kongre'nin son aşamasında, görüşülen konularla herhangi bir şekilde ilgisi olan her Avrupa devleti, temsilci göndermişti. Tabiatıyla, Osmanlı Devleti'nin de en azından kendisini doğrudan ilgilendiren birçok konuda görüşmelere katılma hakkı vardı. Fakat Cevdet Paşa'ya göre o zaman devlet, imparatorluk içindeki iç sorunlarla uğraşmak (özellikle âyanlar ile mücadele) yüzünden bunun gibi önemli dış olaylarla ilgilenmedi. Oysa, Fransız heyetine verilen talimatta Charles Talleyrand, Avrupalı Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ortaklaşa teminat vermesi gerektiği fikrini ortaya atmıştı. Cevdet Paşa'nın inancına göre, Osmanlı Devleti'nin kongreye katılması, Rusya'nın saldırgan politikasının dizginlenmesinde yararlı olabilirdi. Fransa ve Avusturya ile beraber İngiliz hükümeti de "Osmanlı Devleti'nin Avrupa statükosunu teminat altına alan genel bir antlaşmaya dahil edilmesi" fikrini desteklemiştir. İngiliz devlet adamı

6 H. R. von Srbik, "Metternichs Plan der Neuordnung Europe 1815/21", *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, 60 (1925), 109-126; H. W. Schmals, *Versuche einer gesamteuropalischen Organisation, 1815-1820*, Aaran 1940; H. Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara 1996.

7 *Tarih*-i *Cevdet*, 2. Baskı, XI. Cilt, İstanbul, 1309, 156-161, 181.

Canning, kongreden böyle bir sonuç beklemiş, fakat Rusya'nın itirazı üzerine Osmanlı İmparatorluğu için genel bir teminat fikri suya düşmüştür.[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan tecrit için, Eylül 1815'te kurulan Kutsal İttifak'ta Çar I. Alexander, ittifakın Hristiyan niteliği üzerinde ısrarla durmuştur. Günümüze kadar bu tür bir siyaset, Türkiye'ye karşı Yunan diplomasisinin de temel taşı olmuştur. Olacakları tahmin eden Metternich'in başlıca kaygısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının Avrupa kuvvetler dengesini bozacağı ve bunun genel bir savaşa yol açacağıydı.

1832-1833 Mısır bunalımı sırasındaki gelişmeler, Metternich'in korkularını tamamen haklı çıkarmıştır. Napoleon'un düşmesinden sonra Rusya, Avrupa siyasetine hâkim duruma gelmiş, Balkanlar'da ve İstanbul'da Osmanlıların yerini alma hayaline her zamandan daha çok bir umutla devam etmiştir. 1832'de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ordularının Anadolu'yu işgal etmesi karşısında çaresiz kalan II. Mahmud (1809-1839), Rusya lehine Avrupa kuvvetler dengesini değiştiren ve fiilen Osmanlı Sultanını âdeta Çar'a tâbi hâle getiren 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı hükümeti, Boğazlar'da Rusya'ya özel bir statü tanımak zorunda kalmıştır.[9] Böylece Çar, Mısır meselesinin ilk aşamasında Batı Avrupa devletlerinin çekingen siyasetinden yararlanmıştır. İkinci aşamada ise (1837-1839), Fransa'nın Mısır yanlısı tavrı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü hususunda Batılı iş birliğini engellemiştir. Fakat Osmanlı ordusunun Nizip yenilgisi (24 Haziran 1839) ertesindeki nazik durumda, İngiltere ve Avusturya'nın öncülüğü ile Rusya, Fransa ve Prusya da dahil Büyük Devletler birleşmişler, Bâbıâlî'ye bir nota vererek soruna bir çözüm bulunmasını

8 M.A. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Londra 1972, 57-48.

9 Hünkâr-İskelesi Antlaşması'nın gizli maddesine göre, Rusya'nın padişaha askerî yardımına karşılık, "Devlet-i Aliyye Rusya Devleti lehine Çanakkale Boğazı'nı kapatmayı, yani hiçbir yabancı savaş gemisinin herhangi bir bahane ile girmesine izin vermemeyi" taahhüt etmiştir.

talep etmişlerdir. Böylece Avrupa'daki kuvvetler dengesini ciddi olarak tehdit eden bu tehlikeli durumda "Avrupa Konseri" (*European Concert*) tekrar ortaya çıkmış, Rusya'nın Hünkâr İskelesi'nde sağladığı imtiyazlı durum bertaraf edilmişti. 1838 Ticaret Antlaşması ile Osmanlı topraklarında geniş ticarî imtiyazlar alan İngiltere, imparatorluğun toprak bütünlüğünü ve Tanzimat reformlarını sıkıca desteklemeyi kararlaştırdı. Bu, İngiliz nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanında egemen hâle geldiği 1839-1878 yıllarını kapsayan yeni bir dönemin başlangıcıydı. Fransa hariç Büyük Devletler'in hepsi Londra'da bir araya gelerek 15 Temmuz 1840'ta, Mehmed Ali'yi, Osmanlı padişahınınkine rakip bir Arap İmparatorluğu fikrinden vazgeçmeye zorladılar. Bu noktada, Avrupa devletleri arasındaki rekabet devam etse de Avrupa kuvvetler dengesini koruma kaygısı onları yine de bir arada, birlik hâlinde tutuyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun alın yazısı, 19. yüzyıl Avrupa diplomasisinin en önemli ortak sorunuydu.

Aslında Büyük Devletler'in, 1815-1878 döneminde ikinci sınıf devletlerin içişlerine müdahale için öne sürdüğü nedenler esas olarak bugünkünden pek farklı değildir. Ancak bugün, genel bir savaşa yol açabilecek dünya sorunları Birleşmiş Milletler örgütü yoluyla küreselleşmiş bir düzen içinde ele alınmaktadır.

1841'de Fransa'nın da ittifaka katılımıyla beş devlet tarafından imzalanan önemli belge, Boğazlar Mukavelenâmesi eski statüyü geri getirirken, Rusya'nın imtiyazlı konumuna son vermiştir. "Yabancı ülkelerin savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul Boğazlarına girişi" yasaklanıyor ve beş Büyük Devlet bu karara saygı göstermeye ve alınan karara uymaya söz veriyorlardı. Bu sözleşmenin en önemli yanı, bu ortak taahhüdün Avrupa milletlerarası hukukunun bir parçası hâline gelmesi ve büyük devletleri bağlayıcılığı ilkesidir. Bu, Osmanlı Devleti'nin "Avrupa Konseri"ne girme sürecinde ilk adım sayılmıştır. 1853 yılında Çar, Osmanlı Ortodoks Hristiyan tebaasının koruyucusu olma iddiasında bulununca Büyük Devletler harekete geçmiştir. İngiliz

ve Fransız hükümetleri Rusya'ya karşı Kırım Harbi'nde (1854-1856) Osmanlı'yı desteklemeye karar vermişlerdir. 1856 Paris Antlaşması'yla da Büyük Devletler, Türkiye'yi doğrudan Avrupa Konseri'ne dahil devletler arasına sokmuşlardır. Antlaşmanın 7. maddesinde: "Majestelerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ayrı ayrı kefil oldukları" ifade edilmekte, böylece Türkiye ilk kez Avrupa milletler hukuku güvencesi altında Avrupa devletler sisteminin bir parçası hâline gelmektedir.

Buna karşılık Osmanlı Devleti, 1856 Hatt-ı Hümâyûnu ile tebaasının yaşam koşullarını iyileştirecek temel reformları yapmaya söz vermiştir. İngiltere, Fransa ve Avusturya, Osmanlı egemenliğini ve toprak bütünlüğünü ortaklaşa teminat altına alırken buna karşı girişimleri savaş sebebi saymışlardır. Tarihî olarak bu durum, Türkiye'nin Batı Avrupa ile uzun birleşme sürecinin başlangıcı anlamına gelmez mi?

Osmanlı Reformları ve Modern Türkiye'nin Doğuşu

1856'dan sonra dış ve iç yapısında Osmanlı Devleti, Batı ile bütünleşme için ciddi önlemler aldı. Tanzimat'ın getirdiği reformlar (1839-1877); kanun önünde bütün tebaanın eşitliği, Batı'dan bazı temel kanunların alınması, şer'î mahkemeler yanında nizâmiye mahkemelerinin kurulması, Vilâyet Kanunu ile Fransız örneği geniş yetkili mahallî idarelere vücut verilmesi (1864) ve yeni nizamnâmelerle Hristiyan azınlıklara temsilî meclisler çerçevesinde örgütlenme hakkının verilmesi gibi yenilikleri içeriyordu. Batılılaşma yolunda bu son derece ileri liberal reformlar, anayasanın ilânı ve 1876-1877'de ilk parlamentonun toplanması ile doruk noktasına ulaştı. Fakat Rusya, 1856 yenilgisinin intikamını almak için fırsat kolluyordu; Balkanlar'da büyük Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarını destekledi, Osmanlı hükümetinin malî iflas ilan etmesiyle Batılı kamuoyunu kaybettiği ve Batılı devletlerin tarafsız kalacağı inancı ile savaş ilan etti. 1877-1878 Savaşı, Balkanlar'da büyük toprakların kaybedilmesi ve imparatorluğun

parçalanmasıyla sonuçlandı. Bu durum, Türkler arasında o kadar derin bir hayâl kırıklığı yarattı ki, II. Abdülhamid'in (1876-1909) saltanatı boyunca, Batı nüfuzu ve Tanzimat politikasına karşı güçlü bir İslâmcı hareket, devlet politikasını kontrolü altına aldı. Birleşik güçlü bir Almanya'nın doğuşunun ardından da buna karşı Rusya'yı, Fransa ve İngiltere gibi Batılı güçlerin bir müttefiki yapan Üçlü İttifak kuruldu. Bu durumda 1878 Berlin Kongresi sonrası Avrupa kuvvetler dengesinde önemli değişimler gerçekleşmiş ve Osmanlı Devleti Rusya karşısında tekrar yalnızlığa itilmiş bulunuyordu.

Doksan Üç Harbi'nde Balkanlar ve Kafkasya'daki Rus ilerlemeleri karşısında Osmanlı Devleti'nin çaresizliğinden yararlanan İngiltere, 1878'de Kıbrıs'ın, 1882'de Mısır'ın işgalinin yanı sıra, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne girerek imparatorluğun parçalanmasından aslan payını aldı. Artık Hindistan yolunu bizzat kontrolü altına aldığına inanan İngiliz İmparatorluğu'nun eski teminat vaatleri unutuldu. Bu, geleceğini bir büyük devletin güvencesine ve kendi stratejik durumunun önemine bağlamanın bir devlet için ne kadar nazik ve tehlikeli bir siyaset olduğunu gözler önüne sermektedir. Yeni gelişmeler, Osmanlı dış politikasının tamamen yeniden yönlendirilmesini gerektirmekteydi. Batı tarafından terk edilen, Rusya'nın emperyalist emelleriyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, bir yandan da Bizans İmparatorluğu'nu tekrar diriltmeyi değişmez bir millî politika olarak izleyen Yunan Devleti'nin entrikaları önünde yalnız bırakılıyordu. Bu koşullarda Osmanlılar, Almanya ile tam bir iş birliği politikasına yöneldiler (Kayser II. Wilhelm'in 1899 İstanbul ziyareti). I. Dünya Savaşı sırasındaki olaylar ve özellikle müttefik donanmasının Çanakkale Boğazı'nda yenilgisi, dünyaya Türkiye ve Boğazların hayatî stratejik önemini göstermiştir. Çanakkale savaşlarının bir başka tarihî önemi de Anafartalar galibi Mustafa Kemal'in şahsında Türklerin millî bir kahraman bulmalarıdır. I. Dünya Savaşı'nın ertesinde, becerikli bir diplomat olan Yunan Dışişleri Bakanı Eleutherios Venizelos, Bizans İmparatorluğu'nu

canlandırarak Yunan hayâlini gerçekleştirmek üzere itilaf devletlerinden tam destek sağladı. 15 Mayıs 1919 günü müttefik donanmasının himâyesi altında Yunan kuvvetleri, bir yüzyıl önce Navarin Baskını'nı andırır şekilde İzmir'e çıkarma yaptılar. Bunu izleyen olayların hikâyesi iyi bilinmektedir. O zaman saltanat merkezini işgal altında bulunduran müttefik devletlerin baskısı ile imzalanan 1920 Sevr Antlaşması (65-83. maddeler) İzmir ve havalisini Yunanistan'a bırakırken, Anadolu'da geniş bölgeleri müttefikler arasında paylaştırıyordu. O zaman, Türk vatanının parçalanması için müttefiklerin Yunanları kullanmasının büyük bir hata olacağını ve bu plana karşı Türk milletinin topyekûn güçlü bir direniş göstereceğini kimse tahmin edememiştir. Üç yıllık mücadeleden (1919-1922) yeni bir millet doğmuştur. Yunanlı istilacılara ve I. Dünya Savaşı'nı kazananlara olduğu kadar, işgal altında bulunan İstanbul'daki halifenin manevralarına karşı yürütülen millî mücadelede vurgulanması gereken nokta şudur: Mustafa Kemal, Ankara'da millî bir meclis toplayarak devleti, millî iradeye dayandırmış, yurdun geleceğini ilgilendiren kararları daima Türk milletinin temsilcisi Büyük Millet Meclisi'nden çıkartmıştır. Bu suretle Kurtuluş Savaşı, aynı zamanda Türk Milleti'nin patrimonyal Osmanlı hanedan idaresine son vererek Avrupa devletler topluluğuna eşit koşullarla katılma kararlılığını vurgulayan millî bir devrimi ifade etmektedir. Avrupa bugün bu gerçeği göz ardı eden bir tutumla Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı eski Şark Meselesi çerçevesinde yürütülen müdahaleci, vesayetçi politikasını devam ettirme sevdasında görünmektedir. 1922'de Türk-Yunan cephesini ziyaret eden Arnold Toynbee, Türklerin Batılı ideallerin bayrağı elinde Batı'ya karşı savaştığını açıklamaktaydı. Lozan Barış Konferansı'nda (24 Temmuz 1923), Türk heyeti, görüşülen her meselede Avrupa devletleriyle daima eşitlik konusu üzerinde durmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılı devletlerin bir yarı sömürgesi hâline getiren kapitülasyonlar en ateşli tartışmalara konu olmuş ve görüşmelere üç ay ara verilmesine yol açmıştır.

16. Yüzyıl Osmanlı Devleti, Dünya Ekonomisinin Ekseni

1250-1500 yılları arasındaki dönemde Levant, yani iktisaden bütünleşmiş iç kesimleri de kapsayan Doğu Akdeniz ülkeleri, 1500'de büyük keşiflerden önce Doğu ve Batı arasındaki mal ve teknoloji alışverişinin en canlı bölgesiydi. 1300-1453 döneminde Osmanlılar önce Fırat'tan Tuna'ya, Kırım'dan Ege adalarına kadar, Anadolu ve Balkanlar'ı fethederek tüm bölgeyi egemenlikleri altında birleştirdiler. 1453'te ise, Batı'dan bir Haçlı tehdidine rağmen İstanbul'u fethederek şehri imparatorluk başkenti yaptılar ve Boğazlar etrafında Anadolu ve Balkanlar'ı kapsayan büyük bir imparatorluk meydana getirdiler. 16. yüzyıl başlarında imparatorluklarına Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen (1516-1517) gibi Arap topraklarını da kattılar ve Hint Okyanusu'na çıktılar. Buradan kendilerini Portekizlilerle uzun bir mücadeleye itecek olan, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz üzerinden geçen hac ve ticaret yollarını kontrolleri altına almaya çalıştılar. Tebriz-Bursa ve Tebriz-Halep ipek yolu üzerinde tam bir kontrol sağlamak amacıyla da doğuda çeşitli tarihlerde Tebriz (1517, 1534, 1585), Gürcistan (1549) ve Hazar Denizi'nde (1585) hâkimiyet kurdular. Kızıldeniz'den Portekizlileri geri attılar, Yemen, Aden ve Babülmedeb'i kontrolleri altına aldılar ve öte yandan 1534'te Irak'ın ilhakı ile Basra Körfezi'ne açılıp, burada bir deniz üssü kurarak, Portekizliler ve İran Safevilerine karşı Basra ve Bağdat üzerinden Hint Okyanusu ticaretini imparatorluk lehine yeniden canlandırdılar. Ortadoğu tekrar dünya ticareti için başlıca koridor hâline geldi (1517-1630). Vasco da Gama'dan sonra dünya ticaretinin en önemli kesimini oluşturan Hint-Avrupa ticaretinin tümüyle Avrupalıların eline geçtiği iddiası, bugün tarihçiler tarafından reddedilmektedir. 16. yüzyıl ortasında Lizbon'a Ümit Burnu yoluyla 30 bin kental baharat gelirken aynı ağırlıkta baharat, Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Osmanlı ülkesine ulaşıyordu.

1453'te Boğazlar sistemi (Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı) üzerinde tam hâkimiyet, Osmanlılara Karadeniz ve Doğu Avrupa ülkelerinin ticareti üzerinde kontrol sağlayarak önemli stratejik bir konum kazandırmıştır. 1452'de Fâtih, İstanbul Boğazı'nda Boğazkesen (Rumeli) Hisarı'yla geçişi kontrol altına alırken, öbür yandan Çanakkale'de Sultaniye ve Kilidülbahr (Deniz Kilidi) Hisarlarıyla İstanbul ve Karadeniz'e Batı'dan gelebilecek saldırıların önünü kesiyor ve Karadeniz'i bir Osmanlı gölü hâline getiriyordu (1475'te Kırım'daki Ceneviz kolonisinin, 1484'te Akkerman ve Kilia'nın fethi, 1497'de Moskova ile ilk ticaret antlaşması).

İddia edildiği gibi Osmanlı, Rönesans İtalya'sının Levant ticaretini engellememiş, tersine geliştirme imkânları sağlamıştır. Osmanlıların ilk olarak 1352 yılında Cenevizlilere, daha sonra da Venedik ve Floransa'ya verdiği ticarî imtiyazlar (kapitülasyonlar), bu Cumhuriyetlerin Levant ile ticaretlerini sürdürmelerini garanti altına almış ve bu suretle de Rönesans İtalya'sının ekonomik refahına önemli katkıda bulunmuştur. 15. yüzyılda Galata'da 50 kadar Floransa ticaret firması faaliyetteydi. Aralarında Medici ailesinden tüccarlar bulunuyor, Floransa ticaretinin yıllık cirosunun 400 bin altın olduğu tahmin ediliyordu. Pera 1453'te teslim olduğu zaman birçok Cenevizli tüccar "hiçbir şey olmamış gibi" (Pistarino'nun ifadesi) eski ticarî faaliyetlerine devam ettiler. Osmanlı'nın İtalyan tüccar cumhuriyetleri karşısında yaptığı yegâne değişiklik, onların Bizans'ın zayıf döneminde Ege'de, Anadolu ve Balkan kıyılarında kurdukları kolonileri kendi egemenliği altına sokmasıdır. Sakız (1566) ve Kıbrıs (1570) bu sürecin son halkalarıdır. Venedik, her savaş sonunda Osmanlı ile ticaret imtiyazlarını yenilemekteydi. Yalnız Halep'te Venedik mal alımı yılda bir buçuk milyon altın dukayı bulacaktır. Osmanlı sultanları aynı ticarî imtiyazları 1569'da Fransa'ya, 1580'de İngiltere'ye ve 1612'de de Hollanda'ya vermek suretiyle Avrupa ile ticareti genişletmişlerdir. 16. ve 17. yüzyıllarda Fransa, dış ticaretinin yarısını Osmanlı ülkeleriyle gerçekleştirirken, büyük ticaret kumpanyalarının öncüsü

olan İngiltere'de *Levant Company*, bu ülkenin dünyadaki ticarî yayılışının ve kapitalist gelişiminin temelini atmıştır. Osmanlı'nın Avrupa-Asya arasında süper gücü temsil ettiği o yüzyıllarda, sultanlar bu imtiyazları sadece dost olan ülkelere bir bağış olarak veriyorlardı. O zaman tek taraflı olarak verilen kapitülasyonlar, ancak 1783'te Rusya'yla yapılan benzer bir kapitülasyon almasından sonra iki taraflı, bağlayıcı antlaşmalar hâline gelmiştir. Ticaret güvenceleri sağlayan ve her yenilenmesinde genişletilen kapitülasyonlar, %3'lük düşük gümrük vergisiyle yürütülmüş (o zaman Fransa gümrüğü yüzde onun üzerindedir) ve zamanla Avrupa'nın Ortadoğu'yu iktisadî sömürü aracı hâline gelmiştir. Osmanlı'nın açık pazar politikası, Avrupa merkantilizminin tamamen tersi bir ekonomik anlayıştan, iç pazarda malların bolluk ve ucuzluğunu ilke edinen bir ekonomi anlayışından (*economy of plenty*) kaynaklanıyordu. Bu politika, sonunda daha ucuz ve iyi kalite Batı mallarının karşısında yerli sanayinin çöküşünü hazırlamıştır. 1800-1850 döneminde Osmanlılar, pamuk beziṇi ve İstanbul için unu bile Batılı ülkelerden ithal eder duruma düşmüşlerdir. İngilizlere 1838'de verilen yeni imtiyazlar sonucu İngiltere'nin Ortadoğu'ya ihracatı, tüm dış ticaretinin üçte birine ulaşmıştır. Kısaca denilebilir ki, 1500-1890 arasında, Ön Asya, Balkanlar ve Arap topraklarını kaplayan geniş Osmanlı ülkeleri Avrupa'nın iktisadî gelişiminde, ilkin Avrupa-Asya ticaretinde bir antrepo, sonra bir pazar olarak kesin bir rol oynamıştır.

"Medeniyetler Çatışması" ve Türkiye[10]

Batı medeniyeti ile dünyanın öteki medeniyetleri arasında gelecekte olacak çatışmaları, tarihin başlıca konusu olarak gören Samuel Huntington, tartışmalı yazısında, Türkiye ve Batı ilişkileri üzerinde birtakım ilginç gözlemler yapıyor ve yorumlarda bulunuyor. İlkin onun, dünya sorunlarına bir siyaset bilimcisi olarak genelde nasıl yaklaştığını bir kere daha hatırlayalım.

10 Makalenin bu kısmı 1998'de kaleme alınmıştır.

Huntington'a göre, Sovyetler'in dağılmasından ve Soğuk Savaş'ın son bulmasından sonra, olası savaşlar artık millî devletler veya ideolojiler arasında değil, farklı medeniyetlere mensup olup birleşen ve kaynaşan devlet toplulukları arasında olacaktır. Daha bugünden millî devletler her alanda geri plana çekilmiştir. Artık insanlar, kendi kimliklerini etnik ve dinî adlarla tanımlamaya başlamışlardır. Huntington'a göre bu, küresel çapta hızlı etkileşim ve sosyal hareketliliğin bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Ona göre, medeniyet veya kültür (o bu iki kavramı aynı anlamda kullanıyor) en yüksek ve en derin kimliği ifade etmektedir. Genelde Arnold Toynbee'yi izleyen yazar, farklı medeniyet veya kültürleri meydana getiren ve belirleyen en kuvvetli etken olarak din öğesini ileri sürmektedir. O, insanlığı İslâm, Konfüçiyan, Batı Hristiyan, Doğu Hristiyan şeklinde din-medeniyet esasına göre tasnif etmektedir. Huntington'a göre din veya medeniyet kimliği, en geniş, en derin ve en güçlü kimliktir. Huntington, bugün dünyada bu anlamda altı veya sekiz medeniyet sayılabileceğini ifade etmektedir. Ona göre, dinlerin önemi şuradan kaynaklanmaktadır: Dinler, devlet gibi yalnız siyasî değil, Tanrı-birey, birey-grup, aile, karı-koca ve çocuklar, fert ve toplum arasındaki ilişkileri düzenler veya düzenlemek iddiasındadır. Hemen şunu ilave edelim ki, bu dinler arasında İslâm, Hazreti Peygamber'in hayatı ve sünneti kesin biçimde malum bir din olduğu için, insanın günlük ve sosyal hayatını bütün ayrıntıları ile Tanrı buyruğu olarak belirleyen bir dindir. Böylece İslâm, kesin biçimde tanımlanmış ve kurallaşmış bir yaşam tarzını ifade eder. Birey, bu yaşam tarzına Tanrı buyruğu olarak mutlak bir şekilde bağımlıdır. Huntington'a göre, günümüzde gittikçe zayıflayan millî devlet çerçevesinde her yerde dinî kimlik ön plandadır, yalnız güçsüz ve nasipsiz halk kitlelerinde değil, aydınlar arasında da böyle bir gelişme gözlenmektedir.

Huntington, "Türkiye'de İslâm kimliği, millî kimliği geride mi bırakıyor" sorusunu sormaktadır. O, din kimliğinin esas olduğunu belirtmekte ve örnek olarak ilâve etmektedir: "Fransa'da

uzun süre yaşayan bir Arap yarı Fransız olabilir, ama yarı Katolik olamaz."

Küçülen dünyamızda dinler ve kültürler arasında etkileşim, son derece güçlü ve karmaşık bir hâle gelmiştir. Artık dünya insanları birbirini, bağımlı olduğu medeniyet veya dine görü tanımakta ve tanıtmaktadır. Yazar, din farklılığı ile birlikte etnik farklılığın da su yüzüne çıktığını, dünyanın her tarafında etnik kökün ve kimliğin öne geçtiğini de ayrıca vurgulamıştır. Bu noktada Huntington kendi teorisini önemli biçimde zayıflatmakta, çelişkiye düşmektedir. Huntington bir yandan medeniyet ve kültürü birbiri yerine geçebilen özdeş kavramlar gibi kullanmıştır ki, sosyologlar –meselâ Kroeber– bu ikisinin kesin olarak ayrı nitelikte sosyal olgular olduğunu belirtmektedir. Türk sosyolojisinin kurucusu Ziya Gökalp için de kültür, bir halkın sanat, folklor, örf ü âdât, davranış biçimlerini belirleyen, onun duygu dünyasını kapsayan en aslî kimliğidir. Kültür, bir toplum için organik bir bütündür; vazgeçilemez, değiştirilemez ve başka bir kültürle bütünleşemez. Buna karşı Gökalp'e göre medeniyet, aklın, bilim ve teknolojinin yarattığı iradî ve yapay bir sistemdir ve medeniyet bir kültürden öbürüne nakledilebilir.

Huntington, Türkiye'nin bugün Orta Asya ve Türkî devletlerle yakınlaşma ve bütünleşmeyi yeğleyen bir politika benimsediğini ifade etmekte, fakat burada da çelişkiye düşmektedir. Türkiye neden Müslüman Araplarla değil de etnik akrabalık dolayısıyla bu topluluklarla birlik içine girmeye çalışıyor. Demek ki, etnik kimlik din kimliğinden önce gelmektedir.

Huntington, Türkiye Cumhuriyeti'nin AB üyeliğine kuvvetle yöneldiği gerçeğini vurgulayarak, Batı medeniyetini öteki medeniyetler karşısında inceleme konusu yapmaktadır. Huntington, günümüzde aynı medeniyete mensup devletlerin bloklar hâlinde birleştiğini belirtmektedir. Sonuçta medeniyet veya kültür birliği, millî devletler karşısında yeni bir gruplaşmayı öne çıkarmaktadır. Huntington'a göre AB, Avrupa kültürü ve Batı Hristiyanlığı'nı paylaşan milletlerin birliğidir. Feodalizm, hümanizm,

reformasyon, 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesi, sekülarizm (laiklik), din-devlet ayrılığı, liberal parlamenter demokrasi, endüstri inkılâbı ve serbest pazar ekonomisi Avrupa'yı tarihî evrimi içinde yapan ve yaratan özelliklerdir. Ancak bu tarihî deneyimleri paylaşan milletler, AB sinesinde toplanıyor; AB'nin tabiî üyesi sayılıyor. Huntington, burada da çelişki içindedir. Çünkü bu iddiası ile medeniyetleri, tarihî deneyimlerin meydana getirdiği bir sonuç olarak algılamaktadır. O zaman medeniyetler ilâhî, değişmez dogmalara dayanan dinlerin değil, evrim geçiren, gelişen toplumların tarihî deneyimlerinin bir ürünüdür. Tarihî gelişimin ortaya çıkardığı sonuç, bir medeniyet veya kültür yahut bir millet olabilir. İslâm medeniyeti son şeklini, ancak uzun bir tarihî evrim sonunda gerçekleştirebilmiştir. Çeşitli dinî cemaat ve etnik grup, uzun bir tarihî beraberlik sonunda bölünmez bir kültür ve millet meydana getirir. Belki bunun ilginç misallerinden biri, Osmanlı topluluğudur. Tarihçiler, bugün gittikçe daha inandırıcı bir biçimde, bir Osmanlı medeniyetinden söz edebilmektedir. Bugün Anadolu'da uzak tarihten gelen çeşitli etnik gruplar, yüzyıllar boyu süren bir tarihî beraberlik sonucunda ortak bir Anadolu-Türk kültürünü yaratmış, onun kapsamında birleşmiş bir Türk milleti oluşturmuş gözükmektedir.

Huntington, dünya ölçüsünde yeni ekonomik, sosyal ve kültürel hızlı değişimler, şimdi moda olan bir deyişle küreselleşme karşısında, millî devletin gittikçe zayıfladığı inancındadır. Acaba Türkiye'nin bugün karşılaştığı problemler böyle bir diyalektik içinde açıklanabilir mi? Bugün artık millî Türk devletinin kuruluş döneminde uygulanan reformların, güdülen politikaların geçersiz olduğunu iddia eden kimseler var. Başlangıçtaki ideolojilere, meselâ Altı Ok'a taassupla bağlanan partiler ve bürokratlara karşı güçlü bir karşıtlık gelişmekte, meselâ bir Tevhid-i Tedrisat kanununun yeniden yürürlüğe konması imkânsız görülmektedir.

Medeniyet birliğinin millî devlet karşısında gittikçe güçlendiğinin başka bir göstergesi olarak Huntington, bölgesel ve ekonomik örgütlenmeleri ele almaktadır. Ona göre ekonomik

bütünleşmenin önkoşulu kültür ortaklığıdır. Verdiği örnekler arasında Kuzey Amerika Ticaret Birliği Antlaşması ve 1960'ta kültürce birbirine yakın Türkiye-İran-Pakistan arasındaki RCD Antlaşması'nı zikretmektedir. Türkiye, İran ve Pakistan arasında kültür akrabalığının Türkiye ile Araplar arasındaki ortaklıktan daha kuvvetli olduğunu tarih araştırmaları teyit etmektedir. Yazara göre ekonomik bölgecilik, ortak medeniyet bilincini destekleyen bir mekanizma hizmetini görmektedir. Yazar, verdiği örnekler arasında, Türkiye'nin Orta Asya Türkî Devletler ile ekonomik birlik arayışını önemle kaydetmektedir. Buna paralel olarak, İslâm memleketleri arasında din-kültür temelinde bir ekonomik birlik ve örgütlenme girişimlerine tanık olmaktayız. Bütün bu gelişmeleri göz önüne alan Huntington, bu girişimleri dünyamızdaki derin değişikliğin işaretleri olarak kabul etmektedir. Ama burada da Huntington'u tashih etmek gerekir. Arap etnik bilincinin tercih edilen bir politika olarak İslâm kimliği yanında ön plâna çıktığı gözden kaçmaz; İslâm devletlerinin kurdukları teşkilatlar dünyadaki benzeri teşkilatlar kadar etkin ve faal görünmemektedir.

Huntington'un gözlemlediği başka ilginç bir gelişme de Batı'nın her alanda üstünlüğü ve onu temsil eden medeniyete karşı öteki medeniyet-kültür gruplarında gittikçe kuvvetlenen bir karşıt hareket, bir direncin ortaya çıktığıdır. Bu meydan okumada yalnız gelenekçi halk kitleleri değil, çoğu Batı'da tahsil görmüş aydınlar dahi rol almaktadır. Bu arada Huntington, Batı'ya karşıt toplumlar içinde halk arasında Batı kültürünün gerçek öz değerleri yerine popüler kültür iktibaslarının gittikçe yayıldığını vurgulamaktadır. Her hâlükârda, artık Batı, öteki kültür toplumlarını, pasif, itaatkâr, bağımlı bir durumda değil, mücadeleye kararlı kitleler olarak karşısında bulmaktadır. Sonuç olarak Huntington, gelecekte gerçek çatışmaların, savaşların bu medeniyet-kültür grupları arasında ortaya çıkacağını iddia etmektedir.

Huntington'a göre, bir din-medeniyet dünya yüzünden silinebilir. O, Toynbee'nin tespit ettiği yirmibir medeniyetten bugün

yalnızca altısının devam ettiğine işaret etmektedir. Bunlar arasında Batı medeniyetini en sert biçimde tehdit eden din-medeniyet olarak İslâm'ı görmektedir. Vaktiyle Toynbee de Batı'nın meydan okuması karşısında İslâm toplumlarında iki çeşit tepki ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Toynbee'ye göre, tehdit karşısında o toplumda ya dinin çok daha mutaassıp bir biçimi kuvvet kazanmakta veya Batı medeniyeti ile uzlaşıcı bir tavır ortaya çıkmaktadır. Türkiye hangi taraftadır? Huntington, Türkiye'de Batı ile bütünleşmek isteyen grupla, Batı'ya karşı sert tepki gösteren ve İslâm dünyasına yönelen İslâmcılar olarak başlıca iki grubun varlığını gözlemlemektedir.

Canlılar kendi aralarında mensup oldukları türe göre birbirinden ayrılırlar. Birbirinden farklı hayvan türlerinin birbirine saldırma nedeni, kendini ve yaşam alanını korumaktır. Buna karşı insanlar farklı kültürleri ile birbirinden ayrılır. İnsanı hayvandan ayıran şey kültürdür, başka deyimle insan kültür yaratan hayvandır. Bu sebepten insanlar arasında çatışma, rekabet ve savaş, farklı kültürler arasında kendini gösterir. Lévi-Strauss'a göre, *ben* ve öteki bilinci kültürden kaynaklanan farklı sosyal davranışın sonucudur. İnsanlar arasında öteki, ayrı bir kültüre mensup olan insan veya gruptur. Ayrı bir kültür ve yaşam tarzı ne derecede gelişmiş ise farklılık, ben ve öteki bilinci o kadar derin ve güçlü olur. Gelişmiş insan grupları arasında, kavimler, milletler, din ve medeniyetler arasında ben ve öteki bilinci en keskin biçimde kendini gösterir ve en çetin çatışmalar o gruplar arasında ortaya çıkar. Batı medeniyeti ile İslâm arasında yüzyıllar süren Haçlı savaşları, öteki bütün etkenler yanında din ve kültür ayrılığı olgusu ile açıklanabilir.

Türkiye tarihinde toplumda din hareketleri, ulema ve Müslüman kitle arasında ilişkileri incelemek bugün İslâmcı hareketleri hakkıyla anlamak ve değerlendirmek bakımından çok önemlidir. İnsanlık düşünce tarihinde soyut akılcılık, mantık yöntemi yanında *intuition,* yani insanın aklı aşan evrensel sezgi gücü daima gerçeğe ulaşmanın öteki yöntemi olarak gündemde

kalmıştır. İslâm düşünce tarihinde *mûtezile,* İbnirüşdçülük gibi akılcı düşünce sistemleri karşısında mutasavvıfların sezgi yöntemi, tarikatlara vücut vermiş, halk kitlelerini sürükleyen güçlü bir hareket olarak özellikle 11. yüzyıldan sonra İslâm dünyasında egemen olmuştur. Böylece Hüccet'ül-İslâm Gazâlî bu akımı şerîatçı İslâm'la bağdaştırmış, bu tarihten başlayarak İslâm toplumlarında tarikatlar görülmemiş bir önem kazanmıştır. Kayda değer ki, Osmanlı medrese geleneği, ulema arasında icâzet silsilesini Gazâlî'ye kadar çıkarır. İbadet kuralları yanında sezgi gücünü yükselten sema', raks, zikir teknikleri gibi vecd (*extase*) hâline götüren yöntemler özellikle Anadolu'da tarikatlarla yayılmış, şehirlerde yüksek kültür çevrelerinde tasavvuf felsefesi ve Mevlevî tarikatı ile en yüksek noktasına ulaşmışken Türkmen halk çevrelerinde, Babaî, Kalenderî, Abdal, Bektaşî erenleri ile bambaşka dinî bir hayat ve başka bir yaşam tarzı egemen olmuştur. Dervişler ile medrese uleması ve Danişmendler arasında şiddetli bir rekabet görülmüştür. Ama devleti temsil eden otoriteler, özellikle devletin selametini her şeyin üstünde tutan bürokratlar, her iki akımı aynı anlayış ile benimsemişlerdir. Padişahların ulemadan her hafta ders aldığı hocaları olduğu gibi, birer tarikat şeyhi de vardı. O dönemin başta gelen tarikat şeyhlerine camilerde vaizlik veriliyordu. 16. yüzyılda Mehmed Birgivî, 17. yüzyılda Kadı Mehmed'i izleyen Kadızâdeliler sünnetin en katı ve uzlaşmaz temsilcileri olarak İstanbul'un belli başlı camilerinde, vaazlarında Osmanlı toplumunda tespit ettikleri şerîata aykırı bidatlara şiddetle hücum etmişler, halkı kışkırtmışlardır. Meselâ Mehmed Birgivî, para vakfını şerîata aykırı bir bidat olarak tanımlarken, bu âdeti Müslüman toplum için, hayırlı bir kurum sayan şeyhülislâm Ebussuûd'a karşı hücuma geçmiş, Şeyhülislam'ı kâfir sayacak kadar ileri gitmişti. Bu şiddetli görüş ayrılığı Mehmed Birgivî'nin Hanbelî mezhebini izlemesi, ona karşı şeyhülislâmın ise çok daha liberal olan Hanefî mezhebine tâbi olmasından ileri geliyordu. 17. yüzyıl ortalarında belli başlı camilerde vaizliği ele geçiren Kadızâdelilerin din adına aşırı saldırıları toplumda derin

bir huzursuzluk yarattı. Kadızâdeli vaizler tespit ettikleri bidatları (meselâ ölenlerden, velilerden şefaat beklemek gibi) şerîata aykırı ilan ediyorlar ve bu bidatları izleyenleri kâfir sayıyorlardı. Ateşli vaazları ile camilerde halk kitlelerini peşlerinden sürükledikleri için padişah IV. Murad ve saray halkı onları durduracak önlemler alamadılar ve sindiler; hatta bazı zamanlarda Kadızâdeliler'i destekler göründüler. Kadızâdeli vaizler, cami kalabalığı önüne düşerek İstanbul'da tarikat üyeleri üzerine yürümeyi, onları toptan katletmeyi vaaz edecek kadar ileri gittiler. Bu kargaşa ortamı içinde ülkeyi türlü felâketlerden kurtarmak üzere saraydan mutlak yetkiler alan Köprülü Mehmed Paşa, bu korkunç bağnazlık karşısında harekete geçti ve bütün kışkırtıcı Kadızâdeli vaizleri şehir dışına sürdü.

Huntington'un gözden kaçırdığı bir nokta da aynı millî devlet yapısı içinde din-kültür çatışmalarının ortaya çıkabilmesidir. İslâmcı akım yanında, Batıcı, akılcı, pozitif dediğimiz kültür değerler sistemi aydın kesimlerin düşünce temelini oluşturur. Bu kartezyen düşünce, davranış ve yaşam tarzı, 18. yüzyılda ilkin Fransız Aydınlanma döneminde ortaya çıkmış, bütün Avrupa'da aydın çevrelerin düşünce ve davranış tarzını belirlemiştir. Sırf akılcı ve pozitivist dünya görüşüne dayanan bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkisiz bırakmamıştır. Aydınlanma hareketi 18. yüzyılda ilkin Balkan entelijansiyası arasında kendini göstermiş, İstanbul'da Dimitri Kantemir ve Rum aydınlar aracılığı ile Osmanlı bürokratları arasında da yayılmaya başlamıştır. Devleti perişan hâlinden kurtarmak kaygısında olan reform taraftarı Osmanlı bürokratları, bu fikirleri büyük istekle benimsemeye başlamışlardır. 1699'da Karlofça Barışı'nı imzalayan Râmî Mehmed Paşa, Kantemir'in dostuydu, sadrazam olarak iktidara geldi. Bu tarih, Osmanlıların Batı medeniyetine yöneliş hareketinin başlangıcıdır. Bundan sonraki dönemde ulemanın ve gelenekçi toplumun direnci karşısında, ilk Batıcı bürokratlar yalnız en gerekli sahada, askerî teknoloji sahasında reform hareketine girişebildiler. Ulemâyı ikna için İslâm'ın şu kuralı geçerli idi: Kendini

korumak için düşmanın silâhını almak, kâfiri taklit etmek demek değildir ve şerîata uygundur. Bu yüzden, 18. yüzyılda reformcular topçuluk, istihkâm işleri gibi askerî teknoloji üzerinde ilk Batılı mektepleri, mühendishâneleri açtılar. Atatürk'ten çok önce ilk Batıcı asker bürokratlar bu mekteplerde yetişmiştir. Bu dönemde Fransa ile kültür temasları sıklaştı. Öyle ki, 1789'da Fransız Devrimi patlak verdiğinde başlangıçta Osmanlılar devrimi selamladılar. Böylece İslâmcılarla Batıcılar, tarihimizde çok eskilere giden iki karşıt kültür grubu olarak ortaya çıkmışlardır.

Görülüyor ki, bir millet veya din grubu içinde de zamanla kültür gelişmeleri ve farklılaşma ve sonuçta çatışma kendini gösterebilir. Anadolu Türk İslâm kültür dairesi içinde Kızılbaşlık her şeyden önce bir farklı kültür ve yaşam tarzını temsil eder. Bunun sonucu, Sünnî inanç ve yaşam tarzıyla Kızılbaşlar arasında bir karşıtlık ve çatışma ortaya çıkmıştır. Bugün toplumumuzda, kültür benliği aile içindeki geleneklerle yetişmiş bir genç ile seküler okullarda eğitim görmüş genç arasında birbirini dışlama psikolojisi her şeyden önce bir kültür çatışmasıdır.

Ziya Gökalp, insanın en derin benliğine hâkim olan kültür değerlerinin gücünü belirtmiştir. Gelenekçiler karşısında inkılâpçılar da ben ve öteki bilinci ile aynı derecede duygusal bir kültür kompleksi içinde karşı karşıya gelmişlerdir. Farklı kültür gruplarının mümessilleri olarak, sözde gerici ve ilerici diye adlandırılan politikacılarımızın ve bürokratlarımızın anlamadığı ve anlamadıkları için de yanlış önlemlerle çatışmayı gittikçe daha keskin hâle getirdikleri açık bir gerçektir. Karşı tarafı anlamak istemeyen bağnaz bir davranış yerine akılcı yaklaşımla insanlar, uzlaşmacı bir tutum içine girebilir. İnsan, kültür farklılığı ile birbirine karşı olabildiği gibi akıl sayesinde ben ve öteki bilincini aşabilen, yeni kültür sentezleri meydana getirebilen *varlık*tır. Medeniyet budur.

İslâm dini, insanın ahlâkî ve sosyal davranışlarını, dolayısıyla bütünüyle yaşam tarzını herhangi bir başka dinden ziyade kurallaştırmış bir dindir. Aynı toplum içinde farklılık, teorik inanç formüllerinden ziyade, inanç ve değerler sisteminin

ötesinde, kendine özgü bir yaşam tarzından kaynaklanır. Farklı kültür mensubu olanların *ben ve öteki* ayrılığı, giydiği başlıkta, kıyafette, selâmlaşma gibi doğal eylemlerde, sembolik ifadelerini bulur. Bir tarihçi olarak şunu tespit ettik ki, tarihimizde *heterodoks* gruplar türlü türlü adlar aldıktan sonra nihâyet 16. yüzyılda Kızılbaş adıyla ayrı bir grup olarak tanımlanmıştır. Gördük ki bu tâbir, Türkmen *heterodoks* gruplar arasında kendini cihâda vermiş militan grupların, 13. yüzyıldan beri başlarında taşıdıkları *kızıl börk*'ten adını almıştır. Kızıl börk, Kızılbaşların belli bir dinî kültür grubunun sembolü olmuştur.

Huntington, dünya devletlerinin medeniyet temelinde saflara bölündüğünü, gelecekte medeniyet grupları arasında dünyanın bir çatışmaya sahne olacağını söylerken, Batı'nın üstünlüğünü sürdürme çabalarına karşı öteki medeniyet gruplarının direniş durumuna geçmesi olgusundan hareket etmektedir. Ona göre Batı, askerî ve ekonomik rakipsiz üstünlüğünü sürdürmek için kendi safında iş birliğini örgütlemektedir. Birleşmiş Milletler, Güvenlik Konseyi, IMF, Batı'nın çıkarlarını ve üstünlüğünü korumak, öteki dünyayı kontrol altında tutmak ve kendi dünya sistemini güvenlik altına almak için meydana getirilmiş örgütlenmelerdir. Fakat bütün bu sözde global örgütlerin aldığı kararlar, "dünya topluluğunun arzularını yansıtırcasına takdim edilmektedir". Bu yaklaşımın temel felsefesi şudur: Batı, demokrasi, bireyin özgürlüğü, insan hakları gibi değerler sistemini insanın doğal, evrensel değerleri olarak sunmaktadır. Oysa, öteki değer sistemlerine bağlı kültürler ve milletler için bunlar laftan ibaret aldatmacalardan başka bir şey değildir. Batı kontrolündeki örgütlerin kararlarına meşrûluk kazandırmak için bunlar "dünya topluluğu" adına zor kullanılarak uygulanır. İnsan hakları, demokrasi, evrensel değerler olarak ortaya atılır, ötekiler milletlerarası örgütlere ve anlaşmalara imzaya davet edilir ve bu mekanizma öteki dünyayı kontrol altında tutmak, onların içişlerine karışmak ve onlara düzen vermek için kullanılır. Huntington, bunları bir siyaset bilimcisi olarak belirttikten sonra şunu eklemektedir:

Batı, kendi üstünlüğüne meydan okuyan iki kültür-medeniyet grubunu, İslâm ve Konfüçiyan medeniyetlerini karşısında görmektedir. Ona göre Batı ile Çin arasında soğuk savaş şimdiden başlamış bulunmaktadır. Keza Batı, her yanda İslâm'ı karşısında bulmaktadır.

Türkiye'de Batı'ya direniş hareketi, ilkin sosyalist, sonra İslâmcı cepheden, Bülent Ecevit'ten ve Refah Partisi'nden geldi. Refah'ın karşı tutumu, o zamana kadar uysal bir çizgide Türkiye imajına alışmış olan Amerika'yı şaşırttı. *Washington Post* gazetesi, biz şimdiye dek Türkiye'yi çantada keklik sayıyorduk, diye gerçeği açıklamak cesaretinde bulundu. Gerçekçi politikacılar bunun kaçınılmaz zaruri bir şey olduğuna inanıyorlardı. Türkiye'nin içinde bulunduğu tehlikeli koşullar, özellikle ilkin Rusya, şimdi ise Yunanistan'ın her dediğini kendi davası yapan AB karşısında yalnız kalmamak, ordusunu modern silâhlarla donatmak, helikopter ve firkateyn almak, sallanan ekonomisini ayakta tutmak için IMF kredilerini garanti etmek, bir kelime ile Türkiye'nin bütün hayatî sorunları bakımından ABD'nin kapısına gitmek zorunlu görülmekteydi. İlginçtir ki Batı, Türkiye'nin bu sıkıntısını da kendi çıkarları açısından istismar etmekten çekinmemektedir. Ülke, bu darboğazda Batı bağımlılığına mahkûm edilmektedir. Batı, Kürt araştırma enstitüleri kurarak, Kürt parlamentosu, Kürt yayınları yapan medyaya kucak açarak, Kürt diasporasını himâyesi altına alarak Türkiye'yi sürekli bağımlılık hâlinde tutma çabasındadır. Birilerince, serbest pazar ekonomisinin ve küreselleşmenin temelinde de Batı çıkarları yatmakta ve bu siyasetin Batı çıkarları doğrultusunda işleyen bir mekanizma olduğu gözlemlenmektedir. Yine birileri iddia ediyor ki, 1994'te Türkiye ve Meksika ekonomik krizleri ve hâlen Uzakdoğu ekonomilerinde tanık olduğumuz krizler, küreselleşmenin sonucudur; Batı serbest pazar ekonomisi romantizmine, böylece kendi ekonomisinde işsizlik seviyesini en aşağıda tutmak için sürekli genişleyen pazarlara muhtaçtır. Küreselleşme teorisinin altında bu gerçek vardır. Bunun için, dış dünyada tüketici toplumlar yaratmak amacıyla

Batı, kapital ve teknoloji aktarmakta cömert görünmektedir. 1994'te Amerika'da bulunduğum aylarda Meksika krizinin hangi nedenlerden patlak verdiğini gözleme fırsatını buldum. Chicago Üniversitesi'nde Meksika Araştırmaları Merkezi diye bir kuruluş vardır. Onların gözlemine göre siyasî iktidar, seçimde halkoyunu kaybetmemek amacıyla gerekli ekonomik önlemleri almakta kasten gecikmiştir. Dolarla yerli para paritelerinin teşvik ettiği para spekülasyonları ve toplumun birden yabancı mallara yönelen bir tüketici toplum hâline gelmesi, aniden büyüyen dış ticaret açığı ve arkasından ani çöküş. Bıçak sırtında yürüyen Türkiye ekonomisi, her an 1994 krizine düşme tehlikesi karşısındadır. Ticaret dengesinde büyüyen açık, 80 milyarı aşan dış borç, bütçeyi yutan iç borçlar ve nihâyet tüketici toplumu, ithal mallarının gönüllü propagandacısı olarak mütemadiyen kamçılayan bilinçsiz bir medya. İşte Türkiye ekonomisini çöküşe götürebilecek tablo. Batı, Güneydoğu sorununu ve Kıbrıs bilmecesini Türkiye'yi baskı altında tutmak için istismar etmekten de çekinmemektedir. Huntington'un işaret ettiği gibi Batı'ya bağımlılıktan kurtulmak çabasındaki Batı karşıtı her devlet, çıkış yolunu güçlü bir ekonomi, kendi silâhlarını yapabilen güçlü bir endüstri kurmakta görüyor. Yine de mütemadiyen ilerleme yolunda olan Batı'nın üstünlüğünü hiçbir zaman kıramayacağını da biliyor. Türkiye için iyimser olmak imkânı da kaybolmuş değil, geniş dinamik nüfusu ile tüketiciliğe yönelen toplumu ile büyük bir iç pazar oluşturan ve ekonomisinde, siyasî istikrarsızlığa rağmen daima büyüme kaydeden Türkiye, bu potansiyeli ile krizi önleme şansına sahip olabilir. Fakat bunun için, siyasî istikrar şarttır. Seçim ekonomileri ve popülizmden kurtulmuş siyasî ortam, siyasî istikrar ve bunun yanında Japon vatandaşı gibi Türk vatandaşının da ülkenin genel durumu ile yakından ilgilenip bir self-disiplin içine girmesi aydınlığa çıkmanın kaçınılmaz koşullarıdır. Ya Batı ile tam bir bütünleşme yahut ona karşı olan devletler grubuna katılarak ümitsiz bir mücadeleye girişmek iki hayatî alternatif olarak Türkiye'nin önündedir. Huntington, Türkiye'nin Batı ile

bütünleşme sürecinde en ileride olan ülkelerden biri olduğu kanısındadır.

Batı ve öteki dünya arasında savaşın şimdiden ilk aşaması gözümüzün önünde cereyan etmektedir. Saddam Hüseyin, dünyanın en büyük gücüne karşı meydan okurken tabiî kafasında güvendiği bir şey var. O, Birleşmiş Milletleri, Batı kamuoyunu değil, Arap dünyasını, İslâm dünyasını düşünüyor. İnanıyor ki, ülkesi ve halkı yerle bir edilse bile, o sonunda Batı karşıtı dünyanın kahramanı durumuna gelecektir. O, Arap dünyasında hükümetleri değil, kendisini heyecan ve gururla izleyen Arap gençliğini düşünüyor. Onların kahramanı olduğunu biliyor. Saddam olayı aynı zamanda dünya ölçüsünde Batı karşıtı İslâmcılık hareketini güçlendirmektedir. Huntington, şu gözlemi yapmaktadır: "Popülist politikacılar, dinî liderler ve medya bu noktada kitle desteğini harekete geçirmenin ve müstereddit (Arap) hükümetleri baskı altına almanın güçlü bir aracını bulmuşlardır". Bernard Lewis'in teşhisi şöyle: "Bizim Jüdeo-Hristiyan mirasımıza, seküler varlığımıza ve her ikisinin dünya çapında yayılışına karşı kesinlikle eski bir rakibin (İslâm'ın) tarihî tepkisi karşısındayız".

Huntington'a göre Türkiye, Rusya gibi iki medeniyet arasında derin biçimde bölünmüş (*torn*) ülkelerden birisidir. O, bununla beraber Türkiye'yi Batı ile bütünleşme şansına en çok sahip ülkeler arasında sayıyor. Çünkü diyor, Türkiye'de aydın seçkinler kültürün yeni bir tanımlamasını kabul etmekte ve kamuoyunun büyük çoğunluğu bunu benimsemiş bulunmaktadır. Batı terbiyesi almış olanlar, Avrupa ile bütünleşmeyi samimi olarak istemekte ve bunun mümkün olacağına inanmaktadırlar. Bir kısım seçkinler de Türkiye'yi Orta Asya'dan Çin'e kadar etnik, dinî bir "medeniyeti" temsil eden halkların lideri olarak görme ümidindedir (Türk-İslâm sentezi). İslâmcılar ise birinci grup karşısına çıkarak, İslâm ülkeleri ile bir din-kültür birliği özlemekte ve bunun için kamuoyunu dinî temelde sistemli bir şekilde örgütlemektedir.

Bana öyle geliyor ki, ağır siyasî ve ekonomik sorunlar karşısında bulunan Türkiye'nin, son yıllarda istikrarlı bir hükümete

kavuşamamasının başlıca nedeni, siyasetin görülmemiş derecede kişisel bir nitelik kazanması, siyasîler arasında kişisel rekabetlerin her şeyi unutturacak kadar derin bir husumete dönüşmesidir.

Bir tarihçi olarak Türk devlet yapısı ve izlenen siyasetler üzerinde şu gözlemleri yapmaktan kendimizi alamıyoruz. Bugünkü siyasî rejimimiz, geleneksel Osmanlı rejiminin uzantılarından kurtulamamıştır. Bu sebepten de Türkiye, Batı'nın çok partili liberal demokrasi rejimini uygulamakta bocalıyor ve sürekli bir siyasî istikrarsızlık, darbeler, koalisyonlar içinde yuvarlanıp gidiyor. Osmanlı'dan günümüze etkisini sürdüren gelenekler, patrimonyalizm, hizipleşme (*factionalism*) ve popülizm olarak tanımlanabilir.

Osmanlı Devleti'nde siyasî iktidar, kanun ve her çeşit meşrûlaştırma hakkı, mutlak şekilde patrimonyal bir hükümdarın elinde toplanmıştı. Max Weber'in tanımladığı biçimde patrimonyal Osmanlı sultanı, ülkeyi, devleti ve tebaayı atadan miras bir mülk gibi algılamış ve bütün siyasî ve sosyal imtiyazlar, tasarruf ve mertebeler, ancak onun onayı ile meşrûluk kazanır olmuştur. Bu yüzden devlet içinde ve toplumda bir imtiyaz elde etmek isteyen herkes önce hükümdara mutlak bağlılığını kanıtlamak, onun kulu olmak ve bunu göstermek zorundaydı. Bütün sosyal kademelerde de patron-kul sistemi hâkimdi. Rejimin vazgeçilmez ilkeleri, tâbiiyet, sadakat ve itaattir.[11] Bugün siyasî rejimimizde bu noktaları anımsatan özellikler meydandadır. Milletvekilleri, milletvekilliğini elde etmek ve gelecek seçim için garanti altına almak amacıyla parti liderlerine mutlak bağlılığını göstermek gereğini duymaktadır. Kuşkusuz bize özgü bu durumu değiştirmek için yeni bir hukukî düzenleme yapılabilir. TV'de milletvekillerinin liderlerini karşılamak için meclis kapısı dışında sıraya dizilip, başkanın elini öpmek için, koşuştuklarını gördüğüm zaman, vezirlerin Divan-ı Hümâyun'a gelen sadrazamın elini öpmeleri sahnesi gözümün önüne geldi. Liderin, patronun veya memurun

11 Max Weber'in Osmanlı patrimonyal sistemini ele alan yazımız için bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of the Ottoman Polity," *Princeton Papers*, 1 (1992), 49-72.

iyi niyetini ve desteğini sağlama ihtiyacını herkes her seviyede duymaktadır. Devlet gücünü ele geçiren kimse, bu emaneti ülkenin kaderi için kullanma sorumluluğunu duyacak yerde, her şeyden önce kendi kişisel maddî ve manevî nüfuz ve çıkarlarını öne almak eğilimini ve zafiyetini göstermektedir. Parti lideri, hazineden büyük tahsisleri kendi bölgelerine veya belediyelerine akıtır. Yoksullar tespit edilir ve hazineden sağlanan büyük meblağlar sadaka gibi dağıtılır. Bu sadaka dağıtma ve hediye verme eğilimi son zamanlarda her siyasîmiz için bir âdet hâlini aldı. Bunun insan onurunu küçülten Orta Çağ niteliği bir yana, bu kitlelere geçim imkânları götürmek bakımından hiçbir kalıcı yararı da yoktur. Aslında rasyonel modern devlet, fakirliği ve işsizliği önlemek ve özürlüleri korumak için, birtakım hukukî düzenlemeler ve tarafsız örgütlenmeler getirmiştir.

Patrimonyalizm'in rasyonel modern devlete aykırı düşen kötü bir görüntüsü de hizipleşmedir. Osmanlı Devleti'nde patron-kul ilişkisi içinde nüfuzlu kişinin etrafında bir müntesipler, taraftar grubu (*faction*) meydana gelir; her türlü devlet imtiyazları ve ona bağlı maddî manevî çıkarlar o grubun üyeleri arasında paylaşılırdı. Demokrasilerde parti içinde hizipleşmeler olması normal sayılır, ama yandaşlara yapılan lütuf ve kayırmalar, parlamento ve medya önünde kamuoyuna taşınır ve gerekli eleştiriler yapılabilir.

Yalnız yüksek mevkilerdeki bürokratlar değil, aşağı kademeler de iktidar partisinin yandaşları olmak zorundadırlar. İktidara gelen bir partinin ilk işi memurlar arasında tasfiye yapmaktır. Rejimimizde patrimonyalizmin ve hizipleşmenin en göze çarpan uygulama biçimleri yakınlarda görülmüştür: İktidara geçen parti gelecekte kendi iktidarının bir garantisi olarak memur tasfiyesini uygular. Şayet iktidardaki parti, toplum içinde çok belirgin eğilimlere, bir yandaş grubuna dayanmak istiyorsa, tasfiye, birçok suçsuz insanın hayat ve maişeti ile oynayan acımasız bir şekil almaktadır. Öbür yandan, ihtisas isteyen bürokratik hizmetlerde uzun yıllar boyunca uzmanlaşmış kişiler, gelişigüzel işlerinden alınıp yerlerine deneyimsiz kişiler getirildiği zaman bu hizmetler

büyük ölçüde aksamaya mahkûmdur. Yakınlarda temas ettiğim bazı bakanlıklarda memur kadrolarının kişisel menfaatler gereği baştan aşağı değiştiğini görmekle derin bir hayret duydum. Demokrasilerde iktidara gelmek isteyen bir partinin belli gruplara vaatlerde bulunması normaldir. Fakat bu vaatler hiçbir zaman devletin iç ve dış siyasî çıkarlarının, sosyal yapısının ve ekonomisinin, bir kelime ile devletin ve milletin uzun vadeli menfaatlerinin aleyhinde popülist vaatler olmamalıdır. Sadece oy kazanmak için, şehirlerimizin yapısını kangren eden ve bunu bilerek gecekondu uygulamasını teşvik eden parti liderlerine ancak Türkiye'de rastlanabilir. Bir iktidar, enflasyonu önlemek için ekonomi ilminin gereklerini yerine getirmeye çalışırken, kaçınılmaz geçici sıkıntılar gündeme gelir. Bunu muhalefet adına kamuoyu önünde istismar etmek, yani *popülizm,* politikacılarımızın gözünde bir demokrasi mücadelesidir. Uzun vadede bu önlemlerin sıkıntıları kökünden gidereceğini kendisi de bildiği hâlde, sırf demagoji ve partizanlık uğruna halk kışkırtılır; birkaç aile ziyaret edilip sadaka ve hediye dağıtılır. Bunlar ilkel metotlardır. Ancak bu metotlar ülkemizde demokratlık sayılmakta ve medya bu gibi hareketleri şişirip kamuoyuna aktarmaktadır. Türkiye'de esas sorun, Osmanlı'nın patrimonyal âdetlerini bir tarafa atıp, rasyonel modern devlet yapısını getirmektir.

Bu yazımızı okuyanlar, Huntington'u vesile yaparak Türkiye'nin Batı karşısında ve kendi iç yapısında, tarihteki ve bugünkü durumu hakkında, bir sosyal tarihçinin, herhangi bir siyasî eğilimi destekleme kaygısından uzak olarak, tarafsız bir inceleme denemesinde bulunduğunu hatırdan çıkarmamalıdır.

VII.
MODERN AVRUPA'NIN GELİŞMESİNDE TÜRK ETKİSİ

BATI'DA Avrupa merkezli tarih görüşünün yerini gerçek dünya tarihi kavramının almasından bu yana, dünyanın çok önemli bir bölgesinde beş yüz yıldan fazla hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu tarihi yeni bir ilgi odağı oluşturuyor. Avrupa tarihindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun yeri problemi üzerine Avrupa ve Amerika'da son zamanlarda yapılan bir dizi katkı, bu artan ilginin bir işareti sayılabilir. Esas itibariyle Osmanlı belgelerinden yararlanmamaları nedeniyle yeni çalışmaların bir kısmı belli önyargılardan arınmamışsa da bunlar, yeni düşünce ve yönelimleri keşfetmişlerdir.

Bu yayınların ışığında şimdi biz, mesela, Osmanlı Devleti'nin Avrupa politikalarındaki kuvvetler dengesinde nasıl önemli bir faktör haline geldiğini konuşabiliyoruz.

1430'dan 1525'e kadar süren İtalya savaşlarının ilk dönemi sırasında bile Osmanlı Devleti, İtalyan diplomasisinde önemli bir faktördü. Fr. Babinger ve J. Kissling, İtalyan arşiv materyallerine dayanan çalışmalarında ve S. Fisher, Pfeffermann, Schwoebel, D. Vaughan konuya daha genel yaklaşımlarında, İtalyan saraylarının Osmanlı Sultanıyla ilişkileri nasıl sürdürdüğünü gösterdiler. Bu tür siyasi ve askerî konular görüşmelerle halledildiği ve asla yazıya geçirilmediği için, Batı arşivlerinde konuyla ilgili fazla bir malzeme yoktur. Fakat bazen bir Osmanlı askerî müdahalesi gerçekten istenmese bile, gözdağı vermek için gizli bir iş birliği söylentisi kullanılıyordu. Büyük baskı altında kalan İtalyan devletleri son çare olarak Osmanlı'yı yardıma çağırma tehdidini kullandılar.

1525'te kralları İmparator tarafından tutsak edilen Fransızlar da fiilen bu İtalyan politikasına başvurdular. Osmanlılar 1526'da Macaristan'ı işgal etmek ve 1532'de Akdeniz'de İmparator'a karşı bir deniz cephesi açmak için bu fırsatı memnuniyetle karşıladı, tıpkı geçmişte Venedik'e karşı İtalya'daki durumdan yararlandıkları gibi... 1480'den itibaren Osmanlılar her zaman İtalya'yı işgal etmeyi düşündüler. Kararlı bir adım için onları tereddüde götüren iki faktör, Papa ve İmparator önderliğinde birleşmiş bir Avrupa'nın direniş ihtimali ve kendi deniz gücünün bir deniz cephesi açma noktasındaki zaafıydı. Fakat 1537'de Kanunî Sultan Süleyman, harekete geçme zamanının geldiğini düşündü. Daha 1531'de Venedik elçisi, Venedik dukasına şöyle yazıyordu: "Süleyman, 'Roma'ya, Roma'ya!' diyor ve Sezar lakabı nedeniyle İmparator'dan nefret ediyor; çünkü bu kendisinin de Sezar [*Kayser-i Rum*] diye anılmasına yol açıyor." 1537 ve 1538'de Osmanlıların Adriyatik kıyılarındaki Venedik kalelerini ve Korfu Adası'nı ele geçirme girişimleri aslında İtalya işgaline bir hazırlıktı. O zaman Fransa, Osmanlı'nın müttefikiydi. Korfu kuşatması, Fransız deniz gücü tarafından desteklenmişti. Fakat Kral ve İmparator, bütün Avrupa Hristiyanlığını ilgilendiren büyük tehlikeyi gördü. 1538 Temmuz'unda Francis, V. Charles ile Aigues-Mortes'de barış yaptı ve dahası, Osmanlılara karşı yapılacak bir sefere katılacağına söz verdi. İki ay sonra Sultan'ın büyük amirali Barbaros, Preveze'de güçlü bir Haçlı donanmasını yenmeyi başardı. Daha sonra bu zafer, Fransız ittifakı olmadan faydasız bir hale geldi.

Vurgulamaya çalıştığım şey, Osmanlılar İtalyan savaşlarının ikinci döneminde aktif bir unsur haline geldiler ve öyle bir an geldi ki İtalya için mücadele eden Batılılar, kuvvetler dengesinin Sultan lehine kaybedildiğini gördüler. Burada, Osmanlıların Fransa ittifakının değerini tamamen takdir ettiklerini ve Kral'ı finansal olarak da desteklediklerini ilave etmek gerekiyor. 1533'te Padişah, Francis'e, V. Charles'a karşı İngiltere ve Almanya prensleriyle koalisyon kurmasını sağlamak için toplam yüz bin altın gönderdi. İki yıl sonra Fransa Kralı, Padişah'tan bir milyon duka

altını ek talepte bulundu. Daha sonra 1555'te Fransa kralı II. Henry, paraya sıkışınca, Fransa'da faizi yüzde 12 ilâ 16 arasında değişen borçlanma bonosu çıkardı ve o zaman aralarında paşaların da bulunduğu pek çok Türk, bu borçlanmaya para yatırmayı kârlı buldu. Kral, Sultan'ın Yahudi vergi mültezimi Joseph Nasi'den [Yusuf Nasi] 150.000 *scudo* borç aldı. Kendi payına Fransa Kralı, Avrupa'daki Habsburg üstünlüğünü kontrol altına alan esas güç olarak Osmanlı ittifakının öneminin çok iyi farkındaydı. 1532'de I. Francis, Venedik büyükelçisine, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa devletlerinin V. Charles'a karşı devamlı varlığını garanti eden yegâne güç olarak gördüğünü açıkladı.

Kısacası Osmanlı İmparatorluğu'nun, 16. yüzyılda Avrupa'daki kuvvet dengesinde ve sonuç olarak Batı'daki ulus devletlerin yükselişinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bu rolün 1580'den sonraki dönemde İngiliz ve Hollandalıların aldığı Osmanlı destek ve teşvikinde devam ettiği görülür ki o zaman bu uluslar Habsburgların üstünlük girişimlerine karşı Avrupa direnişinin öncüleri olduklarını kanıtlamışlardır.

16. ve 17. yüzyıllarda Protestan ve Kalvinistlerin desteklenmesi, Avrupa'daki Osmanlı politikasının temel prensiplerinden biriydi. Daha 1552'de Sultan Süleyman Almanya'daki Protestan prensleri Papa ve İmparator'a karşı kışkırtmaya çalıştı. Onlara gönderdiği mektupta, bir sefer başlatmak üzere olduğunu, Almanya'ya girdiği zaman kendilerinin bir zarar görmeyeceğine yemin ettiğini söylüyordu. Melanchton, sonuçta Sultan'ın bir memuru olan İstanbul Patriği ile doğrudan temas halindeydi. Daha sonra, Aşağı Ülkeler'deki ve İspanya'ya bağlı diğer topraklardaki Lüteryan prenslere gönderdiği bir mektupta Padişah, askerî yardım teklif etti ve onları kendine yakın gördü; çünkü onlar putlara tapmıyor, tek tanrıya inanıyor ve Papa ve İmparator'a karşı savaşıyorlardı. Osmanlı hâkimiyeti altında Macaristan ve Transilvanya'da serbestçe Kalvinizm propagandası yapılıyordu ki bu ülkeler 17. yüzyılda Kalvinist ve Unitarianların kalesi haline geldi. Habsburglar üzerindeki Osmanlı baskısının Avrupa'da

Protestanlığın yayılmasında önemli bir faktör olduğu gerçeği oldukça inandırıcı bir argümandır.

Ayrıca işaret edilmelidir ki Doğu Avrupa politikalarındaki büyük bir güç olarak, o zaman bölgede hâkimiyet kurmaya ve pekiştirmeye çalışan Jagellonlara ve Altın Ordu'ya karşı Moskova-Kırım ittifakını desteklemek suretiyle Osmanlılar, Moskova'nın yükselişine katkıda bulunmuştur. Osmanlılar, 16. yüzyıl ortalarında Moskova'nın üstünlük ve yayılmasının, Karadeniz ve Kafkasya'daki çıkarları açısından oluşturduğu tehlikeyi gördükleri zaman ise iş işten geçmişti.

Bu noktada daha ayrıntılı bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ekonomik ilişkilerine geçmek istiyorum.

Osmanlı ekonomisinden bahsederken, Osmanlı hâkim sınıfının üretici sınıflara karşı tavrını ve geneldeki ekonomi politikası problemini gözden kaçırmamak gerekir.

Her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin Avrupa-Asya steplerinde modelleri bulunan göçebe imparatorluklardan biri olmadığı vurgulanmalıdır. O, bütün o yaşlanmış idari prensipleri ve kurumlarıyla tipik bir Ortadoğu imparatorluğuydu. Öncelikle hâkimiyeti altındaki yerleşik nüfusun korunması ve onların tarımsal ve ticari çıkarlarının geliştirilmesiyle ilgileniyordu. Bu politikanın esas itibariyle ekonomik zihniyete değil, devletin finansal sonuçlarına dayandığı ilave edilmelidir.

13. yüzyılda Osmanlı sınır boyu nüfusunda göçebe unsurlar belli bir rol oynamış da olsa, Osmanlı Devleti kısa zamanda bir Ortadoğu devletinin temel yapısına sahip tipik bir İslâmî sultanlık haline geldi. Hukuk düzeni ve hareket tarzı bu noktada hiçbir kuşkuya yer bırakmaz. Mesela biliyoruz ki, Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarda yapmak zorunda kaldığı en uzun iç çatışma, devletin yerleşik nüfusun çıkarlarına uyarak İç Anadolu'daki Uzun-Yayla ve Fırat'tan Batı Anadolu'ya uzanan Toros sıradağları göçebelerini kontrol altına alma girişiminden kaynaklanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi ve temel ekonomik prensipleri, kendisinden önce antik zamanlardan beri gelen

Ortadoğu imparatorluklarındaki geleneksel devlet ve toplum görüşünden alınmıştır. Bu prensipler, yöneticilerin davranış ve politikalarını belirlediğinden, büyük ölçüde pratik bir öneme sahipti.

İslâm devletinde, önceki Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi, bütün toplum katmanları ve bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın gücünü koruma ve artırma yükümlülüğü altındaydı. Bu nedenle, bütün siyasi ve sosyal kurumlar ve her çeşit ekonomik faaliyet bu hedefe ulaşmak için devlet tarafından düzenleniyordu. Toplumun iki ana gruba ayrıldığı kabul ediliyordu; hükümdarın otoritesini temsil edenler (yöneticiler, askerler, din adamları) ve sıradan tebaa, yani reaya. İlk gruba mensup olanlar üretimle ilgilenmiyor ve vergi vermiyordu, ikinci gruptakiler ise üretenler ve vergi ödeyenlerdi. Devletin önem verdiği temel özellik, her bireyin kendi sınıfında kalmasıydı; bu, siyasi-sosyal düzen ve uyumun temel gereği kabul ediliyordu.

Ortadoğu devletleri, vergi gelirlerini artırmak için ekonomik faaliyetleri geliştirmenin ve reayanın bütün sınıflarında mümkün olan en büyük üretim artışını sağlamanın gereğini kabul ediyordu. Ekili toprakların kanallar açmak suretiyle artırılması, yollar, köprüler ve kervansaraylar inşa etmek ve yolcuların güvenliğini sağlamak suretiyle de farklı bölgeler arasındaki ticaretin geliştirilmesi gerektiği öneriliyordu.

Üreticiler sınıfının kendi içinde, toprağı işleyenler ve sanat erbabı, tüccarlardan farklı bir hukuk nizamnamesine tabiydi; ilk grubun üretim metotları ve kâr marjları sıkı bir devlet kontrolü altındaydı; çünkü bu toplum görüşüne göre onlar, hayatın temel ihtiyaçlarını üreten ve bu nedenle yaptığı işler sosyal ve siyasi düzenin korunmasıyla en yakından ilgili sınıflardı. Bu yüzden, bir köylü veya bir sanat erbabının üretim metodunu serbestçe değiştirmesi tasvip edilmiyordu; faaliyetlerine sadece devlet tarafından ortaya konan kuralların sınırları çerçevesinde izin veriliyordu. Ortadoğu toplumunda, sermayedar olmaya izin veren şartları serbestçe taşıyanlar sadece tüccarlardı. "Tüccar", bu bağlamda, bölgeler arası ticaretle veya uzak diyarlardan ithal edilmiş

malların satışı işiyle uğraşan büyük iş adamı demektir. Şehirlerde kendileri tarafından üretilmiş malları satan ve bu malları ikinci elde satan ticaret erbabı "tüccar" kategorisinin dışında kalır. Tüccar sınıfı, hisbe nizamnamelerine, yani çarşıda makul pazarlığı sağlayan dinî hukuk (fıkıh) kurallarına tabi değildi.

Osmanlılarda şehzadeler için yazılan bir nasihat kitabında, 15. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan Sinan Paşa'nın *Maarifname*'sinde, hükümdara şu tavsiyelerde bulunulur:

> Ülkendeki tüccarlara iyi davran, her zaman onları kolla, kimsenin onlara zarar vermesine izin verme, kimsenin onların düzenini bozmasına izin verme; çünkü onların ticaretiyle memleket zenginleşir ve malları sayesinde dünyada ucuzluk yayılır; onlar aracılığıyla Sultan'ın yüce şöhreti çevredeki ülkelere taşınır ve onlar tarafından ülkenin zenginliği artar.

Osmanlı mahkemeleri tarafından yayınlanmış devlet belgelerine bakarken insan, yönetimin her zaman en fazla yukarıda özetlenen prensiplerin uygulanmasıyla ilgilendiği gerçeğini şaşkınlıkla fark eder.

Osmanlı hükûmetinin ticareti geliştirmeye ve tüccar sınıfının çıkarlarını korumaya gösterdiği ilgi, ifadesini çeşitli şekillerde buluyordu.

Padişahların yabancılara kapitülasyonları ihsan etmesinin esas amacı ticareti teşvik etmekti. Şurası vurgulanmalıdır ki, bir kapitülasyon asla karşılıklı anlaşmaya dayanan bir belge sayılmıyordu ve padişahın imtiyaz ihsanı olma karakterini, aynı imtiyazları Habsburglara ve Rusya'ya vermek zorunda kaldıkları 18. yüzyıla kadar korudu. Bu fiilî değişimden önce padişah, karşı tarafın dostluk sözünü bozması halinde tek taraflı olarak karar verme otoritesini elinde tutuyor ve kapitülasyon geçerliğini kaybediyordu.

Padişah tarafından ihsan edilen bir imtiyaz olma özelliği kabul edilmekle beraber kapitülasyon yine de belli siyasi, finansal ve ekonomik beklentilerle veriliyordu. Belirleyici faktörler genellikle Hristiyan dünyadan bir müttefik kazanma fırsatı, yün kıyafet,

kalay, çelik ve kâğıt gibi az bulunan malları elde etmek ve imparatorluk hazinesinin esas nakit para kaynağı olan gümrük gelirlerini artırmak idi.

Bazen iddia edildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik olarak kendine yeten bir yapıya sahip değildi. Mesela Batı gümüşünü ithal etmek ekonomi ve finans açısından hayati önem taşıyordu. Bunun ithalatı vergi muafiyetiyle teşvik ediliyor ve altının daha ucuz olduğu Doğu ülkelerine akışını engellemek için önlemler alınıyordu. Avrupalılar, Osmanlıların Doğu Akdeniz'de kendi ticaretlerine bağımlı olduğunu çok iyi biliyorlardı ve kapitülasyonlardaki özel bir imtiyaz için pazarlık yapmak zorunda kaldıklarında en büyük silahları Osmanlı limanlarını boykot edeceklerine dair tehdit savurmalarıydı.

1516 ile 1550 arasında Arap ülkelerinin ilhakıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihinde yeni bir devir başladı ki böylece Osmanlı, fiilen Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki ticaret yollarının kontrolünü eline geçiriyordu. 16. yüzyıl boyunca Ortadoğu'nun Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan direkt olarak baharat almaya devam etmesi herkesin bildiği bir gerçektir. Osmanlı kayıtlarına göre, 1562'de sadece Mekke'den Şam'a taşınan baharatlara uygulanan gümrük vergisinin miktarı 110 bin duka altındır. İşin dikkat edilmesi gereken ilginç yanı şudur ki, orada ithal edilen baharatlar daha kuzeye gitmek üzere gemilere yüklenmek amacıyla Bursa ve İstanbul'a gidiyordu. İlginç bir örnek vermek gerekirse, 1547'de yünlü kumaş satan ve büyük miktarlarda baharat alan bir Macar tüccarını Bursa'da görüyoruz.

Bu dönemde Batı'da yeni yükselen ulus-devletler Fransa, İngiltere ve Hollanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret imtiyazı elde etmeyi en fazla arzu eden ülkeler oldu. Doğu Akdeniz'in eskiden olduğu gibi ekonomik kalkınma için en fazla gelecek vadeden bölge olduğu inancı vardı. 1550'lerde o zaman Avrupa'daki baharat ticaretini kontrol eden Marrano'lu Mendes ailesinin yerleşmek için Osmanlı başkentine gelmesi sadece dinî temellere dayanmıyordu.

Doğu Akdeniz'deki Venedik hâkimiyetine karşı Osmanlılar her zaman rakip uluslara olumlu baktı; önce Cenevizlilere, sonra Raguşalılara ve 15. yüzyılda Floransalılara...

Batılı uluslar arasında Fransızlar ilk ilerlemeyi, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Memlûk kapitülasyonlarını yenilemesinden sonra Suriye ve Mısır'da sağladı. Fakat Doğu Akdeniz'de gerçekten Venediklilerin yerini almaya başlamaları 1570-73'teki Osmanlı-Venedik Savaşı'ndan sonradır. Bununla beraber, 1536'daki Fransız kapitülasyonları adı verilen şartlar, asla bir sonuca bağlanmadı. Fransızlara verilen ilk resmî Osmanlı kapitülasyonunun yılı 1569'dur. O günden sonra diğer Batılı ülkeler Fransız bayrağı altında gemi yüzdürmek ve ticaret yapmak zorunda kaldı. 17. yüzyılın başında Doğu Akdeniz'deki Fransız ticaretinin hacmi otuz Fransız livresine ulaştı ki bu o zamanın Fransa ticaretinin yarısıydı. Daha sonra İngiliz ve Hollandalılar Habsburglara karşı Fransa'dan daha da güçlü rakipler olduklarını kanıtladıkları zaman, Osmanlılar bu uluslara da kapitülasyonları ihsan ederek yardımcı olmakta tereddüt etmedi; nitekim İngilizlere 1580'de ve Hollandalılara 1612'de bu imtiyazı tanıdı. 1642 ve 1660 arasındaki iç savaş dönemi dışında 17. yüzyılda İngilizler Doğu Akdeniz ticaretinde öncüydü. O çağa ait bir kaynağa göre; ana ihracat ürünü olan İngiliz tekstili için Doğu Akdeniz pazarı üçte bir oranında genişledi ve bütün İngiliz üreticilerin dörtte biri Doğu Akdeniz'e ihracat yapıyordu. W. Sombart'ın kaydettiği gibi, Batı ekonomik yayılması için Doğu Akdeniz ticaretinin önemini kavramadan Batı kapitalizminin yükselişini anlamak mümkün değildir.

Kapitülasyon imtiyazları kademeli olarak o kadar yaygınlaştırıldı ki, Doğu Akdeniz ticareti uzmanları olan Paul Masson ve R. Mantran, 17. yüzyılda yabancı tüccarlara karşı Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha fazla liberal politika uygulayan dünyada başka hiçbir devlet bulunmadığını tam bir görüş birliği içinde vurgulayabiliyor.

Osmanlıların o zaman ticaret dengesi hakkında hiçbir fikirleri yoktu; bu fikri ilk defa açık bir şekilde tanımlanmış haliyle ancak

16. yüzyılın merkantilist İngiltere'sinde buluyoruz. Eski çağlardan kalma Ortadoğu geleneğine dayanan Osmanlı ticaret politikasına göre devlet, iç pazardaki mal hacmiyle her şeyin üzerinde kabul edilmeliydi. Öyle ki özellikle şehirlerdeki ahali ve sanat erbabı ihtiyaç maddeleri ve hammaddelerde kıtlık sıkıntısı çekmeyecektir. Sonuç olarak ithalat her zaman iyi karşılanmış ve teşvik edilmiş, ihracat ise önlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle bazen ihracat için daha yüksek gümrük oranlarıyla, hatta buğday, pamuk, deri ve balmumu gibi mallara konan ihracat yasağıyla karşılaşıyoruz. Gümüş ve altın ithalatını teşvik için, bunlar gümrük vergisinden muaftı ve ihracatını engellemek için her türlü adım atılıyordu. Osmanlılar kesinlikle külçeciydiler; bu Batıdaki gerçek merkantilizm öncesindeki dönemdir. Batı'daki merkantilist ülkelerle arasındaki fark, Osmanlıların devlet ve toplumun temel dayanağı olarak lonca sistemine bağlı olmasıydı. Avrupalılar ise mamul madde ihracatının, külçeleri dışarıdan getirmenin temel bir aracı olduğunu görmüşlerdi. Daha kârlı bir ticaret dengesi kurmayı başarmak amacıyla, yerli endüstri ve ticaret organizasyonlarını kapitalist çizgide geliştirmek, daha çok mal satmak ve daha çok dünya pazarını fethetmek için ele aldılar. Bu arada, 15. yüzyılda Batı ticaret dengelerindeki gittikçe artan olumsuzluğun belki de onları bu yöne ittiği ve onların merkantilist bir politika geliştirmesine yol açtığı, çünkü Doğu'ya ihraç edecek kıyafet ve madenlerden başka önemli bir ticaret malına sahip olmadıkları söylenebilir.

Kapitülasyonlar bu modeli tamamlayıcı nitelikteydi ve şunu kaydetmekte fayda var ki, merkantilist Batı ülkeleri öncelikle Doğu Akdeniz'de kendi şirketlerini kurmak ve kapitülasyonları elde etmekle ilgilenmişti. Osmanlılar farkında olmadan modern kapitalizmin yükselmesini sağlayan Avrupalı bir ekonomik sistemin parçası oldular.

VIII.
DOĞU-AVRUPA İMPARATORLUĞU MÜCADELESİ, 1400-1700: KIRIM HANLIĞI, OSMANLILAR VE RUS İMPARATORLUĞU'NUN YÜKSELİŞİ

1240'LARDA Cuci'nin oğlu ve Cengiz Han'ın torunu Batu tarafından kurulan Altın Ordu tüm Doğu Avrupa'yı hâkimiyeti altında birleştiren bir imparatorluktu. Altın Ordu İmparatorluğu, bu yeni siyasal çatı altında bozkırlarda Tatar adıyla bilinen Türk dilini konuşan ilk göçebe halkların geri kalanlarından oluşuyordu. Altın Ordu, Harezm'den Tuna'ya kadar olan Avrasya bozkırlarında doğrudan ve ormanlık bölgedeki Rus prenslikleri vergi ödeyen devletler oldukları için bunlar üzerinde de dolaylı olarak hüküm sürdü. 13. yüzyılın ikinci yarısında Don Irmağı'ndan Tuna'ya kadar olan bozkırların batı bölgesi güçlü bir emir olan Nogay'ın komutasında ayrı bir siyasal varlık olma yolundaydı. 14. yüzyılın ikinci yarısında her biri muhalif kabilelerin bir grubu tarafından desteklenen Cuci hanedanının rakip kolları, aşağı Volga'da imparatorluğun merkezi olan Uluğ Yurd'u ve imparatorluğun en üst düzeydeki yöneticisi anlamına gelen Uluğ Kağan unvanını almak için uzun süren bir mücadeleye başladılar.

Toktamış Han kısa bir süre için imparatorluğun bütünlüğünü yeniden sağladı. Timur tarafından bozguna uğratılınca, oğulları ve ona tabi klanlar batı bozkırlarında Uluğ Kağanlık için mücadeleye devam ettiler. Dar bir berzahla bozkırdan ayrılan Kırım yarımadası, tüm bu süreç boyunca bozkırda yenilgiye uğramış olanlar için bir sığınak haline geldi. 1440'larda bu zengin yarımadaya sağlam bir şekilde yerleşen Toktamış Hacı Giray'ın torunu bağımsız bir hanlık kurmayı başardı. Kendi adına para

bastı ki bu bağımsızlığın ve Uluğ Kağan unvanını aldığının bir işaretiydi. Toktamış Han'ın soyundan geldikleri için kendisi ve halefleri (Altın Ordu üzerinde) imparatorluğa ait mirasa ilişkin haklarından hiçbir zaman vazgeçmediler. Buna Rus Prensliklerı üzerinde hükümdarlık da dâhildi. Gerçekte bu zamana kadar Altın Ordu, Kırım'da, Kazan'da ve aşağı Volga bölgesindeki Saray'da üç bağımsız hanlığa bölünmüştü. Uluğ Yurd'u son yöneten büyük hanlığın meşru halefi olduğunu iddia etti. Ayrılma taraftarı olan hanlıklar gibi bir zamanlar diğer Rus prensliklerinde Uluğ Kağan'ın vekili olan Moskova Grandükü de bağımsız olarak hareket etmeye ve Altın Ordu beyliğine meydan okumaya başladı. Aynı zamanda bölgenin Batı bölümünde Jagiellonlar yönetimindeki Litvanya güçlü bir devlet olarak yükseldi, bölgede Altın Ordu mirası üzerinde hak iddia etti ve yükselen Giray hanedanına meydan okudu. Böylece 15. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Avrupa'da egemen olan bir devlet yerine tüm bölgede üstünlük için rekabet eden yeni yeni yükselen devletler vardı. Bir zamanlar güçlü olan Toktamış Han ile ilişkilerinden dolayı, Altın Ordu İmparatorluğu'nu yönetimi altında diriltme şansına en çok Giray sahip görünüyordu. Saray bölgesinin kontrolündeki Cuci'nin diğer kolundan olan hanlar, Giraylara karşı uzun süren bir mücadeleye giriştiler. Giraylar Moskova Grandüküyle birlikte kendilerine rakip olan güçlü bir birliğe karşı koymak için kendileriyle ittifak kurduklarında Cuci'nin diğer kolundan olan hanlar, Jagiellonlar ile bir ittifak kurmuştu. Bu bunalımlı dönemde Osmanlı Devleti güçlü bir Litvanya-Altın Ordu birliğine karşı Kırım-Moskova eksenini destekledi.

1454'de Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethinden hemen sonra Karadeniz'e bir filo göndererek Moldovya ve Ceneviz kolonisi voyvodası gibi yerel yöneticilerin tebaalarını vergi ödeyen tebaalar olarak kendine bağladı. Hacı Giray daha sonra Kefe ve Kırım'ın güney sahillerinde bağımsızlık için Osmanlılarla işbirliği yaptı. Diğer bir Osmanlı filosu daha sonra Kefe'yi tehdit ettiğinde Kefe'nin miras olarak kendine kaldığını iddia etti. Fatih

Sultan Mehmed, Kırım Hanıyla işbirliği yapmadan Kefe'deki Ceneviz kolonilerini ele geçiremeyeceğini iyi biliyordu. Sırası geldiğinde Cenevizliler Hacı Giray'ın Kırım tahtındaki oğlunu destekleyerek kolonilerini korumaya çalıştılar ve Şirin klanının lideri olan Kırım aristokrasisinin güçlü şefi ile işbirliği yaptılar. Fatih, Kırım'ın tahtına Osmanlı lehtarı bir han getirmek için işbirliği yapmaya dayalı bir diplomasi izliyordu. 1475'de Fatih, Kırımlıların işbirliğine güvenerek Kırım'daki Ceneviz kolonilerini itaat altına almak için derhal güçlü bir filo gönderdi. Daha sonra Eminek Beg ile işbirliği içinde, Osmanlı işgali sırasında Kefe'de esir alınan Mengli Giray'ı Kırım tahtına getirdi. Mengli Giray, Fatih'i hükümdar olarak tanıdı ve onunla olan ilişkisini "tikme"(atanmış) olarak tanımladı. Böylece Kefe ile birlikte yarımadanın güney sahilleri Osmanlı Sancak beyinin yeri olarak teşkilatlandırılırken Kırım Hanlığı da Osmanlı Devleti'ne tabi bir devlet haline geldi. Bu Doğu Avrupa'daki üstünlük mücadelesi için tamamıyla yeni koşullar yaratacaktı. Osmanlı varlığı bölgedeki güç dengesinde belirleyici oldu.

Evvela; Kırım-Moskof ekseni, Litvanya-Altın Ordu birliğine karşı verdiği mücadelede baskın çıktı. Altın Ordu'nun nihai çöküşüne ve Moskof gücünün artmasına yol açtı.

İkinci olarak, Kırım Hanlığı'nın varlığını, ilk önce 1476-1502 yılları arasında Altın Ordu Uluğ Kağanlarının saldırılarına ve sonra 1774'e kadar Rusya'nın saldırılarına karşı garanti etti.

Üçüncü olarak Kırım, Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve kültürel olarak tamamlayıcı bir parçası haline geldi.

Dördüncü olarak Moldovya ve Ukrayna'daki Osmanlı Polonya rekabeti ilk olarak Kazak gücünün artmasıyla ve sonra da Ukrayna-Kazak Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlandı.

Elbette, Doğu Avrupa'da Moskof Devleti'nin hâkim bir güç olarak ortaya çıkışı Altın Ordu'nun çöküşünü izleyen en önemli gelişmeydi. Buna yol açan nedenler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

İlk olarak 1492-1532 yılları arasındaki dönemde Osmanlı-Kırım işbirliği Moskof gücünün artışı için çok önemli bir dönemdi ki bu Rus tarihinin yazımında görmezlikten gelinmiştir.

İkinci olarak 1470-1550 yılları arasındaki süreçte Rus batılılaşması, Bizans-Tatar devletine ateşli silahlarla birlikte batı silah teknolojisini sağladı. Bu da bu devlete, Avrasya bozkırlarındaki göçebe halklar üzerinde üstünlük sağladı.

Üçüncü olarak Rus İmparatorluğu'nun ortaya çıkışında merkezi bürokrasinin ve ustaca diplomasinin rolü yadsınamaz. Rus yöneticiler, imparatorluğun yükselişi boyunca bölgedeki diğer büyük güç olan ve benzer batı savaş teknolojisine sahip olan Osmanlı İmparatorluğuyla doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçındılar. Şu da hatırlanmalıdır ki; Osmanlılar Kırım hanlarına ateşli silahlara sahip bir ordu sağladılar ancak bu Osmanlıların Kırım'daki hâkimiyetini tehdit etmeyecek bir miktardaydı. Kimse Kırım ve Karadeniz'deki Osmanlı yönetimi için Rusya'yı çok önemli bir tehdit haline getirecek gelişmeleri tahmin edememişti. Altın Ordu mirasını elde etme gayretindeki Moskova, muhalif Tatar klanlarına bölgesinde barınak verdi ve onları daha sonra Altın Ordu Uluğ Kağanlarının halefi olma iddiasında kullandı.

Dördüncü olarak şu eklenmelidir ki; Moskova hem kuzey ve Sibirya kürkü hem de yün kumaş başta olmak üzere Avrupa ihracatı için en önemli pazar haline gelerek ekonomik olarak oldukça güçlendi. Kazan ve Astrahan'ın ilhakından sonra Grandükler baharat ve ipek ticareti için İngilizleri Moskova-Kafkasya veya Astrahan üzerinden geçecek bir yol tesisi hususunda destekledi.

Belki aynı derecede öneme sahip bir diğer gelişme de Moskova'nın batı lüks kumaşlarına karşılık atlar için başta Nogaylar olmak üzere Tatar boylarına Astrahan-Kazan bölgesinde bir pazar yeri teklif etmesiydi. Ulu Nogay boyları, 1521-1554 yılları arasında Volga bölgesinde Moskofların yayılmasında Kırımlılara karşı Moskova'nın müttefikleri olarak çok önemli bir rol oynamak zorunda kaldılar.

Bir ara, III. İvan döneminden başlayarak 1496'da Grandükler, Azak ve Kefe'de dâhil olmak üzere Osmanlı bölgelerinde Osmanlı sultanlarından ticari imtiyazlar elde etmeyi başardılar. 1496'dan itibaren İstanbul'daki ve Moskova'daki elçilerin karşılıklı değişmesiyle

iki ülke arasındaki ticaret esas itibarıyla artmış olup; asıl değiş-tokuş malları Rus kürkleri ve Bursa'nın ipekli dokumalardı.

Litvanya-Polonya devletine karşı Kırım-Moskof ittifakının mimarı olan Mengli Giray, 1492-1512 yılları arasında Osmanlı-Moskof yakınlaşmasını şiddetle destekledi. Moldovya üzerinde Polonya ile olan rekabetlerinde Osmanlı sultanları I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) Rus yöneticilerle iyi ilişkilerini sürdürdüler. Bu, Sahib Giray yönetimindeki Hanlığın Osmanlı yönetimini Altın Ordu mirasının Moskof istilası tehdidi altında olduğuna ikna etmesine kadar devam etti.

Bütün bölgede tekrar siyasal bir birlik kurmayı başaran hâkim bir gücün ortaya çıkışı, 1532-1552 yıllarını kapsayan kritik süreçte Doğu Avrupa tarihi için bir dönüm noktası oluşturur. Altın Ordu mirası için verilen kararlı mücadele şimdi eski Rusya ve Kırım Hanlığı arasındadır.

1502'de Mengli Giray'ın Altın Ordu'ya vurduğu son darbeden sonra. Giraylar ilk olarak Uluğ Kağan Mehmed Giray yönetiminde 1512-1524 yılları arasında ve daha sonra Sahib Giray yönetiminde 1532- 1551 yılları arasında Kazan ve Astrahan'da kontrolü ele geçirdiler. Mehmed Giray (1512-1524) Toktamış Han zamanında olduğu gibi eski Rusya'da tekrar vergi koymayı başardı. Kırımlılar her iki durumda da her ne kadar Mehmed Giray aynı zamanda Moskova'nın saldırgan politikasına karşı kaygılarını dile getirse de Osmanlıların tam onayını almayı başaramadılar. Sahib Giray, 1551'lerde Volga Bölgesinde imparatorluğa dair emellerine ulaşınca Osmanlı Sultanı bundan dolayı kuşkulandı. Daha sonra Sahib Giray Kefe üzerinde de iddialar ileri sürdüğünde; Süleyman ona karşı harekete geçti. Osmanlı vezirleri, Çar'ın Kazan Hanlığı üzerindeki iddialarını da göz önünde bulundurarak hırslı olan bu handan kurtulmak için planlar yaptılar. Sultan, Devlet Giray'ı görünüşte Kazan Hanı olarak atamış fakat gerçekte Kırım Han'ı olarak Sahib Giray'ın yerine atamıştı. Devlet Giray ilk önce Sahib'i saf dışı etti ve sonra Ruslara karşı Kazan'a yardım için derhal harekete geçti. Kendini

Çar veya Uluğ Kağan (Tatarlara yazdığı bir mektupta IV. İvan tarafından kullanılan Altın Ordu unvanı) olarak ilan eden IV. İvan, 1547'de Kazan, Kırım ve İstanbul'daki gelişmeleri izleyerek Altın Ordu'nun Volga bölgesindeki arazisi Uluğ Yurd'u istila etmenin zamanının geldiğine karar verdi. Devlet Giray, Sahib Giray'ı Kırım'da saf dışı etmeyi başarmıştı ancak güçlü bir topçu sınıfıyla güçlendirilmiş büyük bir orduyla ilerlemekte olan IV. İvan'dan önce Kazan'a yürümek için çok geçti. Stratejik olarak çok ustaca bir karar alan Çar, Kırım'daki karışıklıktan yararlandı. Devlet Giray'ın Moskova aleyhindeki kampanyaları da durumu değiştirmedi ve iki yıl sonra Nogay boylarınca her zaman destek görmüş olan IV. İvan, Uluğ Yurd'u istila eden Astrahan Hanlığına son verdi. Çar Kazanskii ve Çar Astrahanskii veya Kazan'ın veya Astrahan'ın Uluğ Kağanı unvanını alan IV. İvan, Altın Ordu'nun kendisine miras olarak geçtiği iddiasını ileri sürdü. Her ne kadar Moskova'nın Uluğ Yurd'u istilasını hiçbir zaman kabul etmeseler de, Kırım hanı ve Osmanlı Sultanı bir oldubittiyle karşı karşıyaydılar. Daha sonra, Kırım Hanı Ruslar aleyhine bir dizi kampanya başlattı. 1563'de Devlet Giray Çar'ın elçisi Nogay'a şöyle söyleyerek Rusları uyardı: "Sultan Müslüman topraklarını istila eden Çar'a karşı tüm Müslümanları harekete geçirdi. Astrahan'ı fethedecek ve beni han olarak tahta geçirecek. Bana şimdi Astrahan'ı verirseniz savaş olmaz" (Solovyev, IV. 219). Bununla birlikte, Astrahan'ı tekrar ele geçirmek için yapılan Osmanlı-Kırım seferi 6 yıl ertelenmek zorunda kaldı. Hanlık ve Osmanlı yönetimi 1643'e kadar Rus hükümdarını ne tanıdılar ne de Rus hükümdarı için Çar veya Uluğ Kağan unvanını kullandılar. 1569 seferinin stratejik hedefi, Moskofları Saray ve Astrahan'ın bulunduğu bölge olan Aşağı İdil (Volga)'dan sürmekti. Bir Osmanlı ordusu ve filosu harap olmuş Yenisaray kenti yakınlarındaki Perevlok bölgesine (sonradan Stalingrad, şimdi Volgagrad) ulaşarak Don ırmağına geldi ve gemileri İdil'e almak, Astrahan'da Ruslara karşı koymak için bir kanal açtı. Astrahan'da Ruslar, Orta Asya'dan gelen kervan yolunu kesecek ve Hazar Denizi'nden sağlanacak ulaşımı tehlikeye atacak

şekilde adada güçlü bir kale inşa ettiler. Çar İvan, İran Şahı'na Osmanlılara karşı kullanılmak üzere bir topçu birliği göndermiş ve Şah ile görüşmelere başlamıştı. Şah, eğer Astrahan Osmanlı denetimine girerse İran'ın arkadan saldırılara maruz kalacağı hususunda ve gerçekte de bunun bu seferde Osmanlıların hedeflerinden biri olduğu konusunda uyarıldı.

Bu detaylar, Rusların ve Osmanlıların, ilk doğrudan karşı karşıya gelişlerinde karşılaştıkları stratejik ve ideolojik meseleleri iyi bir şekilde açıklar. IV. İvan, çoktan Çar veya Uluğ Kağan unvanıyla Volga bölgesinin denetimini ele geçirmişti. Çar'ın Altın Ordu İmparatorluğu'nu kendi yönetiminde yeniden diriltme hırsına karşı kendini bölgedeki Müslümanların, Orta Asya'dan gelen yolcu ve tüccarların koruyucusu ilan eden Osmanlı Sultanı bölgede kendi üstünlüğünü ilan etmek istedi. Gerçekte ilk kez 1569 savaşında, Doğu Avrupa'da hâkimiyet kurmak için Osmanlı ve Rus imparatorlukları karşı karşıya gelmiş olup bu dönemde mücadelenin verildiği asıl yer Aşağı Volga bölgesidir. Daha sonraki dönemlerde Rus ilerleyişi, asıl cepheyi bozkırın batı bölgesine yani Azak, Ukrayna, Kırım ve nihayet Karadeniz'i de içine alan Deşt'e taşıdı. Arkasında Osmanlı İmparatorluğu olmasaydı, Moskof gücünün müthiş bir şekilde artması sonucu gelişemeyen Kırım Hanlığı, Rus istilası tehlikesi altındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünün zirvesindeyken neden mücadeleden vazgeçtiği ve neden Astrahan ve Kazan'da eski Rusya'nın Altın Ordu'nun yerine geçmesine izin verdiği sorulabilir.

Osmanlı divan-ı hümayununda kuzeydeki seferlerin çok pahalı olduğu, bir maceranın Kırım hanının çok güçlenmesiyle sonuçlanabileceği ve Akdeniz ve Orta Avrupa'da imparatorluk için tartıştıkları hayati derecede önemli meselelerin derhal harekete geçmeyi gerektirebileceği hakkındaki tartışmalarda büyük ihtilaflar yaşandı. Kuzeyde aktif bir politikayı destekleyen Sadrazam Sokullu Mehmed'in rakibi olan Vezir Lala Mustafa, 1570 yılında Divan'ın Kıbrıs'ı istila etme kararı almasını sağladı. Daha sonra İnebahtı'daki bozgun, ertesi yıl imparatorluğu Akdeniz'de oldukça meşgul etti.

Türk Moğol bozkır geleneğini temsil eden ve Kırım Boyları soyluları olan mirzalar, hanlık üzerindeki Osmanlı nüfuzu ve denetimin artmasına karşı çıktılar ve Kırım'da sık sık taht üzerinde hak iddia eden muhaliflere katıldılar. Rusya Hanlık üzerindeki nüfuzunu pekiştirmek için böyle bir muhalefetten yararlanmaya çalıştı (Mehmed ve Şahin Girayların etkisi). Sonuç olarak kuzeydeki işlerle çok alakalı olduğu için tepki gören Osmanlı buradaki meselelere ilişkin kararları Kırımlıların takdirine bırakmayı tercih etti. Şunu da belirtmek gerekir ki; I. Mengli Giray zamanında yerleşmiş olan bir geleneğe göre Rus elçileri ve büyükelçileri İstanbul'a ancak ilk önce Bahçesaray'da Hanı ziyaret edip İstanbul'a olan ziyaretlerinin amacını açıkladıktan sonra gidebilirlerdi. Bu durumun bilincinde olan Rus yönetimi, Kazan ve Astrahan bölgelerindeki Müslümanlara rahat vermezken; aynı zamanda Kırımlıların Rusların camileri kiliselere dönüştüreceği yolundaki suçlamalarını da resmen inkâr ederek kurnazca bir politikayla Osmanlıları kuzeye karışmayan bir siyaset izlemeleri için teşvik etti. Üstelik Çarlar, Büyük Peter'in Kutsal İttifak'a katılmaya karar verdiği 1686 yılında batıda oluşturulan ve Osmanlılara karşıt olan birliklere de katılmaktan ihtimamla kaçındılar. 1637'de Kazak'lar Azak'ı ele geçirdiklerinde; Çar'a bu kaleyi teklif ettiler. Çar akıllıca bu teklifi reddetti ve Kazaklar 1642'de bölgeyi boşaltmak zorunda kaldılar.

17. yüzyılda Kazak sorunu Doğu Avrupa politikasında çok önemli bir yere sahipti. Daha sonra Osmanlılar için de Kazak tehdidi en acil çözüm bekleyen sorunlardan biri haline geldi. Yüzyılın ikinci yarısında Dinyeper Kazaklarını ve Ukrayna'yı denetim altına alma teşebbüsleri Doğu Avrupa'da üç büyük güç olan Osmanlı-Kırım Bloğu, Polonya ve Rusya'yı kesin olarak karşı karşıya getirdi. Yine, Hanlık Osmanlı himayesi altında bölgedeki gelişmelerde bu süreç boyunca çok önemli bir rol oynadı. Osmanlı uç teşkilatlanması akıncıların bir örneği olan, ateşli silahlarla donatılmış Dinyeper Kazakları, Boğaziçi de dâhil olmak üzere tüm Karadeniz boyunca yerleşik bölgelere yapılan

akınları etkisiz hale getiriyorlardı. Bu büyüyen tehdit karşısında Osmanlılar *Beylerbeylik* ile Özi'den Trakya'ya kadar Batı Karadeniz sahilinde askeri bir güç teşkilatlandırmak, Dinyeper ağzında yeni bir kale inşa etmek ve Polonya ile Kazaklara karşı seferler düzenlemek zorunda kaldılar. Osmanlı ili Kamaniçe'nin kuruluşu ve Batı Ukrayna'nın işgaliyle Osmanlı İmparatorluğu bölgedeki gelişmelere esaslı şekilde katıldı. 1647-1654 yılları arasındaki gelişmeler, Doğu Avrupa tarihi için yeni bir dönüm noktasıdır. III. İslam Giray (1644-1654) himayesindeki Dinyeper Kazaklarının lideri Ukrayna'da, Moldovya ve Transilvanya'daki gibi Osmanlılara tabi bir Kazak devleti kurmak istiyordu. Bunun için Kırım Hanlığı ve Osmanlılara yaklaştı. Fakat İslam Giray bu siyaseti takip ederken Osmanlılardan tam bir destek görmedi. Osmanlılar, Transilvanya'daki kriz nedeniyle ve Akdeniz'de Venediklilerle olan ve uzun süren Girit Savaşı yüzünden kuzeyde kendi lehlerine olan bu durumdan yararlanamadılar.

Diğer önemli gelişme 1647 Polonya-Rus Antlaşması'ydı. Bu, iki Hristiyan-Slav devlet arasındaki uzun süreli rekabeti ortadan kaldırdı, Kırım ve Osmanlılara karşı ortak bir cephe açmaya yol açtı. Bu yakınlaşma, Polonya üzerindeki Kırım-Osmanlı baskısının artmasının ki bundan Rusya yarar sağladı, doğrudan bir sonucuydu. 1654'te Pereiaslav Antlaşması'nın etkisinde, Hmelnitski Rusya ile birlik kurmaya karar verdi. Bu, Moskof devletini yalnızca doğuda değil, aynı zamanda Doğu Avrupa'nın batı bölgesinde de hâkim bir güç haline getiren Kazan Hanlığı ve Astrahan'ın Ruslarca istilasına benzeyen tarihi bir gelişmeydi. Güç dengesinin değişmesi karşısında Kırım yönetimi Çar'ın yeni unvanı olan "Batı ve Doğunun Çarı" (Mağrip ve Maşrık Padişahı) unvanının geçersizliğini ilan etti ve ekledi: "Eğer silahlarınıza ve toplarınıza güvenerek gururlanıyorsanız, biz de Tanrı'ya güveniyoruz. Eğer Polonya'ya ele geçirdiğiniz kaleyi geri vermezseniz; size ve Dinyeper Kazaklarına hücum etmekte kararlıyız. "Bu sözler aslında Rus ordularının silah gücü karşısında Kırım'ın ümitsiz durumunun itirafı demekti. Tanrı Kırımlılara yardım

etmedi. 1654'e kadar Rusya'nın bir doğu gücü olduğu (Maşrık Padişahı) ve ancak bu tarihten sonra tüm Avrupa'da hâkim bir güç haline geldiği ve Avrupa siyasetinde önemli bir rol oynamaya hazırlandığı söylenebilir. Rusya'yı Avrupa devlet sisteminin tam üyesi yapmak için girilecek iki bölge kalmıştı: Baltık ve Karadeniz bölgeleri. Osmanlılara gelince; Rus imparatorluğu, Ukrayna'da Osmanlıya komşu olmuş, Karadeniz ve Kırım'da da Osmanlı için doğrudan bir tehdit unsuru haline gelmişti. Babıâli ve Kırım Hanlığı, Kazakların Çar'a olan bağlılığının farkına varmamışlar ve her zaman Ukrayna üzerinde hükümdarlık hakkı iddia etmişlerdi. Karadeniz de sahip olduğu yerlere ve Kırım'a yönelik tehditlerin farkına vardığı için Köprülülerce idare edilen Osmanlı Devleti, Rusları Ukrayna'dan çıkarmaya karar verdi. 1678'de Sadrazam Kara Mustafa ve Kırım Hanı Murad Giray, Ukrayna'ya saldırdılar ve stratejik Cihrin şehrini kuşattılar.

Rus ordusu, kuşatılan şehre yardıma geldi ve kalenin önünde çok şiddetli savaşlar oldu. Bu iki devletin orduları arasında tam anlamıyla ilk karşılaşma oldu. Şimdi, Rusya'nın Doğu Avrupa hâkimiyeti meselesi Ukrayna'nın kalbindeki bu mücadeleden çıkacak sonuçla açığa kavuşacaktı. Osmanlı Kırım'ın geçici başarısına rağmen (Murat Giray Han kuşatılan şehri kurtarmak ve Cihrin'i ele geçirmek amacıyla yapılan dört Rus saldırısını geri püskürttü) Ukrayna'nın Osmanlılarca istilası daimi neticeler içermedi, daha sonra Macaristan'daki gelişmelerden kaygı duyan Osmanlı Devleti, Ukrayna için Rusya'ya karşı uzun süreli bir savaşa dayanamayacağının farkına vardı.

Ukrayna'nın Osmanlı tarafından istilası, Osmanlı-Kırım'ın sahip olduğu yerlere karşı Rusya'nın yeni pozisyonunu kendi çıkarına kullanma cesaretini göstermemesi için bir uyarıydı. Doğu Avrupa'da 1678 Osmanlı seferinin ardından oluşan yeni güç dengesi Osmanlı Ordusu 1683-1686 yıllarında Avusturya-Alman ordularınca tamamen çökertilince kesin olarak değişti. Cihrin'in düşmesinden sonra 1681'de imzalanan barış antlaşması Hanlık ve Rusya arasındaki ilişkinin geleneksel kalıplarını temelinden değiştirmedi. Bahçesaray'da

müzakereler başladı. Han onayladığı hükümlerle ilgili Sultan'a bir memorandum sunarak bilgi verdi. Ancak bu onaydan sonra, büyükelçiler son şeklini vermek ve sultanın onayını almak üzere İstanbul'a hareket ettiler. Çar'a bir mektupta Osmanlı Sultanı şöyle söyledi: "Han Murad Giray, benim temsilcim ve aracım". Yukarıda da belirtildiği gibi hiçbir Rus elçisi ilk önce Bahçesaray'ı ziyaret edip Han'ın iznini almadan İstanbul'a hareket edemezdi. Bu eski bir adetti. Bu adet Mengli Giray döneminden beri vardı. Bu dönemde Han, iki ülke arasında dostça ilişkiler kurmak için müttefiki III. İvan ile hükümdarı II. Beyazıd, arasında arabuluculuk etmişti. Altın Ordu Uluğ Kağanların mirasçısı olduğunu iddia eden I. Mehmed Giray (1514-1523) Grandük'ü tekrar vergiye tabi kıldı. Osmanlı Sultanları, bu iddiaya her zaman saygı gösterdiler ve Bahçesaray vasıtasıyla 1700 İstanbul Anlaşması, geleneği ortadan kaldırdığında Rusya ile olan ilişkilerini sürdürdüler.

1684'de Kutsal Roma İmparatoru, Polonya ve Venedik Kralları arasında Papa'nın da takdisiyle oluşturulan Kutsal ittifak başından itibaren Rusya'yı da ittifaka dâhil etmek için çaba gösterdi. Çara diplomasi, Polonya pahasına hem Osmanlılardan hem de Kutsal İttifak'tan azami faydayı temin etmek için kendi pozisyonundan istifade etmeye çalıştı. Kuzeyde yeni bir cephenin açılışının önlenmesini ümit eden Osmanlılar ve Kırımlılar, Rusların tekliflerini müzakere etmeye hazırdılar. Bunlar, ticari imtiyazları ve Kazaklar tarafından çok fazla ihtiyaç duyulan Kırım sınırındaki tuz yataklarının teslimini içeriyordu. Rusların talepleri arasında Ortodoks Rum Patrikhanesinde Çar'a dualar için özel bir istem de yer alıyordu. Kazaklar için hassas olan mesele bu müzakereler sırasında Osmanlılarca gündeme getirilmedi, ki bu da Osmanlı'nın Ukrayna'daki durumu kabulü anlamına geliyordu.

Kırım'da Çar, Hanlık ve Polonya arasındaki bir barış antlaşmasını engellemek için bilhassa Bahçesaray'da aktifti. Polonya 1684-1686 yıllarında Osmanlı Kırım güçlerine karşı bir şey elde edemedi. Diğer yandan müttefiklerinin kuzeyde yeni bir cephe açılması hususundaki kaygılarını kendi çıkarına kullanan Rusya,

Polonya ile birlikte Andrusova Antlaşması'nın kesin olarak onaylanmasını talep etti ki bu da Smolensk ve Kiev'in nihai olarak Rusya'ya bırakılması demekti. Müttefikleri tarafından kendine baskı yapılan Polonya, en sonunda Rusların taleplerine boyun eğdi. Böylece Rusya ustaca manevralarla Ukrayna üzerindeki egemenliğinin Osmanlı Devleti ve Polonya tarafından tanınmasını sağladı. 1686'da Rusya'nın Kutsal İttifak'a katılışının Doğu Avrupa'da Osmanlı otoritesinin çöküşüyle sonuçlandığını ve Karadeniz bölgesine Rusların sokulmaya başladığını görürüz.

Bu oyunda Polonya kaybedenlerin başında geliyordu. Polonya Hükümeti Ukrayna'yı geri alma umudunu yitirmişti. Ancak Kamaniçe'yi geri alarak; Moldovya ve Osmanlıların Karadeniz'deki Akkerman Limanı'nı ilhak ederek kayıplarını telafi edebilmeyi ummuştu. John Sobieski bir mesajda Moldovya Voyvodası'na Çar'ın Kırım'ı istila etmeye giderken Polonya ordusunun, Edirne'de Kutsal Roma İmparatoru'na katılacağını ve İstanbul'u zapt etmek için birlikte hareket edeceklerini söyledi.

Rusya'nın İttifak'a katılışının ilk sonucu, Kırım Hanının bir Rus saldırısı beklediği için Macaristan'da Osmanlı güçlerine katılmak üzere Kırım'dan ayrılamayışı oldu. 1687'de V. Galitsin Komutasındaki yüz bin Rus ve elli bin Kazak'tan oluşan bir ordu Kırım'a doğru yol aldı ve John Sobieski, Kamaniçe'yi kuşatmak için geldi. Tatarlar tarafından yakılan bozkırları geçemeyen büyük Rus ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı-Kırım ordusu Polonya Kralını da geri çekilmeye zorladı. İhanetle suçlanan Kazak Herman Samoylovie'in yerini Mapeza aldı.

Ertesi yıl saldırı sırası Tatarlardaydı. Lviv'e kadar akın ettiler ve Sobieski'yi Kamaniçe'den çekilmesi için bir kez daha zorladılar. Ruslar, uzun süren hazırlıklardan sonra ancak 1689'da geri geldiler. Bu sefer Mapezza komutasındaki elli bin Kazak'ın dâhil olduğu Rus ordusu, üç yüz elli bin topu olan yenilmez bir topçu sınıfıyla güçlendirilmişti. Kırım istihbaratı, Sultan'a Rusların planının Kırım'ı istila etmek ve İstanbul'a yürümek olduğunu söyledi. Or-Kapı berzahının önünde dört gün süren savaş boyunca

Tatarlar, yarımadaya giden yolu bloke ettiler ve Tatarların çevik süvarileri saldırılarıyla düşmanı tedirgin etti. Savaş arabaları ve uzun menzilli toplarla güçlendirilmiş Rus müdafaasını delip geçemediler. Sonunda su ve erzak yokluğundan dolayı büyük sıkıntı çeken Rus ordusu tekrar geri çekilmek zorunda kaldı. Rusların Kırım'ı istila planları bir başarısızlık örneği olmasına rağmen Tatarlar çok şaşırmışlar ve Rus orduları önünde durumlarını haydi haydi umutsuz bulmuşlardı. Çünkü Macaristan'da Avusturya-Alman ordularıyla çok zorlu bir mücadeleye girişmiş olan Osmanlılar yardım göndermekten tümüyle acizdi.

Şu da vurgulanmalıdır ki; su ve hayvan yeminin yokluğuyla birleşen Tatar süvarilerinin saldırıları yüzünden Rus ordularının geri çekilişi oldukça zor bir harekâttı. Bundan sonra Ruslar bir sonraki seferi 6 yıl ertelediler. Bu, büyük ordulara bozkır bölgesini geçmeye imkân tanıyacak bir lojistik yaratılmadıkça Polonya orduları gibi Rusların da güneye istila planlarını gerçekleştiremeyeceklerinin kanıtıydı. Bu durum bin yıllık Doğu Avrupa tarihini anlamak için bir kilit noktasıdır. Bu, çevik süvarileri ve hareket kabiliyetleriyle neden yalnızca Avrasya kırsal bölgesindeki boyların bozkır şartlarına adapte olabildiğini ve neden ormanlık alanda yaşayan yerleşik halkların piyade erleri karşısında devamlı kontrolü elinde tuttuklarını açıklar. Bu sınır bölgesinde Cossaltum'un teşekkülüydü, göçebe olarak benzer bir yaşam tarzı ve teşkilatlanma benimsediler, bu mücadelede devrim kabilinden bir değişikliğe sebep olmaya nasip oldu. Bilhassa ateşli silahlan benimsemeleri, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Polonya ve Moskof devletlerinden aldıkları malzeme desteği onları Tatarlara karşı başarılı bir şekilde savaşmaya muktedir kıldı. Rusya'ya, birlikleri kendilerine tecrübeli bir askeri güç sağladı. Bu da Rus imparatorluğunun nihai üstünlüğünün sağlanmasında önemlidir.

1686-1689 yıllarında imparatorluğun kuzey sınırları başarılı bir şekilde savunuldu. Hâlbuki Macaristan cephesinde Avusturya- Alman orduları Macaristan'ın tümünü istila ettiler, Belgrad'ı aldılar ve Balkanların kalbindeki Üsküp'e kadar sokuldular. Selim

Giray komutasındaki (1670-1677, 1684-1691 ve 1691-1698) Kırım güçleri burada Osmanlı kuvvetlerine katıldılar ve Osmanlı-Kırım güçleri Üsküp yakınlarındaki stratejik Balkan geçidi Kachanack'da Avusturya ordularına karşı ilk önemli zaferini kazandılar ve Ordu Sava Irmağı'nın diğer tarafına geri püskürtüldü. Selim Giray İstanbul'da "devletin ve dinin" kurtarıcısı olarak karşılandı.

Kırım birlikleri Balkanlarda ve Transilvanya'da iken Moskova Kazaklarına sınırdaki Tatar müdafaasını ele geçirmesini emrediyordu. 1695'te Pani komutasındaki Kazaklar Karadeniz sahilinde Akkerman ve Özi arasındaki bölgeye cesurca bir akın gerçekleştirdiler. Bununla birlikte Polonyalıların Kamaniçe'yi ele geçirme ve Moldovya'yı istila etme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı. Fransızların desteğiyle Osmanlı Devleti Polonya ile şartlı bir barış sağlama girişiminde bulundu. 1692'de yeni Han, Safa Giray Kral'a Kamaniçe'yi tahliye edilebileceğini ve eğer Kral şartlı barışı kabul ederse Ukrayna üzerinde Kırımlıların egemenlik haklarından vazgeçebileceğini söyledi. Han ve Osmanlılar hatta Ukrayna, Smolensk ve Chernigiv'i geri almak için Rusya ile yapılan mücadelede Polonyalılara katılacaklarını söylediler. Daha sonra 1699'da Sobieski Karlofça'daki müzakereler boyunca halkına Moldovya'da az sayıda yerin kazanımının Rusya'nın kayıpları için tazmin olarak telakki edilemeyeceğini söyledi.

Böylece Ukrayna üzerindeki hâkimiyet savaş yılları boyunca en önemli meselelerden bir olmaya devam etti. Polonyalılara Selim Giray'ın Hanlığın Ukrayna üzerindeki haklardan asla vazgeçmeyeceğini söylemesi de ilginçtir.

Rus stratejisini değiştiren Çar I. Petro, ilk olarak Azak'ı ele geçirmeye karar verdi ve böylece anayurttaki üslerle iletişimini sağlayacaktı. Kazak gemileri, 1695 ilkbaharında Azak'a gelecek yardımı engellemek amacıyla Azak Denizi'nde çoktan kol geziyorlardı.

Tüm savaş boyunca Osmanlılar ve Kırımlılar, akıllı ve cesur bir lider olan Selim Giray olduğu için şanslıydılar. 1695'te zekâsı sayesinde Azak ve Kırım'ın pek yakın bir Rus istilası tehdidi altında olduğu acı gerçeği görüldü ve şimdi bu cephede

Osmanlı askerinin yardımı kesinlikle gerekliydi. Onun yerine, Osmanlı devleti Rusların planlarının farkında olmadığı ve Han'ın da uyarılarına aldırmadığı için bir an önce Macaristan cephesinde Sultan'ın ordularına katılması için Han'ın Kırım'ı terk etmesi gerektiğini savunuyordu. 1695 Temmuzunda Çar, Azak kalesini kuşatmak için gelirken; Rus komutan Sheremetiev komutasındaki Kazaklar batıdaki cephede Kırım müdafaasına saldırdılar. Bu güçler Gazi-Kerman'ı aldıktan sonra Kırım berzahında Ferah-Kerman'a kadar ilerlediler. Bu yüzden Kırım'ı istila etmek hususunda bir tehdit arz ediyorlardı. Kaplan Giray ve Şahin Giray komutasındaki Kırım birlikleri (Selim Giray Han o zaman Osmanlı Ordusuyla Tuna'daydı) ağır Rus topçu ateşi altında Rus saldırılarını önlediler. Altı gün süren kuşatmadan sonra Çar, Azak'ı çevreleyen bir kale inşa ettikten sonra geri çekilmeye karar verdi.

Rusların geri çekilmesi ırmak donanmasının yapımındaki gecikmeyle ve Tatarların erzak hatlarına olan saldırılarıyla açıklanabilir. Bununla birlikte Sheremetiev komutasındaki Kazak ve Rus birlikleri, sınırdaki Nusret-Kerman, Şah-Kerman ve Mübarek-Kerman kalelerini ele geçirmeyi başardılar.

1696 Mayısında, Avusturya, Hollanda, Prusya ve Venedik'ten mühendisler getirten Çar, Don Irmağı'na güçlü bir donanma yerleştirmeyi başardı ve güvenle Azak'a ilerledi. Sheremetiev ve Zaporojian Kazakları aşağı Dinyeper ve Kırım yönünde ilerlerken Rus Ordusu Azak'ı kuşattı. Sahilde Kazak donanması kaleye doğru ilerleyen Osmanlılara ait takviye gemi kafilesini durdurdu. Kazaklar, Bölgede Kırımlıların Azak'a yardım götürme girişimlerini önlemede de etkindiler. Her ne kadar Osmanlı Devleti kuzeydeki tehlikenin farkına varmış olsa da güçlü Rus ordusuna karşı kaleyi güçlendirmeye yarayacak önlemlerin alınması için çok geçti. Acilen yapılan bir toplantıda Sadrazam Azak'ın düşmesi halinde, yalnızca Karadeniz'in değil, İstanbul'un da Rus tehdidiyle karşı karşıya kalacağını itiraf etti. Azak, 17 Ağustos 1696'da teslim oldu. Yurda dönmeden evvel Çar, Azak'ı Karadeniz kıyılarında bir Rus kalesine çevirdi. Şimdi Kırım kuzeyden gelen Dinyeper Kazaklarının Kırım

sahillerine saldırılarından beri kendini iki taraftan kuşatılmış buldu. Azak'ın düşmesinden sonra Kırımlılar İstanbul'a haberciler gönderdiler ve güçlü bir Osmanlı müdafaası sağlanmadıkça yenilmez bir topçu sınıfıyla donanmış Rus ordusu karşısında Kırım'ın uzun süre dayanamayacağını duyurdular. Savaşın son yıllarında Kırımlıların Ukrayna sınırında kaybedilen kaleleri geri alma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı.

Karlofça'daki barış müzakerelerinde, Osmanlı Delegasyonu Azak kalesinin teslimini talep etti ve nihai barışın ancak Kırım Hanı'nın onayından sonra sağlanmış sayılacağı hususunda ısrar etti. Rus delegasyonu yalnızca bu gibi koşulları reddetmekle kalmadı, aynı zamanda Karadeniz'e açılan bir kapı niteliğinde olan Kerç'in de teslimi taleplerini reddetti. Hiçbir ilerlemenin kaydedilmesi mümkün olmadığından Karlofça'da yalnızca Rusya ve Osmanlı Devleti arasında iki yıllık bir mütareke imzalandı. Polonya ve Osmanlı Devletiyle yapılan barış antlaşmasında Kamaniçe'nin teslimi ve Osmanlıların Ukrayna üzerindeki bağımsızlık iddiaları hususunda mutabık kalındı.

Karlofça'dan sonra Kırımlılar Rus saldırılarının tekrarlanmasından korkuyorlardı. Çar, barış görüşmeleri için büyükelçiyi Azak'ta inşa edilmiş bir kalyonla doğrudan İstanbul'a gönderdi.

1700'de İstanbul'da yapılan barış antlaşmasıyla, Kırım civarında ve Dinyeper Irmağı kıyılarında, Hanlığın güvenliği için askeri donanmadan tecrit edilmiş mıntıkalar belirlendi. Belki de antlaşmanın hükümleri arasında, Han'ın Rusya üzerindeki hükümdarlığını anımsatan geleneklerin ortadan kaldırılmasını düzenleyenler en önemlileriydi. Yani "yıllık vergi" ve "Rus büyükelçisinin İstanbul'a gitmesi için Han'ın iznini alma zorunluluğu". Kırımlılar ve Kazaklar arasında doğan uyuşmazlıkların barışçıl çözüm koşullarını belirleyen özel bir hüküm doğrudan Osmanlı ve Rus hükümetleri arasında tartışılmak zorundaydı. Böylece bu hükümler gereğince Han ve Kazak reisi iki imparatorluk yönetiminin kontrolünü sağlayan hareket serbestisini kaybediyorlardı. Sultana gelen Rus büyükelçisinin, diğer Avrupa devletlerinin büyükelçileri

gibi muamele görmesi gerekliliğini özel bir koşul olarak düzenleyen bir hüküm vardı. Bu hüküm Çar'ın büyük güç olma iddiasını açıkça gözler önüne seriyordu. Sultan ayrıca Tatarların Kırım-Rus ilişkilerini düzenleyen hükümleri uygulamalarını ve bunlara riayet etmelerini sağlama sorumluluğunu üzerine aldı.

Hanlığa ve Osmanlı İmparatorluğu'na gelince; İstanbul Antlaşması Doğu Avrupa'daki güç dengesini çok sert bir biçimde değiştirdiğinden yeni bir dönem başlattı. Artık Kırım Hanlığı, Ukrayna'nın da dâhil olduğu Rus bölgesinde tehdit edici bir konumda değildi. Aslında, zayıfladığı ve statüsünde de bir düşüş yaşandığı için Rus istilalarına açıktı ve Kırımlılar Ruslarla karşı karşıya iken konumlarındaki bu ani değişimi acı bir şekilde fark ettiler. Azak, Çar'a Kırım'a her an ulaşabileceği ve hatta Osmanlı başkentini tehdit edebileceği bir istihkâm sağladı. Belki de Rusya'nın bölünmeyi kendi çıkarına kullanan, 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı bölgelerini istila eden Avrupa Devletleri birliğine katılması en önemli gelişmeydi. Bunu takip eden süre zarfında kuzeyde İsveç ile Rusya arasındaki mücadeleden yararlanan Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı savaş ilan etti ve 1711'de Azak'ı geri aldı. Daha sonra Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı bağımsızlığın ve Rusya'ya karşı Polonya'nın bütünlüğünün sadık koruyucuları olarak bilinir hale geldiler.

Özetle tarihsel olarak Moskov Devleti Altın Ordu İmparatorluğu'nun mirasçısı sayılır. Bu tarihsel perspektifle Doğu Avrupa'da Rus İmparatorluğunun doğuşunu ve teşkilatlanmasını daha iyi anlayabiliriz. Aslında ilk adım Uluğ Kağanların iki sarayının yarı kutsal bölgesini de içeren Asmahan'a kadar tüm Volga bölgesinin Ruslarca istilasıydı. Bu, Rusların Litvanya-Polonya Devleti'nin gücüne meydan okumaları ve geri kalan Rus prensliklerini ve Ukrayna'yı ilhak etmelerinden sonra gerçekleşti. Kırım Hanlığı, Altın Ordu mirasının meşru mirasçısı olduğu iddiasında bulunduğu için Rusya'nın yalnızca Ukrayna'da değil doğuda da yayılmasına karşı çıktı. 16. yüzyılın sonlarında ise çoktan doğudaki mücadeleyi kaybetmişti. Bunu takip eden yüzyılda doğrudan Osmanlı Devleti'ni de içine alan rekabetin

sergilendiği başlıca sahne Ukrayna oldu. Bu, 1678'de Ukrayna'da Osmanlılarla Rus İmparatorluğu'nun ilk büyük savaşı yaptıkları bölgenin özerkliğini sağlamak içindi. Bununla birlikte Kutsal İttifak'a karşı olan savaş Çar'a Azak'ı ele geçirerek Karadeniz'i istila etmek, Polonya Smolensk ve Ukrayna'dan alınan bölgelerde hâkimiyetini pekiştirmek imkânını sağladı. 1700 İstanbul Antlaşması'yla hem Hanlık hem de Osmanlı Devleti Çar'ın Doğu Avrupa'daki tam denetimi tanımak zorunda kaldı. Şimdi Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya'nın daha ilerideki fetihleri için bir alan olarak görülürken aynı zamanda Rusya da Avrupa devlet sistemine tam üye olmuştu. Rusya, Azak'ı ele geçirerek, Altın Ordu İmparatorluğu'nun son kalıntısı olan Kırım Hanlığı'nı istila etmek için uygun bir konuma sahip oldu.

Rusya'nın yayılması karşısında Osmanlı Kırım işbirliğine gelince, Kırımlılar ve Osmanlılar ortaklıkları boyunca Doğu Avrupa'daki gelişmeler karşısında her zaman aynı tepkiyi göstermediler. Kırımlılar, Kazakların ve daha sonra da Rus ordularının doğrudan tehdidi altındayken, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hanlığa tam destek vermesini ve Osmanlı Devleti'nin kuvvetlerini harekete geçirmesini istediler. Osmanlılar, Macaristan ve Akdeniz'deki daha acil görevlere odaklanmak zorunda kaldıkları için kuzeydeki faaliyetlerini her zaman erteleediler ve dahası Kırımlılara batıdaki cephelerde imparatorluğun seferlerine katılmaları için baskı yaptılar. Bu uyuşmazlık sıkça mirzaların, Osmanlılarla aralarının açılmasına veya İstanbul'dan gelen emirlere boyun eğen Hanlara karşı isyanların çıkmasına yol açtı. Osmanlıların İslami dayanışmayı ve her iki ülkenin güvenliği ve refahının tüm cephelerde yakın işbirliğine bağlı olduğunu hatırlatması karşısında ise Kırımlı mirzalar, muhtemel bir Kazak veya Rus istilasında karşısında savunmasız olduklarından Kırım'ı terk etmek zorunda kaldıklarında yurtlarının ve ailelerinin çok yakın bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağını söylediler.

Savaş sırasında Rus orduları, Kırım'ı iki kez istila etmeye geldiklerinde ve Azak'ı işgal ettiklerin de durum iyice tehlikeli bir

hal almıştı. 18. yüzyılda yarımada aslında üç kez istila edilmiş ve Rus orduları tarafından yapılan katliamın ve yıkımın sahnesi haline gelmişti. Felaket getiren 1768-1774 yılları arasındaki savaş boyunca mirzalar, Osmanlıların Kırım'ı savunmak konusunda tamamen aciz olduğunu gördükleri için Çar ile uzlaşma yollarını aradılar. İlk önce Ruslar 1774'te Osmanlılara karşı Kırım'ın bağımsızlığını savunur göründüler. Bunun daha sonra 1783'de Hanlığın Dinyester'den Çerkezya'ya kadar sahip olduğu tüm bölgeleri ve Kırım'ın istilasını kolaylaştırmak için bir savaş hilesi olduğu anlaşıldı. Rus hükümetleri Tatar-Türk Müslüman halkını Kırım'dan kovmayı ve yok etmeyi sistematik bir politika olarak benimsediler. Böylece yarımada Ruslar için güneyde daha fazla yayılmalarını sağlayacak bir üs haline dönüşecekti. Kırım'da Rus yönetimi Kırım Tatarlarının topraklarının yağmalanmasına yol açan, yüzbinlerce Tatarı evlerini terk edip Türkiye'ye göçe zorlayan, ahlak ve namus kurallarını çiğneyen ve bölgede Türk-Tatar kültürünü yok eden sistematik bir siyasete izin verdi.

IX.
SİYASET, TİCARET, KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ

Kültür Etkileşimi Üzerine

KÜLTÜR DEĞİŞİMİ (*acculturation)* ile kültür elemanlarının aktarılması (*cultural borrowings*) aynı süreçlerdir.[1] Bir anlayışa göre, *acculturation,* kültürleşme, bir kültürü belirleyen temel-değerler sistemini din belirler.[2] Bazı sosyologlar ve tarihçiler, Avrupa kültürünün Hümanizm ile Hristiyan dininin bir sentezi olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm tarihçi ise, Avrupa medeniyetinin akılcı ve hümanist karakteriyle insanlığın ortak mirası olduğu, onun için her laik toplumun esas kültürü olabileceği noktasında birleşirler. Tabii, kültürü bir değer-sistemi olarak benimseyenlerin, bu sonuncu yorumu kabul etmelerine imkân yoktur. Sonunda yine, kültür değişimi sorusu, kültürü nasıl anladığımız ve yorumladığımız noktasına gelir, düğümlenir. Klasik dönemde Müslümanlar, Hristiyanlar dünyasından ("kafiristan" dedikleri Avrupa'dan) gelen şeylere mekruh gözüyle bakıyor, tutucu çevreler "Frenkleri" taklit etmeyi küfür sayıyorlardır. Avrupa medeniyetine karşı

1 B. Barber, *Science and the Social Order,* Giencoe, 1952; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure,* kısım 4, Glencoe 1949; G. Ágoston, "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from Fifteenth to the Seventeth Centuries", *Chrétiens et Musulmans à La Renaissance,* yay. haz. B. Bennasar ve R. Sauzet, Paris 1998, 293-303.

2 Z. Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization,* çeviren ve yay. haz. Niyazi Berkes, New York 1959, *The Interpretation of Cultures,* New York 1973, 97-125.

davranışta ilk değişme, Avrupa karşısında Osmanlı bozgununu belgeleyen 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra gerçekleşti.

Kültür elemanları alışverişine gelince, bu bütün kültürler arasında olagelen bir *processus*, bir süreçtir.[3] Kültür elemanı deyince, top tüfekten modaya ve kamu idaresine kadar tüm kültür unsurlarını anlıyoruz. Osmanlılar, 19. yüzyıla kadar yalnız teknik unsurları almayı kabul ettikleri halde, 19. yüzyılda idare, kanunlar ve hatta âdetlerde Batı'dan alıntılar yapmaya başladılar. Bununla beraber 19. yüzyıldan önce de sıkı kültür ilişkileri olmuştur.[4]

Kültür unsurlarını değer-sistemi, yani dinle bağımlı olanlar ve tarafsız (*neutre*) olanlar diye ikiye ayıranlara hak vermek gerekiyor.[5] Giyim-kuşam gibi, Batı'nın kültür kimliğini belirten unsurları reddetme, özellikle çöküş devrinde kuvvetlidir. Tarafsız kategori içinde, bütün teknik ve teknolojik araçları ve pozitif ilmi koyabiliriz. Top tüfek yapımı, para basımından gümrük idaresine kadar her şey, bu kategoriye girer. Dışarıdan bir korkusu olmadığı yükselme çağında Osmanlılar, Batı'dan kültür alıntıları yaparken çekinme göstermemişler, yararlı gördükleri Avrupa teknolojilerini alıp uygulamışlar; başlangıçtan beri, başarılarını, güçlerini arttıran yenilikleri benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Öbür yandan, tarafsız dediğimiz teknikler, hatta ticaret eşyası yine de bir kültürün parçasıdır ve onu kullanan bir kültürleşme sürecine girmiştir.[6] Osmanlı seçkin sınıfı, Batı'dan teknik birimleri alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili adetleri de ister istemez taklide başlamıştır ve bu sebeple gelenekçi ve tutucu olan halk kitlelerinin tepkisi de aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

---

3 M.D. Sahlins, *Evolution and Culture*, Chicago 1960; E. E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood 1962.

4 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, 23-82. Osmanlıların Batı'dan aldıkları kültürel unsurlar konusunda iyi bir özet veriyor.

5 Gökalp, *Turkish Nationalism...*; E.M. Albert, "Value Systems", *International Encyclopeia of Social Sciences.*

6 *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective*, yay. haz. A. Appadurai, Cambridge 1986.

Bir kültür unsuru, kendi-iç *(intrinsic)* değeri dolayısıyla yayılmaz, onu taşıyan fert veya toplumun prestiji esastır. Osmanlılar, Batı yaşam tarzı ve değer sistemiyle ilgili şeyleri 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra alır oldular. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'den[7] önce, Batı kültür ve medeniyetine hayranlığı, hiçbir Osmanlı onun gibi duymamış ve ifade etmemiştir. Başka deyimle, Batı, 18. yüzyılda beğenilen, taklit edilen bir *prestige-culture* haline gelmiştir. Rokoko mimarîsi ile beraber o zaman ekâbir evlerinde Frenk eşyasıyla Frenk odaları döşenmeye başlanmıştır.

Kültür unsurları iktibasında, böylece bir hiyerarşi ortaya çıkıyor. İlk ve en önemli aktarmalar silahlarda olmuştur. Savunma aracı, kültür değişiminde özel bir önem taşır. Bir toplum, yalnız değer sisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit altına girdiğini görünce, düşmanın silahını almakta tereddüt göstermez. Burada içgüdü ve rasyonel düşünce, sosyo-psikolojik faktörleri ve değer hükümlerini geride bırakır. Osmanlı-Türk tarihi bunun açık misallerini vermiştir. Esasen İslâm kültürü, başlangıçtan beri, bu noktada kesin davranışını belirlemiştir. "Düşmanı yenmek için onun silahını ve kullandığı taktiği taklit etmek dine aykırı değildir" hükmü, İslâm'ın doğuşunda yerleşmiş bir kuraldır. Batı ilimlerinden memleketimize giren ilk ilimler de savunma ile ilgili olanlardır. 18. yüzyılda mühendishaneler, askerî bilimlerle ilgili pozitif bilimlerinin okunduğu mektepler olarak açılmıştı.[8]

Askerî teknoloji, Batı tıbbı ve coğrafya, pratik önemleri dolayısıyla, Türkçe'ye çeviriler şeklinde 17. yüzyılda aktarılmış,[9] okul programlarında ancak 19. yüzyılda meslek mekteplerinde yer almıştır.

Reform yanlısı İslâm uleması, silah-araç kavramının sınırlarını ziyadesiyle genişleterek İslâm'ın ve İslâm toplumunun bekasını ve

7 G. Veinsteln, *Le Paradis des Infidèles,* Paris 1981; F. M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* New York ve Londra 1987.

8 K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Matbaa ve Kütüphane (1776-1826),* İstanbul 1995.

9 A. A. Adıvar, *La Science chez les Turcs Ottomans,* Paris 1939.

yararını sağlayan her çeşit aracı, bilim ve tekniği bu kavram içine aldılar. Osmanlı Devleti doğuşundan beri, bu prensibe göre, Avrupa karşısında bir kültürleşme süreci içine girmiş bulunuyordu. 1444'de Haçlı istilâsı karşısında Rumeli'de gerileme toptan bir kaçış halini almıştı. Osmanlı idarecileri, o zaman düşman silah ve taktiğini almakta tereddüt etmediler. Tüfek ve tabur- cengi denen Wagenburg savaş taktiği o zaman alındı[10] ve Osmanlı fütuhatının en önemli faktörlerinden biri oldu.

Ancak Batı teknolojisiyle birlikte, onun ilim prensiplerini ve sosyal-kültürel gereklerini bir bütün olarak kabul eden modern Türkiye, bu gelişimin tabii ve son halkasıdır.[11]

Kültür unsurlarının alınmasında rol oynayan şartları incelerken kısaca, savunma gereği, taklit, prestij ve egzotizm, yani yabancı kültürlere merak ve hayranlık gibi sosyo-psikolojik faktörlere işaret ettik. Bu şartlar yanında, maddî bakımdan sosyal teması sağlayan ticaret, yabancı ticarete açık liman şehirleri,[12] iki kültür arasında aracı grupların varlığı, sürgün ve göç, din değiştirme veya yabancı uzman istihdamı gibi şartlar ve faktörler de son derece önemlidir. Osmanlı kültür değişiminde, kapitülasyonlar, Galata, İzmir, Selanik, Beyrut gibi liman şehirlerinde Batılı tüccar gruplarının yerleşmesi, Levantenler, aracı Rum, Yahudi, Ermeniler ve nihayet mühtediler kesin rol oynamışlardır.[13] Klasik dönemde, 15.-16. yüzyıllarda, önemli kültür taşıyıcılar, sürgünler ve mühtedilerdi. 1492'de İspanya'dan Türkiye'ye Yahudi göçü, tekstil, silah yapımı ve başka alanlarda önemli bir teknoloji transferine yol açtı. Bir sanat ve sanayi transferinde, o sanatı yapanların gruplar halinde sürülmesi, Avrupa'da ve Osmanlı imparatorluğunda daima uygulanmış bir metottur. Bu usul, uzun

10 Bkz. *Gazavât-i Sultan Murâd b. Mehemmed Han,* yay. haz. H. İnalcık ve M. Oğuz, Ankara 1978.

11 *Atatürk'ten Düşünceler,* yay. haz. E. Z. Karal, Ankara 1969, 49-51.

12 *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri,* yay. haz. Ç. Keyder, D. Quataert ve E. Özveren, İstanbul 1993.

13 Bkz. H. D. Grégoire, *Le Divan Magique,* Paris 1998; L. T. Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut,* Cambridge 1983.

sosyal kültürleşme yerine, zorlayıcı ve süratli bir kültür transferi sağlar (I. Selim'in Tebriz ve Kahire'den getirdiği sanatkârlar).

Osmanlılar, bu usulü uyguladığı gibi, sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar halinde teşkilâtlandırmışlardı. Resim ve nakış sanatında Anadolu Türkleri *Tâife-i Rûmîyan,* İranlılar *Tâife-i Acemiyân* ve Avrupalılar *Tâife-i Efrenciyârı* adı altında faaliyette idiler. Tabipler de böyle bir ayrılığa tâbi idiler. Sarayda frenklerden mühendis, ressam ve başka teknik adamlar "Efrenciyan" adı altında bir dairede toplanmıştı. Bu sistem, 18. yüzyılda değişti; Frenkler, yani Avrupalılar açılan meslek mekteplerinde muallim olarak kullanılmaya başlandı.

Bir kültür unsuru olarak modern ilim metotlarının transferini de sosyo-psikolojik ve maddî şartlar hazırlar. Fakat bu metotların yerleşip devamını garanti eden belli bir sosyo-kültürel çevrenin o toplumda ortaya çıkmış olması şarttır. Osmanlılarda daha 16. yüzyılın sonlarında modern bir rasathane kuruldu, fakat yaşayamadı; 18. yüzyılda matbaa ve mühendishane sürekli bir varlık ve gelişme göstermediler. Osmanlı'da pozitif bilim metotları gelişmemiş, sosyal ve ekonomik hayata girmemiş, bir teknolojiye vücut vermemiştir.

Osmanlı tarihinde kültür değişiminde bürokratlar kesin rol oynamıştır. Ulema, şeriatın mutlak bütünlük ve kontrolünü sağlamaya çalışırken, bürokratlar devlet ve toplum ihtiyaçları gibi pragmatik düşüncelere tâbi idiler. Bürokratlar için, özellikle 1700'den sonra, düşmanın galebe ve istilâsını önlemek için her çeşit önlemi almak, devleti islâh etmek, her şeyden önemli idi. O zamana kadar silahlar, savunma tesisleri ve askerî taktik, geleneksel ustadan-öğrenme yolu ile pratik usûllerle sağlanıyordu. 18. yüzyılda ıslahatçı bürokratlar, bunun yetmediğini gördüler. Habsburglara ve Ruslara karşı Doğu'da müttefik arayan Fransızların bu dönemde bunu Osmanlı ricaline anlatmaları, yardıma hazır olmaları, yani Batı'nın siyasî-askerî ilgisi de önemli rol oynadı; böylece Avrupa'da gelişmiş pozitif bilimler ilk defa mühendishanelerde sistemli bir öğretim konusu olarak girdi.

Özetle, Osmanlı Batılılaşma-modernleşme hareketlerini şu çerçeve içinde araştırmak gereklidir, ilk dönem: Hirfetler çerçevesinde el sanayiinin hâkim olduğu devir. Onun yanında büyük devlet askerî imalât tesisleri, tophane, tersane, güherçile fabrikaları, çelik-hane, madenler, darphane, Batı teknolojisinin nüfuz ettiği en önemli kuruluşlardır.[14]

1700'den sonraki ıslahat döneminde ise, doğrudan doğruya Batı metotları ve nihayet pozitif bilimler devlet eliyle iktibas olundu. Fakat daima, askerî savunma ihtiyacı iktibasların ana sebebi idi. 1839 Tanzimat döneminden sonra idarî usûller ve kanunlar da iktibas olunmaya başladı ve geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışma bu dönemde ortaya çıktı. O zamanlar Yeni-Osmanlılar, Batı'nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer-sistemini reddederiz, diyorlardı. Ziya Gökalp, bunu sosyolojik bir sisteme bağlamak istedi. Kültür değişiminin, sosyal-kültürel bir bütün olarak gerçekleştiğini ileri sürenler, tam bir modernleşme için belli bir sosyal yapı gelişmesini şart sayanlar, Cumhuriyet döneminde bu kültür politikasını hayata geçirdiler.

Avrupa kültürü üzerinde Osmanlı etkisi konusuna gelince, alıntılar ve etkiler ayrı ayrı ele alınabilir. Doğrudan doğruya temas sonucu alıntılar, doğal maddeler ve mamul eşya kullanımında açıkça görülür. Etkilerde ise egzotizm, Doğuya ait romantik vizyonlar, sosyal âdetler, moda, sanat, edebiyat, davranış biçimleri söz konusudur. Fransa'da yüksek ayrıcalıklı sınıfın kabul ettiği Türk-Osmanlı egzotizmi yanında, daha geniş biçimde Fransız halkının bu gibi kültür alıntıları ayırt edilmek gerekir. Bu bakımdan D. Gregoire'a göre köylü çevrelerinde bile oryantal etkilerden söz etmek mümkündür.[15]

Fransa'da bir Osmanlı kolonisinden, bu yolla gerçekleşen etkilerden söz etmek mümkündür. Osmanlı dünyasından şu veya

14 *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler,* yay. haz. E. İnsanoğlu, İstanbul 1992; D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution,* Cambridge 1993.

15 Grégoire, *Le Divan 'Magique...,* bkz. yukarıda dipnot, 13.

bu şekilde Fransa'ya gidip yerleşmiş az sayıda Müslüman-Türkler yanında özellikle Doğulu Hristiyanlar ve Yahudiler bu etkilerde başlıca aracı rolü oynamışlardır.

1482'den başlayarak 16. yüzyılın sonlarına kadar birçok Osmanlı elçisi, İtalya ve Fransa saraylarını ziyaret etmişlerdir. Kıyafet ve âdetleri büyük merak uyandıran bu ziyaretler sonucu bu memleketlerdeki yüksek çevrelerde Türk modası başlamıştır.

Bu elçilerin gidiş-gelişinde halk sokaklarda birikerek büyük bir ilgiyle elçi alayını izliyordu. 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin elçiliği Paris'te Türk modasının yayılmasında önemli bir aşamadır. 1797'de Fransa'da ikamet elçisi olarak Paris'te yerleşen Esseyid Ali Efendi hakkında Fransız elçisi Herbette'nin anlattığına göre, o zaman "Paris âdeta İstanbul mahallelerinden biri haline geldi". Bu gibi tantanalı ziyaretler, ressam tablolarında tespit edilmiştir. Aslında Fransa sarayı, bu ziyaretlerden halk arasında ve dünyada prestijini göstermek bakımından yararlanmaya çalışıyordu.

E. Charriere kültürel sonuçları özetleyerek diyor ki, 16. yüzyılda Fransız elçilerinin sık sık İstanbul'u ziyareti, Türklerin yaşamı ve kültürü ile tanışma yolunu açmıştır. I. François, özellikle onlardan bu gibi ayrıntıları işitmek istiyordu. O zaman her tarafta Osmanlı üstünlüğünün sırlarını öğrenmek kaygısı vardı. Bu elçilerin (J. Maurand, N. de Nicolay, B. de Montluc P. Belon, Monsieur d'Aramon, Du Fresne-Canaye, Jean Chesneau) yayımlanmış eserleri, 16. yüzyılda Osmanlı devleti ve memleketi hakkında önemli bilgiler sağlar ve Venedik balyoslarının ayrıntılı raporlarını[16] tamamlar. Elçiler, İstanbul'da Rum ve Ermeni tercümanları kullandıklarından, Türkler aleyhinde birçok kasıtlı yanlış bilgiler de içermektedir. Öte yandan yerel gayrimüslim tercümanlara (dragoman) her zaman güvenilmediğinden Venedik'teki *giovanni della tingua* örnek alınarak, Paris'te 14. Louis zamanında Fransızlara genç yaşta Osmanlıca ve Doğu dilleri öğretmek üzere

16 E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatoriVeneti al Senato durante ilsecolo decimosesto,* Floransa 1839-1863; A. Laval, *Voyogesen Levant pendant les XVIe, XVIIe etXVIIIe siècles,* Budapeşte 1897.

jeunes de langu- es adı ile 1721'de bir okul kurulacak, burada yetişen gençler elçilik ve konsolosların hizmetine gönderilecektir. Bu mektupla, aynı zamanda, Doğu dilleri ve kültürleri üzerinde ciddi bilimsel araştırmaların temeli atılmış olacaktır. Osmanlılarda çok erkenden Divân'a bağlı tercümanlar ve 19. yüzyılda Tercüme Odası bu ihtiyacı karşılamakta idi.[17]

Bu resmî ziyaretler dışında Fransız elçilerinin veya konsoloslarının Fransa'ya dönüşlerinde beraberlerinde getirdikleri çocuklar ve hizmetkârlar, Paris'te Katolik din terbiyesi verilerek Hristiyanlaştırılmakta idiler. Tabii, Türk-Osmanlı terbiyesi almış esir kadınların da bu şekilde Fransa'ya götürüldüğü malûmdur. 18. yüzyılda egzotizm, Türk-Modası (*turquerie*) ile etkiler daha yaygın bir hal almıştır. 1700 tarihinde Paris'te Katolik dininde yetiştirilmek üzere Ermeni çocukları için 12 burs bağışlandığını biliyoruz. Cizvit ve Capucin misyonerlerinin Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunmalarına daha 17. yüzyılın başlarında izin verilmişti. Onlar, Katolikliği özellikle Ermeni ve Rumlar arasında yaymışlardır. Bu Rum ve Ermeniler, Türk dilini ve çevreyi yakından bildiklerinden, tercüman olarak da kullanılmakta idi. İlginç bir olay da şudur: 1743 yılında Kral, Marechal de Saxe'ın Türk, Tatar, Eflak ve Polonyalı süvarilerden kurulmuş bir birlik oluşturmasına müsaade etmiştir.

Türk-Osmanlı olarak Marsilya ve Güney Fransa'ya gelip-giden yahut yerleşen Müslüman tüccarlar da görüyoruz. 1728'de Marsilya'ya zeytinyağı ithal eden bazı Müslüman tüccarı Fransızların dolandırılmaları üzerine olaya Girit paşası müdahale etmiştir. Fransız makamları, bu gibi olaylarda kendi tüccarları için Osmanlı ülkesinde karşı önlemler alınmasından korkarak dikkatli davranıyorlardı. Tüccar olarak özellikle Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dikkati çekmekteydi. En önemli Doğulu Hristiyan koloniyi Ermeniler oluşturmaktaydı. 15. yüzyılda Müslüman tacir ve ajanların İtalya'da yerleşmiş bulunduğunu ve Müslüman

17 C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922,* Princeton 1980.

tüccarın ikametleri için meşhur *Fondaco dei Turchi* sarayının tahsis edildiğini bilmekteyiz.[18]

İlginç başka bir olay da şudur: Fransız Kraliçesi Marie de Medicis'in etrafında kendisi için Türk halıları dokuyan Türk asıllı hanımlardan söz edilmektedir. Bu biçimde Türk halıları dokunması için daha 1568'de Paris'de Müslüman halıcıların, bir korporasyon oluşturduğunu bilmekteyiz. 17. yüzyılda bu imalât, tamamıyla durmuş görünmektedir.

Fransa'da, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda, büyükçe bir Müslüman kolonisini Türk forsalar oluşturmakta idi. 17. yüzyılın sonlarında Fransız donanmasında forsa olarak 1000 üzerinde forsa kullanılmaktaydı; aralarında Türkler, yüzde 20'lik bir oranda idi. Dayanıklı kürekçi olarak Türkler özellikle tercih edilmekteydi. Bu forsaların çoğu, satın alınmış esirlerden idi. Forsalar, oldukça serbest bir şekilde genel hayata katılabiliyorlardı; kayıkçılık, kahvehane işletmek gibi mesleklerde onları görmekteyiz. Böylece onlar, Marsilya'da yerli halkla günlük temas halindeydiler ve bazılarının memlekete ailelerine para gönderdikleri kaydedilmiştir. Türk forsalar kırmızı fes giymekte, böylece ötekilerden ayrılmakta idiler, ilginç bir grup da Osmanlılara esir düşüp Türkler arasında yaşamış, sonra fidye ile kurtarılmış Fransızların oluşturduğu gruptur. Öte yandan, Osmanlı limanlarında konsolos ve elçilerin hizmetinde uzun zaman kalmış, sonra Fransa'ya dönmüş Fransızlar vardır. Tabii bunlar orada gördükleri âdetleri memleketlerine taşımaktaydılar. Bu arada, Türkiye'de faaliyette bulunan din adamları ve misyonerlerin de kültür alışverişinde önemli bir yeri vardır. Bu misyonerler, sadaka toplayarak Türkiye'de esir düşmüş Hristiyanları memleketlerine geri getirmek için özel bir faaliyet göstermekteydiler.

1569 kapitülasyonlarıyla tüm imparatorlukta serbest ticaret imtiyazı elde eden Fransızlar yanında, İnebahtı'dan (1571) sonra Osmanlı İngiliz ve Hollandalıların denizde İspanya'ya karşı önemini görerek 1580'de İngilizlere, 1612'de Hollandalılara kapitülasyon

18 İ. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, İstanbul 1990.

bağışladılar. Fransız E. G. d'Ortiers'in 1686-87'de Levant ticareti üzerinde önemli raporunu inceleyen M. Fontenay,[19] yıllık bilançoda Batılı tüccarın, Levant'a 3.735.000 kuruşluk mal getirdiklerini, buna karşı 4.735.000 kuruşluk mal aldıklarını tespit etmektedir (1 kuruş, altının aşağı yukarı üçte ikisidir). Batılı tüccar bu açığı altın gümüş para olarak ödemekteydiler. Levant limanlarında Fransızlar, İngilizler ve Hollandalılar arasında kıyasıya bir rekabet vardı ve her biri Osmanlı sultanının verdiği kapitülasyon imtiyazları ile bağımlı idiler; Sultan, bu imtiyazları verirken başlıca o Batılı devletin Osmanlı için siyasî-askerî yararını göz önünde tutardı. 16. yüzyılın sonlarına doğru bu ticarette İngilizler önde, Fransızlar ve Hollandalılar ise aşağı yukarı eşit durumda idiler.

Türk-Osmanlı dünyasıyla ticarî ilişkiler, özellikle Fransa ile son derece aktif bir manzara göstermektedir. Bu ticaretin merkezi olan Marsilya'da *Chambre de Commeree* arşivlerinde yapılan araştırmalar bu ticaretin önemini ortaya koymaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda Fransız ticaretinin yarısını Levant ile yapılan ticaret oluşturmaktaydı. Bu ticaret üzerinde özellikle P. Masson'un bu arşivlerden yararlanarak yazdığı eser ilginç ayrıntılar içermektedir.[20] 14. yüzyıldan başlayarak Batı Anadolu halılarının Fransa'da saraylarda bir lüks maddesi olarak ithal edilip kullanıldığını saray envanterlerinden öğrenmekteyiz. Halı yalnız döşemede değil, masa üzerinde, sandalyelerde kullanılmaktaydı. Halı ticareti, 14. yüzyıldan başlayarak yalnız Fransızlar ile değil, Avrupa memleketleri ile Türkiye arasında yapılan ticaretin önemli bir bölümünü oluşturmakta idi. Erdel üzerinden Orta Avrupa'ya sevk edilen kıymetli Gördes, Uşak vb. halılar bugün Transilvanya'da Braşov katedralinde zengin bir koleksiyon halinde sergilenmektedir. Alman, İtalyan, Hollanda ressamlarını (Lotto, Carpacclo, Holbein,

19 Kapitülasyonlar üzerinde bkz. İnalcık, "İmtiyazat", *EI²;* M. Fontenay, "Le commeree des occidentaux dans es échelles du Levant vers la fin du XVIIe siècle", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 337-70; 18. yüzyıl için bkz. E. Eldem, *French Trade in İstanbul in the Eighteenth Century,* Leiden 1999.

20 P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant,* I-II, Paris 1928; R. Paris, *Histoire du commerce de Marseille,* Paris 1928.

vb.) hayran bırakan desen ve renkleriyle Türk halıları onlar tarafından tablolarında kopya ediliyordu. Biz bugün kaybolmuş olan eski Osmanlı halı sanatı özelliklerini bu tablolardan öğrenmekteyiz. Avrupa ile ticarette önemli yer tutan başka maddelerin başında, kumaş boyacılığında kullanılan şap (Kütahya ve Şebinkarahisar şapları) Türkiye'ye büyük gelir getirmekteydi. Bunun yanında Basra Körfezi incileri önemli bir ticaret konusu İdi. Hayvan ürünlerine gelince, özellikle yün ve deri, bu ticaretin çok önemli bir bölümünü oluşturmakta idi. Balmumu, kök boya, Tunus'ta çıkan mercan, işlenmiş maroken derileri de bunlar arasında yer alır. Bitkisel maddelere gelince, başta Levant limanlarından Avrupa'ya ithal edilen Hint baharatı, zengin bir ticarete konu olmakta idi. Özellikle, Osmanlı ülkelerinden ihraç edilen maddelerin başında safran, afyon ve önemli bir ticaret konusu olan Yemen kahvesi, pirinç, hurma, Batı Anadolu ve Ege adalarından büyük ölçüde ihraç edilen kuru meyveler, incir, üzüm, zeytinyağı, şarap özellikle zikredilmelidir. 18. yüzyılda durum hayli değişmiş, Hindistan ve Amerika'dan gelen mallar karşısında bu ticaret eski önemini kaybetmiştir. Meselâ, şeker, kahve, pamuk şimdi Amerika'daki kolonilerde yetiştirilmekteydi. Hatta, Brezilya kahvesinin 17.-18. yüzyıllarda Türkiye'ye ithal edildiğini biliyoruz. Yemen kahvesi en iyi kalite olarak Avrupa'ya ihraç edilmekteydi.

Yünlü sanayii bir tarafa bırakılırsa, Avrupa ipekli ve pamuklu tekstil sanayii tarihi, dokuma, boyama tekniği ve desen bakımından Osmanlı etkisi göz önünde tutulmadan anlaşılamaz.[21] 18. yüzyıla kadar Avrupa, kaba ve ince pamukluları Hindistan'dan ve Osmanlı ülkesinden ithal etmekteydi. Pamuklu kullanımının 1700'den sonra Avrupa'da halk kitlelerine inmesi ve tüketimin büyük boyutlara erişmesi üzerine merkantilist Avrupa devletleri

21 *Oriental Carpet and Textile Studies, II, Carpets of the Mediterranean Countries, 1400-1600,* yay. haz. R. Pinner ve W. B. Denny, Londra 1986; Nancy Dukasının sarayındaki değerli eşya koleksiyonunda 16. ve 17. yüzyıla ait Türklere ait eşya hakkında bkz. Paulette Choné, "Le portrait du Turc, les artistes devant le rêve héroïque de la Maison de Lorraine (XVI-XVIIe siècles)", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 61-75.

pamuklu sanayii kurmaya ve Doğu mamûllerini taklide başladılar. Avrupa, Doğu'da bu sanayide emeğin ucuz olması sebebiyle fiyat bakımından rekabet edemiyordu. O zaman Avrupalı, bu emek rekabetini nasıl kırabileceğini düşünmeye başladı ve bu ekonomik baskı, mucitleri pamuklu sanayiinde buharlı makineyi keşfine götürdü. Avrupa'da bu durum sanayi devriminin önemli faktörlerinden biri olmuştur. Boyacılıkta "Türk kırmızısının sırları ancak uzun çabalardan sonra Türkiye'den gayrimüslim ustaların gizlice Avrupa'ya götürülmesiyle çözülmüştür.[22]

Kültür Etkileşiminde Aşamalar

Osmanlılar üzerinde Avrupa kültür etkileri tarihi ilk dönemlere çıkar ve şu aşamalar ayrı ayrı ele alınmalıdır, ilkin, 14.-15. yüzyıllarda Bizans/Rum etkisiyle beraber özellikle İtalyan etkisi güçlü olmuştur. Rumların geniş ölçüde ihtidaları, Rum kadınlarla evlenmeler, özellikle Fatih'in siyasî, malî ve ticarî alanda geniş ölçüde Rumları istihdamı, Osmanlı yaşam ve kültür hayatında silinmez izler bırakmıştır.[23] 15. yüzyılda Osmanlı yaşam ve kültürü üzerinde İtalyanların temsil ettiği güçlü etki, henüz lâyığıyla inceleme konusu olmamıştır.[24] Fatih, İtalya'daki meşen prensler gibi, sarayında Rum ve İtalyan âlim ve sanatkârları himaye ediyordu. O, eski Yunan ve Lâtin klasik eserlerinden bir saray kütüphanesi kurmuştur. Fatih'i bir Rönesans hükümdarı olarak

22 J. C. Flachat, *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe et de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales,* Lyon 1766.

23 Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors,* çev. D. M. Nicol, Cambridge 1997; D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453,* Cambridge 1993; N. Jorga, *Byzance après Byzance,* Bükreş 1935; A. Ducellier, "Byzantins et Turcs du XIIIe au XVi siècle", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...,* 11-49; H. İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans", *Essays in Ottoman History,* İstanbul 1991, 95-223; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans,* I-II, Oxford 1929.

24 İ. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri...;* F. Babinger, "Maometto II il Conqulstatore e l'Italla", *Revista Storica Italiana,* 63 (1951), Türkçe çeviri için bkz. "Fatih Sultan Mehmed ve İtalya", çev. B. S. Baykal, *Belleten,* XVII/65 (1953), 41-82.

tanımlamak *(deismann)* abartmalı olsa bile, Rönesans İtalya'sının çok önemli kültür etkileri inkâr edilemez. Gentile Bellini gibi büyük İtalyan ressamların Osmanlı sarayını ziyareti ve bazılarının Osmanlı padişahı için büyük projeler sunması (Leonardo da Vinci'nin köprü vb. inşaat projeleri Topkapı Sarayı'nda bulunmuş ve yayımlanmıştır.)[25] çok anlamlıdır. Fatih, sarayının duvarlarını İtalyan ressamlarının freskolarıyla süslemişti. İtalya'da *alla turca,* moda Batı'da *turquerie*'nin ilk aşaması sayılabilir. Fatih'in tarihini yazan çağdaşı Tursun Bey, sanatta *rûmi ve hatayî* stiller yanında bir de *tavr-ı Frengî* adı altında İtalyan etkisini belirtir.

Venedikliler ve Cenevizliler, Bizans'ın çöküş döneminde İstanbul ve Galata'da, Kırım'da, Ege Adaları'nda ve Yunanistan'da bağımsız koloniler kurmuşlar ve yerli halkların deniz aşırı büyük ticarete katılmalarını yasaklamışlardı.[26] Fatih Mehmed, İtalyanların Levant'ta siyasî egemenliklerini bertaraf etti, ama onlarla ekonomik ilişkilerin devamını zorunlu görmekte idi. 15. ve 16. yüzyıllarda Levant'ta ticaret serbestliği sağlayan kapitülasyonlar sayesinde Yakındoğu Avrupa ticaret tekelini elinde tutan Venedik, o yüzyıllarda zenginliğini ve parlak kültür başarılarını bu iş birliğine borçludur.[27]

Fatih, 1463-79 döneminde Venediklilere karşı savaşa girince, Floransalılara ticaret imtiyazları, kapitülasyonlar verdi, onlara yakınlık gösterdi. Bursa'da değerli yünlü kumaşlarını İran ipek denkleriyle trampa eden Floransalılar, 15. yüzyılda zenginlik ve refahını büyük ölçüde bu ticarete borçluydu. 1463'den sonra bu ticaret çok gelişti. 1500'lerde Floransak yünlü kumaş ihraç eden firmaların, bu arada Medici'lerin Pera, Bursa ve Edirne'de ticaret ajanları vardı. Galata'da Floransalılar, Fatih'in Venedik'e karşı zaferlerini kutlayarak şenlik yapıyorlardı. Hatta bir ara sultan, Pera'daki Emino Carlo Martelli'nin konağında verdiği ziyafete katılarak yakınlığını gösterdi.

25 F. Babinger, "Vier Bauvorschlâge Leonardo da Vincis an Sultan Bayazld II", *Nachr. Der Akad. der Wissens. in Gottingen,* Phil. Hist. Kl. No. 1, 1958.

26 M. Balard, *La Romanic Génoise,* II, Paris 1978, 572.

27 H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, 1300-1600,* İstanbul 2000, 283-96.

İtalya-Türkiye arasında bu dönemde teknolojik alışveriş de ileri bir düzeydeydi. II. Bayezid, Akdeniz'in en büyük yelkenli gemilerini yaptırmak için Cenova'dan mühendisler getirtmiştir. Osmanlı denizcilik deyimlerinin hemen hemen hepsi İtalyancadan alınmadır.[28] İtalya-Osmanlı ticareti her iki taraf için hayatî nitelikte olup Ortadoğu'da ilk Avrupalı cemaatler bu yolla ortaya çıkmıştır.[29] 15. yüzyılın sonunda Ortadoğu'da yerleşmiş beş bin Venedikli aileden söz edilmektedir.

Bu sıkı ilişkiler sonucu olarak 15. yüzyılda Türkiye'de yaşam tarzı ve âdetlerde dahi bir çeşit "frenkleşme"nin Osmanlı yüksek sınıfı arasında hayli yaygın olduğu anlaşılıyor. Sıradan tutucu halkın tepkisini yansıtan anonim tarihlerde, Frenkler gibi sakal, bıyık tıraşı yaptıranlar şiddetle kınanmaktadır.[30]

Daha sonraki yüzyıllarda İtalyanlar dışında öbür Avrupalılar da liman şehirlerinde büyük ölçüde gelip yerleşmişler, ticarî ilişkilerin patlak verdiği 19. yüzyılda bu ilişkiler büyük boyutlara varmıştır. İstanbul'da Avrupa bankaları, sigorta, rıhtım vb. kumpanyaları, 19. yüzyılda, özellikle Kırım Harbi'den (1853-56) sonra yoğunlaşmıştır. O zaman Galata, Marsilya gibi kozmopolit bir Avrupa liman şehri manzarası almış, ilk belediye meclisi ve hizmetleri Avrupalıların girişim ve katılımıyla Galata'da gerçekleşmiştir.[31] 1800-1912 döneminde Selanik'te, Hristiyanlar ve Avrupalılar nüfusun yüzde 20-30'unu oluşturmaktaydı.

Daha önceki yüzyıllarda Avrupalı elçilik ve konsolosluklarda hizmet eden ve birtakım muafiyetler elde eden Rum, Ermeni ve

28 A. Tietze - H. ve R. Kahane, *Lingua Franca in the Levant*, İstanbul 1988.

29 İtalya-Osmanlı ticareti için bkz. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant, I-II*, Fransızcaya çeviren F. Raynaud, Leipzig 1936; Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri...*, İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi...*

30 *Anonim Tevârih-i Al-i Osman*, Yıldırım Bayezid dönemi, yay. haz. F. Giese, Breslau 1922.

31 19. yüzyıl Galatası için bkz. C. White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, I-III, Londra 1845; E. Eldem, D. Goffman ve B. Masters, *The Ottoman City Between East and West; Aleppo, İzmir and İstanbul*, Cambridge 1999.

Yahudi tercüman aileleri, 19. yüzyılda Galata'da Levanten denilen Avrupalılaşmış yerli bir cemaat oluşturmuşlardır. İstanbul'un başka semtlerinden Rum, Ermeni ve Yahudiler, 19. yüzyılda Galata'da yerleşmişlerdir. Galata'da Avrupalıların ve Levantenlerin mekteplerı (*Alliance Israelite Universelle*, *Robert College*, *Dames de Sion*, vb.) Avrupai bir eğitim vermekte ve zengin Müslüman aile çocuklarını da çekmekteydi. Buna benzer gelişmeleri, Selanik, Beyrut ve İskenderiye gibi liman şehirlerinde de görüyoruz. Gittikçe kalabalıklaşan bu Avrupalı ve Levanten cemaatler, oturdukları semtlere Avrupa şehir yaşamına özgü kilise, mektep, tiyatro, kütüphane, lokanta, birahane gibi sosyal hizmetler getirmişler ve Osmanlı yüksek sınıfı bu yerleri sık sık ziyaret etmeye ve "Frenk" yaşam âdetlerini taklit etmeye başlamışlardır. 1840'larda İstanbul'da yaşayan İngiliz Charles White, Osmanlı yüksek sınıf mensuplarının alışverişlerini artık Kapalıçarşı'da değil, Beyoğlu'nda yaptıklarını kaydeder.[32] Galata'da Fransızca ortak bir dil, *lingua franca* olarak konuşulur olmuş, tam bir Avrupai yaşam tarzı taklit edilmeye başlamıştır. Tanzimat Batılılaşma döneminde, Anadolu şehirlerinde de gençler Avrupa'ya gitmek, Fransızca öğrenmek için büyük heves göstermekteydiler.

Etkileşmede İtalyan dönemini 16.-18. yüzyıllarda Fransız dönemi izlemiştir. 1525'lerde Habsburglara karşı Fransa-Osmanlı ittifakından bu yana, Fransa'nın Levant ticareti büyük önem kazanmış, kısıtlı da olsa kültür etkileşimi başlamıştır (bkz. ileride).

İtalya Harpleri (1494-1559), Avrupa'da Devletler Denge Sistemi, Osmanlı-Fransa İttifakı (1525-47)[33]

İtalya harpleri (1494-1559) dönemi, Avrupa'ya egemen olmaya çalışan Kutsal Roma-Cermen imparatorları ile Fransa arasında çetin savaşlar dönemidir. 1519'de imparatorluk tacı için, o

32 C. White, *Three Years in Constantinople...*

33 1527-1647 döneminde Fransız-Osmanlı ilişkileri üzerinde Fransız arşiv belgelerini içeren şu eser: E. Charrière, *Négociations de La France dans ie Levant, I-IV*, Paris 1848-1860.

zaman Avrupa'nın en güçlü iki hanedanı, Fransız Valois'ları ile Habsburglar karşı karşıya gelmiştir. Flabsburg hanedanından V. Kari (Şarlken) aile ilişkileri ile bir dünya imparatorluğuna varis olmuş, İspanya ve Avusturya'dan başka bugünkü Hollanda ve Belçika, İspanyol kolonileri, Fransa'da Burgundiya onun tacı altında birleşmiş bulunuyordu. 1519'da imparatorluk tacı için Şarlken ile Fransa Kralı I. François namzettiler. Her ikisi Türklere karşı bir Haçlı Seferine çıkacağı vaadinde bulunuyordu. O zaman bütün Avrupa bir Osmanlı istilâsı korkusu içindeydi. Alman seçici prensler, elektörler, Şarlken'i imparator seçtiler. Bu andan itibaren zengin, fakat parçalanmış İtalya'ya sahip olmak, bu iki hükümdarın temel düşüncesi oldu. Haçlı Seferi planları ertelendi. İtalya'da, Venedik, Floransa, Papalık, Napoli Krallığı, Milano bu mücadelede gâh bir tarafa, gâh öbür tarafa katıldılar. 1494-1559 İtalya harpleri, Avrupa tarihinde devletlerarası ilişkilerde yeni bir kavramı gündeme getirdi. Şimdi esas konu şuydu: Şarlken tüm Avrupa'da üstünlüğünü kurmak, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi Avrupa'yı bir tek imparatorluk egemenliği altında birleştirmek emelindeydi. Bu siyasî hedef için en çok başvurulan propaganda konusu, Türklere karşı Avrupa'yı korumak, bir Haçlı Seferi başlatmaktı. Oysa, o dönemde Avrupa'da Fransa, İngiltere gibi millî devletler ortaya çıkmış olup, her devlet imparator karşısında kendi bağımsızlığını savunmak azminde idi. Fransa, İngiltere ve Alman prensleri, imparatora karşı bağımsızlıklarını destekleyecek herhangi bir dış güçle ilişkiye girmekte sakınca görmüyorlardı. Başka bir deyimle, o zaman Avrupa politikasında bağımsız devletler arasında denge politikası, bir devletler sistemi ortaya çıkmış bulunuyordu.[34] Bu denge politikasını yakından izleyen devletlerden biri İngiltere idi. İngiliz Kralı VIII. Henry, bu denge politikasını, kuvvetliye karşı zayıfın yanında yer alarak baskül siyaseti diye adlandırmakta idi. Denge arayan Avrupa devletleri yanında, Doğu'da bir dünya gücü olarak yükselen Osmanlı Devleti, bu devletler sisteminin bir üyesi olarak önemli bir

34 C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.

rol oynayacaktır.[35] İmparator karşısında kendini tehdit altında hisseden her devlet, Doğu'daki bu süper güce başvuracak yahut onu kullanma tehdidinde bulunacaktır. Haçlı tehdidine karşı Osmanlı Devleti de Avrupa'yı parçalanmış halde tutmak için bu denge politikasını kuvvetle destekleyecek, böylece, bu bağlamda, kendiliğinden Avrupa devletler sisteminin bir parçası haline gelecektir. 1525-59 döneminde Şarlken'in ürkütücü imparatorluğu karşısında başlıca Fransa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak bu dengeyi sağlamaya çalışacaktır. Aşağıda bu gelişmeleri, biraz daha ayrıntılı olarak ele alacağız

Osmanlı, Fransa'nın Hamisi

Şarlken, Kuzey İtalya'da Pavia'da Fransız ordusunu korkunç bir yenilgiye uğrattı ve kralı esir etti (24 Şubat 1525). Esir kral, Şarlken tarafından Madrid'e götürülüp hapse atıldı. Fransa, ister istemez kurtuluşu, Doğu'daki büyük güçte, Muhteşem Süleyman'a başvurmakta aradı, imparator, İtalya'da isteklerinden vazgeçmesi koşuluyla François'yı serbest bıraktı (14 Ocak 1526). Fransa kralının annesinin yardım isteğine Süleyman'ın gönderdiği yanıt, Fransız arşivlerinde bulunup yayınlanmıştır.[36] Metni aşağıdadır.

> Ben ki, Sultanus'selâtîn ve burhânu'l-havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rûy-i zemin zıllullâh fi'l- ardayn Akdeniz'in ve

35 Avrupa'da bu iki "üstün güç" arasındaki dramatik karşılaşma büyük Alman tarihçisi L von Ranke'yi bir eser yazmaya götürmüştür: *The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, çev. W.R. Kelley, Londra 1843; J. Elliott, "Ottoman-Habsburg Rivalry: The European Perspective", *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul, 1993, 153-62; ayrıntılı olarak bkz. Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571), I-IV*, Philadelphia 1976-1984; iyi bir özet için D. Vaughan, Europe and the Turk, Liverpool 1954.

36 Ferdinand'ın Pavia Savaşı'ndan 18 gün sonra yazdığı bir mektupta François'nın sultandan yardım istemeyi düşündüğü, Bosna Paşası ile ilişki kurduğu biliniyor; bkz. E. Charriére, Négociations..., 113, not 1; bu mektup Charriér'de ve Paléographie Universelle, Paris 1839'da ve R. Yinanc, DTCF Dergisi, VIII-XII (1975), 96'da yayımlanmıştır.

Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve vilâyet-i Zulkadriyye'nin ve Diyarıbekr'in ve Kürdistan ve Azerbaycan'ın ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve külliyen diyâr-i Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbây-i kiram ve ecdâd-i izamım anarallâhu berâhinehim kuvvet-i kâhireleri ile feth eyledikleri ve cenâb-i celâlet-meâbım dahi tîg-i âteşbâr ve şemşîr-i zafer-nigârım ile feth eyledüğüm nice diyârın sultanı ve pâdişâhı Sultan Bayezid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Hanım.

Sen ki, Franga vilâyetinin Kralı Françeskosun:

Dergâh-i selâtin-penâhıma yarar adamın Frangipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinize düşman müstevli olup, elan habsde idüğünüzü i'lâm edüp halâsınız hususunda bu cânibten inâyet ve meded istidâ eylemişsiz, her ne ki demiş iseniz, benüm pâye-i serîr-i âlem-masîrime arz olunup 'alâ-sebîli't-tafsîl ilm-i şerifim muhit olup tamam malûmum oldu. İmdî, padişahlar sınmak ve habs olunmak 'aceb değildir, gönlünüzü hoş tutup azürde-hâtır olmayasız. Öyle olsa, bizim âbâ-yi kiram ve ecdâd-i 'izâmımız nevverallâhu merâkidehim dâimâ def-i düşmân ve feth-i memâlik için seferden hâli olmayup biz dahi anların tarîkine sâlik olup herzamanda memleketler ve sa'b ve hasîn kaleler feth eyleyüp gece gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır. Hak subhâne ve ta'âlâ hayırlar müesser eyleyüp meşiyyet ve irâdeti neye müteallik olmuş ise vucûde gele. Bakî ahvâl ve ahbâr ne ise mezkûr ademinizden istintak olunup malumunuz ola; şöyle bilesiz. Tahriren fî evâil-i şehr-i âhiru'l-rebî'ayn li senet-i isnayn ve salâsîn ve tis'amia. Bi makâm-i dâri's-saltanat-il 'aliyye al-Kostantaniyye el mahmiyye el mahrûse.

Bu mektubun bugünkü Türkçe meali şöyledir. "Hükümdarların sığındığı kapuma elçiniz Frangipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinizi düşman istilâ edip şu anda hapiste olduğunuzu bildirmekte, kurtuluşunuz

hususunda bu taraftan yardım rica etmektesiniz. Söylediğiniz her şey, dünyayı idaresi altında tutan tahtımızın ayaklarına arz olunmuştur. Bütün ayrıntıları ile bilgi sahibi oldum. Padişahlar sınmak ve habs olunmak hayret edilecek bir şey değildir. Gönlünüzü hoş tutup üzülmeyesiniz. Bu durum karşısında bizim yüce atalarımız -Allah hepsinin mezarlarını nurlandırsın- daima düşmanları püskürtmek ve memleketler fethetmek için seferden geri kalmamışlardır. Biz de onların yolunda olup her zaman memleketler ve sarp kaleler feth eylemekteyiz. Gece gündüz daima atımız eyerlenmiş ve kılıcımız belimizde kuşanmış bulunmaktadır. Yüce Tanrı hayırlar bağışlasın. Tanrı'nın istediği ne hususta ise meydana gelir. Bundan başka her türlü durum ve haberler ne ise gönderdiğiniz adamımızdan sorulup öğrenile, şöyle bilesiniz. Bu yazı, 932 yılı Rebî'ülâhir ayının ilk günlerinde (Ocak 1526) saltanat makamı Konstantaniyye'de yazıldı."

Bu nâmenin giriş kısmında Süleyman, padişahlığının azametini belirtmekte ve ülkesi yanında Fransa'yı bir vilâyet ve hükümdarını da unvan kullanmadan bayağı bir kral olarak zikretmektedir. Düşmanın yararlanmasını önlemek için verilen kararlar hakkında sadece elçi ile *"ağız haberi"* gönderilmiştir.

Süleyman sözünde durmuştur. Dönemin saray tarihçisi, Nasûh Matrakî'ye göre, Sultan 1526 Mohaç Seferi'ne şu nedenle karar vermiştir: Esir düşen Efrenc vilâyetinin Kralı "izhâr-i 'ubûdiyyet" ile sultana "ilticâ" etmiş ve elçi gönderip sultandan, Şarlken'in müttefiki olan Macaristan kralı üzerine sefer yapmasını istemiştir. Matrakçı'ya göre, kral "İtaate boyun verip ser-efkendelerinden oluruz" demiş. Osmanlı sarayında, Şarlken ve François'nın Avrupa'da "çasarlık" için mücadele ettikleri biliyordu.

1526-47 döneminde İmparator ve Papa ile Osmanlı Devleti arasındaki çetin mücadele iki cephede, Orta-Avrupa'da kara cephesi ve Akdeniz'de deniz cephesinde sürecek ve Osmanlıya karşı 1538'de Papa'nın çabalarıyla bir Kutsal Liga (İttifak) kurulacaktır.

Süleyman Mohaç zaferinden sonra Avrupa hükümdarları üzerinde üstünlük iddiasında bulunarak, kayser tacı giymeye karar

vermiştir. Kendisi için Avrupa hükümdarlarına özgü murassa merasim tacı ve mücevherlerle bezeli bir taht, murassa âsâ, boyna asılan altın zincir gibi *regalia,* 1532'de Venedik'te imal olunup getirilecektir. Çünkü, Mohaç zaferinden sonra sultan yalnız Macaristan üzerinde değil, tüm Hristiyan Avrupa üzerinde hegemonya iddia etmektedir. Süleyman, Macaristan'ı fethettikten (1526) sonra Habsburglu Kutsal Roma-Cermen imparatoru Şarlken'i ve kardeşi Ferdinand'ı karşısında rakip bulmuş, Osmanlılarla Habsburglar arasında Büyük Macaristan Krallığı ve Avrupa'da üstünlük için bir buçuk yüzyıl süren savaş dönemi başlamıştır. Viyana'da Arşidük Ferdinand, Mohaç Savaşı'nda düşen Kral II. Louis'nin (1516-26) meşrû varisi olduğunu iddia ederken, Süleyman kılıç hakkını ileri sürüyor, Macar kralının harpte yenilmekle ona ait tüm hakların ortadan kalktığını, Macaristan'ın kendine ait olduğunu söylüyordu.[37]

Ferdinand'ın Zapolya'yı yenerek Budin'e girmesi üzerine Zapolya, Süleyman'dan yardım istedi. Sultan Zapolya'yı Macaristan'ın yegâne kralı tanıdı ve ordusuyla yardıma geleceğini bildirdi (1527). Veziriazam İbrahim Paşa Zapolya'nın elçisine "Budin'i ikinci İstanbul yapacağız" derken, Habsburglara karşı gelecekteki planları açıklıyordu. Ertesi bahar Ferdinand'ın elçilerine, Macaristan krallığından başka tüm Hristiyan âleminin hükümdarlarının, bu arada Fransa, Lehistan, Venedik ve Transilvanya'nın padişahın himayesi altında olduğunu beyan etti. 1527'de Süleyman, açıkça imparatora karşı tüm Batı Hristiyan dünyası üzerinde üstünlük iddiasında bulunuyor, imparatora Şarlken'i diplomatik temaslarla ve nâmelerinde sadece "İspanya Kralı" diye anıyordu. 1529 Viyana kuşatması Süleyman'ın iddialarını gerçekleştirmek amacını gösteriyordu. Osmanlı padişahının Avrupa imparatorluğu iddiasını, 1532'de Venedik'e görkemli bir imparatorluk tacı ve Batı hükümdarlık sembollerini temsil eden *regalia*'ı (murassa bir taht, âsâ, boyna asılan

37 İbrahim Paşa'nın Ferdinand'ın elçisine sözleri için bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* Atâ çevirisi, İstanbul 1330H, V, 77-81.

altın zincir vb.) ısmarlamasıyla da kanıtlıyordu.[38] Bütün bunlar, sultanın yanında Avrupa işlerinde akıl hocası olan Venedik doçunun gayrimeşru oğlu Aloisio Gritti[39] ve Frenk lakaplı vezirazam İbrahim Paşa'nın telkinleriyle gerçekleşiyordu.

Orta Asya ve İran geleneğini sürdüren Osmanlı hükümdarlık sembolleri, tuğ, at ve alem (bayrak), nevbet-i sultânî (mehterhane), sorguç, eşya ve binalarda güneş ve ay motifi, huma kuşu tasviri (halı ve sayebanlarda) yanında, şimdi Avrupa *regalia*'sı, sultanın yeni düşlenen imparatorluk kavramını ifade ediyordu. Doğu ve Batı imparatorluğunu, "iskender-i kebîr" gibi, kişiliğinde birleştirme iddiasında olan Süleyman için yapılan imparatorluk tacı Venedik'te imal olunup 12 Mayıs 1532'de, Süleyman'ın Viyana üzerine ikinci seferine çıkışında Vezirazam İbrahim Paşa'ya teslim olundu.[40]

Şarlken 1529'da Bologna'da büyük merasimle Kutsal Roma imparatoru ilân edilmiş ve 1530'da Roma'da taç giydikten sonra imparatorluğu Papa VII. Clement ile birlikte muhteşem bir alayla kutlanmıştı. 1532 "Alaman" seferinde Niş'te Habsburg elçilerinin önünde yapılan parlak alayda Süleyman, Şarlken'e karşı dünya egemenliği, *regnum mundi,* için meydan okuyordu.[41] Niş'teki alayda elçilerin ifadesine göre Süleyman "bir altın taht üzerinde oturuyor ve başında 115 bin altın duka değerindeki imparatorluk tacını *(keyserlihe kron)* taşıyordu". Süleyman, 1532'de beşinci seferinde Şarlken'i bir meydan savaşına çağırıyor, imparatorluk

38 Otto Kurz ve özellikle Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman Hapsburg-Papal Rivalry", *Süleyman the Second and His Time*, yay. haz. H. İnalcık ve C. Kafadar, İstanbul 1993, 163-94.

39 Aloisio Gritti'nin Avrupa dış ilişkilerinde önemi için bkz. A. Decel, "Aloisio Grltti au service de Solimán Le Magnifique d'aprés des documents tures Inédits (1533-1534)", Cr. Feneşan, J.-L-Bacqué-Grammont'in katkıları ile, *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, III, (1992), 1-103.

40 115 bin altın ödenen dört katlı bu muhteşem tacın imparator ve Papa için yapılan taclarla karşılaştırması için bkz. Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent..., 163-70.

41 Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent..., 170-81.

harp meydanında kılıçla belli olur, diyordu. Sultan, 300 top ve 100 binlik ordusuyla 25 Nisan 1532'de İstanbul'dan hareket etti. Viyana yakınlarında küçük Güns kalesi onu oyaladı (8-28 Ağustos). Şarlken ortada yoktu. Mevsim geçmişti. Viyana üzerine gitmekten vazgeçildi. Kasım Bey kumandasında 16 bin kişilik bir akıncı ordusu Almanya'nın içerilerine kadar ilerleyerek dehşet saldı. Ertesi yıl Ferdinand ve Şarlken'le mütareke imzalandı ve Süleyman Tebriz ve Bağdad fethi için doğuya sefere çıktı.

1532'de deniz cephesinde Şarlken'in donanması Osmanlılara şaşırtıcı bir darbe vurmuş, Mora'nın güney kıyısında önemli Koron limanını ele geçirmişti. Ferdinand ve Şarlken Süleyman'la barış için Koron'u bir koz olarak kullandılar. Koron'un düşmesi üzerine Osmanlı divânı Akdeniz için kesin kararlar almak gereğini anladı. Akdeniz Şarlken'e karşı başlıca mücadele sahnesi haline geliyordu. Akdeniz'de Hristiyanları yıldıran ve Cezayir'i ele geçiren deniz kurdu Barbaros Hayreddin İstanbul'a çağrıldı, padişah tarafından kabul edildi ve Kapudân-i Deryâ unvanı ile tüm Osmanlı donanmasının başına getirildi. Böylece devletin donanması ile korsanların donanmaları bir komuta altında birleştirilmiş oluyordu. Barbaros, ertesi yıl Koron'u geri aldı ve Tunus'ta yerleşti. Süleyman İran seferine giderken (1533-36), Şarlken gelip Tunus'u işgal etti.[42] Akdeniz'de çetin mücadelede Osmanlı divânı Fransa ile ittifakı zorunlu görüyordu. İki devlet arasında görüşmeler 1533 Temmuz'unda Kapudân-ı Derya'nın gönderdiği elçiler vasıtası ile başlamış oldu. O zaman Akdeniz'deki başarılarından cesaretlenen Şarlken, Hristiyan haçlı ordularının başında İstanbul'u alacağını ilan ediyordu.

1537'de Osmanlı Devleti Venedik deniz devletiyle savaş halindeydi. Akdeniz'de mücadele büyük önem kazanmıştı. Tunus'un düşmesinden sonra Fransa ile diplomatik ilişkilere hız verilmiş ve Fransız elçisi Jean de La Forest 1535 Şubat'ında İstanbul'a gelmişti. İttifak maddeleri arasında, Osmanlı donanmasının Fransız

42 S. Deswarte-Rosa, "L'expédition de Tunis (1535)", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*

deniz kuvvetleriyle birlikte Şarlken'in elinde bulunan Sicilya, Sardunya, Napoli ve İspanya'ya saldırılar yapması ve Tunus'un geri alınması vardı. I. François, İtalya'yı istilâ ederek Lombardiya'ya girecek, Osmanlılar da Napoli'yi istilâ edeceklerdi. Böylece, Osmanlı Devleti, İtalya Harpleri'nde aktif bir rol üstleniyor ve kendi payını belirliyordu. Fatih'in 1480 Otranto fethinden (1480) beri, Osmanlılar güney İtalya istilâsını planlarında daima açık tutuyordu. 1537 Mayıs'ında Lûtfi Paşa kumandasındaki 160 kadırgalık donanma demir alıp Akdeniz'e açıldı. Fransız ve Osmanlı donanmaları Adriyatik'te buluşacaklar ve padişahın ordusu Korfu Adası'na çıkarma yapacak, oradan Güney İtalya'yı istilâya gidilecekti. Süleyman'ın "Roma'ya Roma'ya" diye hedefi gösterdiği, Venedik senatosunda kaydediliyordu. Bu tarihte Süleyman'ın İtalya'yı istilâ etmek kararında olduğuna hiç kuşku yoktur. Barbaros, bu harekât sırasında Güney İtalya'da Apulia'ya saldırmış ve Fransızlar Ekim ayında kuzey İtalya'da Savoie'yı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Ege Denizi'ne gelen Fransız donanmasına İstanbul'dan para ve erzak gönderilmişti. 1538'de Kutsal Liga'ya karşı Osmanlı-Fransız ittifakı, artık Haçlılar döneminin son bulmuş olduğunu gösteriyordu. Kutsal Liga donanması Ege Denizi'ne varmak için Preveze önlerine kadar ilerledi ve işte orada Barbaros'un Andrea Doria'ya karşı büyük deniz zaferi gerçekleşti (27 Eylül 1538). 1538-71 döneminde Akdeniz'de, Osmanlı üstünlüğünden söz edilebilir.

Akdeniz'de Osmanlı-Fransız İşbirliği

Osmanlı Devleti, Venedik ile nihayet barış yapmış (Ekim 1540) ve bu devlet Şarlken'e karşı Fransız-Osmanlı ittifakına davet edilmiştir. Süleyman, Macaristan'da Şarlken'in kuvvetlerine karşı yeni bir sefere çıkarken (1541), Barbaros Hayreddin Paşa denizde Fransız donanması ile iş birliği yapmakta idi. Doria kumandasında imparatorun güçlü donanması karşısında Fransız donanması, ancak Barbaros'un iş birliği ile dayanabilmekteydi.

Kayda değer ki, Hristiyan Avrupa karşısında imparator ve François karşı karşıya bir propaganda savaşı yapmakta idiler. Şarlken kralı, Hristiyanlığın büyük düşmanı ile ittifak etmek ve Hristiyanlığa ihanet etmekle suçluyor, bu maksatla Fransızca risaleler bastırıp dağıtıyordu. Kral, ittifakı yalanlıyor, bununla birlikte Osmanlı divânı ile gizli görüşmeler elçiler vasıtasıyla yürütülüyordu. François ile Şarlken arasında bu propaganda savaşı gerçekte Almanya'daki Cermen prenslerini amaçlıyordu. Şarlken, Osmanlıya karşı bu prenslerin askerî yardımını sağlamak için büyük çaba gösteriyor, kral ise onlara Süleyman'ı teşvik eder hareketlerden kaçındığını ilân ediyordu. François, Nürnberg'de toplanan Alman prenslerine gönderdiği bir mektupta (9 Ocak 15 43)[43] *"la république chrestlenne"* dediği Batı Hristiyan dünyasının birliğini vurguluyor, kendisinin Türklere karşı 30 bin kişilik bir ordu ile Haçlı ordusuna katılmayı vadettiğini hatırlatıyor, Osmanlı sultanı ile "ittifak veya iş birliği" *(alliance ou société)* değil, ancak geçici ateşkes yaptığını beyan ediyordu. Şarlken ise, kralın saldırıları yüzünden Türklere karşı savaşı sürdürmediğini ve onun sultanı kışkırttığını iddia ediyordu. Kral, bunları reddederek Şarlken'in Hristiyan dünyasında şöhret sağlamak için Türklere saldırıları ile tahrik ettiğini ileri sürüyordu. François, Cermen prenslerine vaatte bulunarak *Très Chrétien* unvanının gerektirdiği gibi, Türklere karşı Almanya ile beraber olacağına söz veriyordu. Gerçekten kral, Şarlken ile aralıkla yaptığı barış antlaşmalarında Haçlı seferlerine katılmayı vaad ediyordu. Tüm propagandalara rağmen, asıl mücadelenin Avrupa'da üstünlük ve denge mücadelesi olduğunda kuşku yoktu.

43 Charrière, *Négociations...*, 1, 558-59; Antoine Arlier'in 1527-47 arasında yazdığı mektuplar *ilginç* bilgiler kapsar, bu arada Süleyman'ın François'ya mektubunu özetler. Bkz. J. N. Pendergrass, "Correspondance d'Antoine Ariler humaniste languedocien (1527-1547)", bir özeti için bkz. R. Sauzet, "Les relations entre chrétiens et musulmans du midi de la France", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 263-74.

Barbaros Hayreddin Toulon'da

1543 baharında Sultan Süleyman tekrar Macaristan üzerine yürümek üzere İstanbul'dan hareket ettiği zaman Barbaros kumandası altında Osmanlı donanması denize açılacak, İtalya savaşları ve Osmanlı-Fransız İttifakının çok ilginç, yeni bir aşaması başlayacaktı.

Süleyman, François'nın ikiyüzlü politikasını biliyordu ve elçileri vasıtasıyla kralı bu iki taraflı oyundan caydırmaya çalışıyor, fakat sonunda anlayışlı davranarak fazla sıkıştırmaktan kaçınıyor, her şeye rağmen Hristiyan dünyasını parçalanmış bir halde tutan bu değerli ittifakı bozmak istemiyordu. Barbaros, donanması ile o yaz İtalya sahillerine vardı, Roma'da Papa korku içinde Francois'dan aracılığını istedi. Bunun üzerine Hayreddin donanma için gerekli erzakı parayla aldı, Papalık topraklarına saldırmaktan kaçındı. Anlaşmaya göre, Barbaros, Fransız sularına girdiği andan itibaren donanma için gerekli erzak Fransızlar tarafından karşılanacaktı. Donanma, 20 Temmuz 1543'te Marsilya limanına ulaştı. Osmanlı donanması, 110 kadırga, 40 fusta (küçük kadırga), 3 büyük yelkenli köke'den oluşmakta idi. Barbaros, şehri top ateşi ile selâmladı. Kapudân-i Derya, Marsilya'da görkemli bir merasime karşılandı. Onun şehre geleceğini duyan halk uzak yerlerden koşup gelmiş, bu efsane korsanı yakından görmek için sabırsızlanıyordu. Şehir büyüklerinin verdiği ziyafette Barbaros, taht gibi bir koltukta Fransızların merak dolu gözleri önünde azametle oturuyordu.

François, kuzeyde Flandre'da Şarlken kuvvetlerine karşı savaşırken, Osmanlı donanmasının Fransız donanmasıyla birlikte gidip Nice şehrini zapt etmelerini istedi. Doria, onları 140 gemisiyle bekliyordu. Şarlken, Cenova'da idi. Bu arada Nice üzerine giden 4 Fransız kadırgası düşman eline düştü. Barbaros, ertesi yıl harekâta devam için kışı Fransa'da geçirmenin zorunlu olduğunu sultana bildirdi. İstanbul ile Paris arasında elçiler gidip geldi, yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı donanmasının Toulon liman

şehrinde kışlamasına karar verildi. Kral, Osmanlı donanmasının erzak ihtiyacının ve tayfaya ödenecek maaşların Fransa tarafından karşılanacağına söz vermişti. Sultan, bu donanma için 1.200.000 altun düka harcamıştı (bu dönemde Osmanlı Devleti'nin tüm bütçesi 9 milyon düka idi). Barbaros, Toulon limanına vardığı zaman hazırlıklar noksandı. Tüm halk, Osmanlıların yerleşmesi için şehri boşaltacaktı. İstanbul'dan kış koşulları altında erzak vs. gelmesi imkânsızdı. Sayısı 30.000'i bulan Osmanlı donanma efradının beslenme ve maaş sorunu Fransız makamları ile tatsız tartışmalara neden olacak, Fransız makamları Türklerin gereksiz yere para sızdırmak çabasında olduklarını ileri sürecektir. Bazı Fransız kaynakları, hatta Osmanlıların yağma yaptıklarını söylerlerse de, başka Fransız kaynakları Türkler arasında itaat ve disiplini övmüştür.[44]

Nice şehri o zaman Savoie dükasına ait olup Şarlken'in himayesi altında idi. Osmanlı-Fransız birleşik donanması şehri bombardıman ateşine tuttu. Donanmada hazır bulunan Fransız elçisi Polin binaların yıkılmaması için Hayrettin'den güvence istedi. Barbaros buna dikkat etti. Kötü duruma düşen savunucular bir ara, Polin'e, Osmanlı askeri çekilirse, teslim olacaklarını bildirdiler. Osmanlılar çekildi, fakat Fransızlar tekrar savaşa başladılar. Barbaros, Fransızların güvenilir olmadığından ve gevşekliğinden dolayı hiddet içindeydi. Fırtına yüzünden donanmasını alıp yakındaki bir adaya çekildi. Bu arada Eylül ayında Doria, donanma ile Nice kalesinin yardımına koştu ise de, Barbaros'un karşısında çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı donanması harekât sahasından çekilmeden Nice etrafındaki birçok kalenin itaatini sağlayarak Fransızlara teslim etmiştir. Harekâttan sonra Barbaros donanma ile kışlamak üzere Toulon'a vardı (9 Ekim 1543). Şehir, 8 Eylül'de boşaltılmış bulunuyordu. Her şeyin değeri tesbit olunmuş ve şehir meclisi Türkleri beslemek için sadece 20.000 altın tahsisat ayırmıştı. İstanbul

44 C. Isom-Verhaaren, "Ottoman-French Interaction, 1480-1580: A Sixteenth Century Encounter", Yüksek Lisans Tezi, University of Chicago, 1997; Toulon'da Osmanlı donanması için bkz. Charnière, *Négociations...*, 570 vd.

ile Barbaros arasındaki yazışmalardan, sultanın donanmanın güvenliği için kaygı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan donanmanın dönmesi imkânsız gibiydi. Uzun yolculukta tayfanın beslenmesi en güç işlerden biri idi.

Genelde, Osmanlı donanmasına sadece altı aylık sefer için lojistik ihtiyaçlar sağlanırdı. Sultan, Toulon'da erzak ve maaşların Fransa tarafından sağlanmasının anlaşma ile güvence altına alındığına inanıyordu.

Osmanlı denizcileri Toulon şehrinde ve banliyödeki evlere yerleştirildiler. Kral yöre halkına on yıl vergi bağışıklığı vermiş bulunuyordu. Bununla beraber bu 30.000 kişi için erzak bulmakta büyük güçlüklerle karşılaşıldı. Barbaros, yerel Fransız tüccarından borç almak zorunda kaldı. Osmanlı donanması, Nice'i alamadıysa da, o zamanki Fransız elçisinin raporlarına göre, Osmanlı işbirliği sayesinde Güney Fransa bir saldırıdan korunmuş bulunuyordu. 1544 baharında harekât yeniden başladı. Barbaros, İspanya kıyılarına saldırı için 22 gemilik bir donanma gönderdi; kendisi donanmanın büyük kısmı ile Sardinia ve Korsika adaları üzerine yürüdü.

1542'de Venedik'e elçi olarak gönderilen Jean de Montluc'ün orada yaptığı konuşmada ileri sürdüğü noktalar dikkate değer. Montluc'e göre, Hristiyanlığın başına gelen bütün tahribat ve musibetlerden imparator sorumludur. Montluc, bizzat imparator ile kardeşi Ferdinand'ın İstanbul'a elçiler göndererek Süleyman ile gizli görüşmeler yaptıklarını ve Habsburgluların "Büyük Türk"e yıllık haraç ödediğini hatırlatmıştır. Montluc, verilen 30 bin altın Hristiyanlığa karşı bir destek olmuyormuş sorusunu soruyor ve sultan ile ittifakın siyasî anlamda zorunlu bir hareket olduğu üzerinde duruyordu. Fransa elçisi bir tarihî olayı da anımsatıyor: Milano dükası Ludovico Sforza İtalya'daki rakiplerine karşı Sultan Bayezid'in kuvvetlerini kullanmıştır. Keza o dönemde, imparator Maxmillian'ın Türkleri Fransa'ya karşı kışkırtmış olduğunu da buna ekliyor, imparator askerinin 1544'de Venediklilere karşı yaptığı zulümleri hatırlatarak şunları söylüyor:

> Bizim dinimize yabancı askerlerden (Türklerden) oluşmuş bu büyük ve güçlü ordu, efendim Fransa kralına yardım için gönderilmiştir. Türklerin herhangi bir kimseyi incittiklerine dair şikâyet olmamıştır. Nazik davranmışlardır. Geçimleri için aldıkları her şeyi karşılığında para vererek almışlardır.

Fransız elçisi, o tarihte Avrupa'da yepyeni bir kavramın, devletler arasında denge kavramının egemen olduğunu konuşmasında açıkça ifade etmiştir. Ona göre, imparatorun adamları, efendilerinin Fransa'ya karşı saldırısını haklı göstermek için Fransa kralının sultan ile ittifakını bahane etmektedirler, imparator, Hristiyanlık davasını yaparken, öbür taraftan Papaya karşı bir heretik ve âsi olan İngiliz Kralı VIII. Henry ile ittifak etmekten çekinmemiştir. Keza, imparator, Protestan Alman prensleri ile birlikte hareket etmekte de bir sakınca görmemiştir. Polin'in söylediği bütün bu durumlar, Avrupa diplomasisinde o zaman nasıl yeni bir durumun ve kavramın, siyasî denge politikasının egemen olduğunu göstermek bakımından ilginçtir; o, Müslüman sultanı ile ittifakın çağdaşları tarafından bir denge politikası gereği olarak yorumlanmasını istemektedir. Osmanlı divânı da bunu böyle anlamaktadır. Sultan için yazılmış Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme* adlı eserinde bu ittifak hakkında Osmanlı görüşü çok ilginçtir. Bu kaynağa göre, imparator, "kayserlik", yani tüm Avrupa'nın başı olmak iddiasıyla Fransa'yı Müslümanlara karşı ittifaka zorlamış, bu nedenle İslâm'ın sultanı Süleyman'ın Fransız kralı ile ittifakı bir zorunluluk halini almıştır; eğer Fransa bu ittifaktan cayarsa, bütün Hristiyan dünyasının Osmanlılara karşı tek bir cephe halinde birleşmesi kaçınılmaz olurdu, diyor. O zaman Osmanlı tarihçisinin görüşü, Osmanlıların da Avrupa'da bir güçler dengesi politikasını izlemek zorunda bulunduklarını açıkça ifade etmekte, Osmanlıların Hristiyan bir devletle ittifakını, bir real-politik gereği gibi gördüklerini göstermektedir.

Fransız sarayı o zaman Osmanlı sultanını, "dünyadaki en büyük hükümdar" olarak görmektedir.[45] Kral François, Venedik elçisine, Avrupa devletlerinin bağımsızlığını güvence altına alan tek gücün Osmanlı padişahı olduğunu itiraf etmiştir.

1559'da İtalya Harpleri'ne son veren Cateau-Cambresis barış antlaşmasına kadar Fransız Kralı II. Henri (1547-59), Osmanlılar ile ittifakı, siyasetinin temel taşı saymış, askerî destekle beraber, Türkiye'den önemli miktarda malî destek sağlamıştır. Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı, Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti olmakta devam edecektir. Tabii, bu ittifaktan Osmanlılar da büyük yarar sağlamakta idi. Çağdaş Osmanlı tarihçisi Matrakçı Nasuh'un belirttiği gibi, Avrupa Hristiyanlığının parçalanmış durumda kalması, Papa ve imparatorun tasarladıkları bir Haçlı saldırısının önlenmesi, Osmanlıların Avrupa politikasının temel prensibi idi.

Harp Teknolojisinde Devrim: Avrupa ve Osmanlılar Arasında Dengenin Bozulması

Avrupa-Osmanlı ilişkilerine siyaset, ekonomi, kültür ve askerlik alanlarında geniş açıdan bir yaklaşım göstermiştir ki, Avrupa-Osmanlı etkileşmesi aslında çok kapsamlı ve derindir. Modern çağda Avrupa siyasî haritasının ortaya çıkışında, Osmanlı-Fransız ittifakı kesin bir rol oynamıştır. Keza, Avrupa kapitalist ekonomisinin oluşmasında, 16. yüzyılda Osmanlı Ortadoğu'sunun etkisi kesindir. Fakat 16. yüzyılı izleyen dönemde askerlik ve teknoloji bakımından her alanda hızla yükselen bir Avrupa karşısında Osmanlı,

45 Pierre de Bourdeille, *Oeuvres complètes,* yay. haz. L. Lalande, Paris 1930, cilt XI, 179; Süleyman Bender kitabesinde (1538) dünya devleti bilincini şöyle ifade eder:

> Gemiler yürüden bahr-ı Frenk ve Magrib ve Hinde
> Şeh-i Bagdad u Kayser-i Rûm Mısr'a Sultanım

fiilen küçülmüş, Batı'da ancak geleneksel geri bir ortaçağ devleti olarak düşünülür, olmuştur.[46]

Başlangıçtan beri Osmanlıların, siyasî alanda olduğu gibi askerlik alanında da Avrupa'yı yakından ilgilendirdiği bir gerçektir. 13. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da devletler savaşlarını, feodal güçlerden ziyade profesyonel ücretli asker kumpanyaları kiralayarak yapmaya başladılar.[47] Bu ücretli kumpanyalar, ilkin İtalya'da *condottieri* adıyla faaliyetteydi. Bir *condottier* tarafından örgütlenen ve ücret karşılığı hizmet veren kumpanyalardan biri, ünlü Roger de Flor'un Katalan kumpanyası olup, 1303-04'de Bizans hizmetinde Batı Anadolu'yu istila eden Türklere karşı kullanılmıştır. Öbür yandan uc (serhad) Türkmenleri bu dönemde en iyi savaşçılar arasında sayıldığından, Bizans ve Balkan devletleri Türkmen ücretli kumpanyalarını hizmete almakta idiler (en ünlüsü Katalanlarla işbirliği yapan ve onlarla birlikte Atina'yı zapt eden İshak'ın kumpanyası).[48] Bu ücretli profesyonel Türk savaşçıları, 14. yüzyılda Bizans'ta ve Rodos'ta *Turcopouloi* adıyla ün kazanmışlardır. İtalya'daki devletler de ücretli Türkmen askeri kullanmak için yarış halindeydiler.[49] Yukarıda gördüğümüz gibi, Otranto'de Gedik Ahmed'in bıraktığı 500 kişilik Türk garnizonu Napoli kralına teslim olmak zorunda kalınca (1481), onun hizmetine girip Papa kuvvetlerine karşı etkin hizmette bulundular. Hükümdarın hazinesinden para alan ve devamlı onun emri altında bulunan ilk daimi orduyu ise Osmanlılar meydana getirmişlerdir.

---

46 Venedik belgeleri bu değişikliği güzel yansıtır, bkz. L. Va lensi, *Venise et La Sublime Porte, La naissance du despote*, Paris 1987.

47 M.E. Mallet, *Mercenaries and their Masters, Warfare in Renaissance Italy*, Totowa 1924. "Feudal armies are in principle, 'noble armies'. When however, a feudal society faces a danger that its traditional army cannot match to enlarge its armed forces... this problem is solved with mercenaries or pesantry": A. Boros, bu durumu Macaristan için iyi analiz etmekte: "The Militia Portalis in Hungary before 1526", *From Hunyadi to Rákoczi...*, 125-40.

48 K.M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Londra 1975.

49 Bkz. H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman Empire State", *International Journal of Turkish Studies*, II-2 (1981-82), 71-78.

Sultan Orhan (1324-62) beyliğinin ilk zamanlarında kendi halkı Türkmenler arasından bir yaya ordusu vücuda getirdi. I. Murad (1362-83), savaşta esir edilen kullardan yeniçeri kul ordusunu kurdu. Yeniçeri ordusu, Avrupa'da ilk daimi (*standing*) ordudur. 15. yüzyılda yeniçerilerin tüfek kullandıkları biliniyor. Onların ateşli silahları kullanmada ustalığı kabul edilmiştir.[50] Yeniçeri ordusu, Osmanlıların sürekli askerî başarılarının önemli faktörlerinden biridir. Avrupa'da ise, ücretli kumpanyalardan ilk daimi orduyu İspanya krallarının kurduğu kabul edilir.[51] Fransa'da ilk kez, Yüzyıl Savaşları sırasında VII. Charles (1445-46) ücretli kumpanyaları kullanarak bir daimi ordu meydana getirmiştir.

Kanunî döneminde Osmanlıların Avrupa'da ileri bir topçuluğa sahip oldukları belirtilir.[52] Türkler ateşli silahlarla ilk defa, 1344'de bir Haçlı donanmasının İzmir'e saldırısı sırasında tanıştılar. Osmanlılar ateşli silahları İtalya-Dubrovnik (Ragusa) yoluyla daha I. Murad döneminde öğrenmiş bulunuyorlardı. Kesin olarak biliyoruz ki, Kosova Savaşı'nda (1389) Osmanlılar top kullanmışlar ve kendi top ateşlerinin Sırplarınkinden teknik bakımdan üstün olduğunu iddia etmişlerdir. Avrupa'da ateşli silahlardan ilkin, 1304-31 döneminde söz edilir. Fatih Mehmed'in İstanbul kuşatmasında 1453'te kullandığı büyük tunç toplardan önce, ilk kez 1388'de Avrupa'daki kuşatmalarda büyük topların kullanıldığı kaydedilmiştir.[53] Fatih, İstanbul surlarını dövmek için Macar top ustası Urban'a o zamana kadar görülmemiş büyüklükte (1200 libre gülle atıyordu) toplar döktürmüş, Osmanlı ordusu şehre "top yıktığı gedikten" girmiştir. Fatih'in topları,

50 H. Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare*, çev. W. J. Rénfroe, Lincoln ve Londra 1985, 44.

51 Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare...*, 224.

52 Kanuni döneminde Osmanlı top etkinliği hakkında 1522 Rodos kuşatmasında 100'den fazla toptan başka çok büyük 12 top kullanıldı ve 50 günde 11.416 gülle atıldı. (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi...*, 278)

53 Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare...*, 32.

kuşkusuz topçulukta yeni bir çağı müjdeliyordu. Avrupa'da feodallere ait kalelerin yıkılması ve merkeziyetçi monarşilerin kuruluşunda büyük toplar kesin bir rol oynamıştır. Osmanlıların II. Murad döneminde Macarlarla savaşta Wagenbarg taktiğini öğrenmiş olduklarını, top arabaları ve bu arabalar üstünde kolay taşınır darbuzen denilen topları Macarlarla yapılan savaşlarda kullandıklarını biliyoruz.[54]

Osmanlılar tüfeği ilk kez 1420'de kullanmış görünmektedirler. Avrupa'da yivli tüfek (rifle) icadı Avrupa ordularına üstünlük sağlayan faktörlerden biridir (Avrupa savaş teknolojisini, özellikle yivli tüfeği Osmanlılardan önce alan Ruslar, savaş meydanlarında üstünlük sağladılar). Fransa Kralı VIII. Charles, İtalya'dan çekilirken birçok topçu ustası II. Bayezid'in hizmetine girmiştir. 17. yüzyılda Avusturya ve Rus orduları karşısında yenilgiler üzerine Osmanlılar, ateşli silahların yapımı ve kullanımı için Avrupa'dan uzmanlar getirmek zorunda kalmışlardır (1729'da Bonneval/ Ahmed Paşa, 1769'da Baron de Tott getirilmiş ve askerî teknoloji öğretimi için Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, denizcilik için Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyûn adıyla askerî mektepler açılmıştır.[55] 19. yüzyılda Avrupa silah teknolojisinin izlenmesi devam etmiş, 1889'da Avrupa'dan getirilen uzmanlar eliyle Tophane'de geliştirilmiş yivli top dökümüne başlanmıştır.

Avrupalıların Osmanlı askerliğinden iktibaslarına gelince herhalde bu alanda Osmanlı mehterhânesinin bir taklidi olan askerî bandodan daha etraflı etkiler söz konusudur. Devlet bandosu, Ortadoğu'da ortaçağda *nöbet-i sultanî* diye biliniyordu.

16. yüzyılda Osmanlıların savaş meydanlarında zaferleri, Avrupalılar üzerinde derin iz bırakmış, o çağda Osmanlı ordusu ve taktiği üzerinde genel kitap ve risalelerde bilgi verilmiştir. Ancak 17. yüzyılda Avrupalılar, Osmanlı ordusu ve taktiği üzerinde analitik eserler meydana getirmişlerdir (MontecucolIi, Marsigli, vb.).

54 Bkz. H. İnalcık, "II. Murad", *İslam Ansiklopedisi*.

55 K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane...*

Avrupa'da "Askerî Devrim" ve Osmanlılar

16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da askerlikte ve silahlarda bir devrim yaşandı.[56] Osmanlı, bu devrimin koşullarına az çok uymak zorunda kaldı, durum yalnız silahlarda, ordunun örgütlenmesinde ve taktikte değil, toplumda ve devlet yapısında derin değişikliklere yol açtı.[57] Habsburg ve Osmanlı sınır bölgesi Avrupa'da belli başlı bir savaş bölgesi idi. Avrupa'nın her yanından gelen askerler, Almanlar, Wallonlar, Fransız ve İtalyanlar Avusturya ordusunda hizmet görmekteydiler. Orta-Avrupa'da 1593-1606 yıllarını kapsayan uzun savaş, yalnız Osmanlı tarafında değil, Avrupa'da da askerî devrimin önemli nedenlerinden biri olmuştur. Osmanlı, şimdi yaya ve süvarilerin kullandığı hafif ateşli silahlar ile üstün bir ateş gücüne sahip bir ordu karşısında bulunuyordu. Osmanlı tarafında, konvansiyonel silahlarla, kılıç ve mızrakla savaşan tımarlı sipahilerin yeni ateşli silahlarla donanmış Avrupalı asker karşısında etkisiz kaldığı görülmüş, cepheden gelen telhislerde (rapor) tüfekli asker gönderilmezse, direnmeye imkân olmadığı belirtilmiştir.[58]

Burada ilkin, Osmanlının karşısındaki bu yeni Avrupalı asker ve silahları üzerinde bazı ayrıntılara girmek yerindedir. Avusturya

56 C. Cipolla, *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and Early Phases of European Expansion, 1400-1700*, New York 1965; J. G. Parker, *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800: Debate on "the Military Revolution"*, Cambridge 1988; *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, yay. haz. G. David ve P. Fodor, Köln ve Leiden, 2000; eser, Macar-Osmanlı Savaşları, 16. yüzyıl Osmanlı-Habsburg savaşlarında askeri teknoloji, kale savunma sistemi ve "askerî devrim" üzerinde en son araştırmaları içermektedir; ayrıca "askerî devrim" ve Osmanlı devlet yapısı üzerinde derin etkileri üzerinde bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337; J. Kelenik, "The Military Revolution in Plungary", *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe*, 117-59.

57 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation..., 283-337.

58 C. Orhonlu, *Telhisler (1597-1604)*, İstanbul 1970.

Askerî Arşivi (Krlegsarchiv) ve Avusturya-Macar harp tarihi literatürünü kullanan J. Kelenik, Batı Avrupa'da gerçekleşmiş "Askerî Devrim"in 1593-1606 döneminde Macaristan'da Osmanlıya karşı tamamıyla uygulamaya geçtiğini ortaya koymuştur.[59]

Kelenik'in ortaya koyduğu önemli noktalardan biri, elle kullanılan ateşli silahların, tüfek ve tabancanın bu savaş döneminde büyük ölçüde konvanslyonel silahların yerini aldığı ve sonuçta ateş gücünün ve savaş taktiğinin değiştiğidir. Buna paralel olarak ordularda pistol kullanan piyade sayısı artmış, süvari at üstünde tüfek ve tabanca kullanma becerisini kazanmıştır.

Aynı zamanda savaş alanında topçunun destek rolü artmış, topçu 16. yüzyılın ortalarından itibaren taktikte daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Bu gelişmeler, Avrupa ordularında bu dönemde ateş gücünün devrimsel artışı demektir. Bu değişimin ardında, Avrupa silah yapımında, metalürjide teknolojik gelişmeleri göz önünde tutmak gerek. Tüfek ve tabanca, şimdi daha hafif, daha etkin ve daha ucuzdur. Bu dönemde Avusturya ordusunda şu çeşit tüfekler kullanılmakta idi: Fitilli (*match-lock*), çakmaklı *(wheel-lock),* çengel destekli *(hook-guns), arquebus...*

Fitille ateşlenen tüfek, 15. yüzyılın ortalarında ortaya çıktı ve 16. yüzyılda değişmedi. Osmanlılar bu tüfeği Varna Savaşı'nda (1444) kullandılar.[60] Fitilli, tehlikeli ve kullanımı güç bir tüfekti. Çakmaklı tüfek, 1580'den sonra yaygınlaştı, ucuz, kullanılması emin ve kolay olan bu çeşit tüfek iki yüzyıl kullanımda kaldı. Her an ateş etme imkânı veren bu tüfek, özellikle süvariler tarafından tek elle kullanılabilirdi. Fakat süvarinin asıl silahı bu dönemde pistol idi (1.2-2 kg ağırlıkta, 50-60 cm uzunluğunda). Ateşli silahlarla donanmış Avrupalı süvariler, Osmanlı sipahisi karşısında kesin üstünlük sağlamıştır. 16. yüzyılın ortalarında açık fikirli bir paşanın, Rüstem Paşa'nın tüfekli bir süvari birliği kurma girişimi

59 Kelenik, "The Military Revolution...; Beydilli, *Türk Bilim...*

60 Tüfek 1420'den beri Osmanlı ordusunda kullanılıyordu: bkz. G. Âgoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *AOASH,* 47 (1994).

başarısız kalmıştır.[61] Bir çengel desteğe oturtularak kullanılan *falcognette* veya *harquebus* (*arquebus*) bir çeşit küçük top sayılır, ateş gücü yüksek olup kuşatmalarda kullanılırdı.

16. yüzyılın sonlarında Avrupalı askere üstünlük sağlayan değişiklikler, bütün bu silahlarda ağırlığın azaltılması, böylece kolayca taşınabilir olması, menzillerinin uzatılması ve zırha karşı delici etkisinin arttırılmasıdır.[62] 16. yüzyıl ortalarında bir *musket* 8-10 kg, 17. yüzyıl başında 4-5 kg ağırlığındaydı. Küçülen tüfek süvari tarafından taşınabilir hale geldi. İyi talim görmüş bir okçu 200 metreye kadar dakikada 10 ok atabilirdi. Türklerin "katlı yayı"nın menzili daha uzundu. Ağızdan doldurulan tüfeğin (*musket*) doldurulması 1.5-2 dakika alıyordu. Osmanlı ordusunda ok atabilen birliklerin (yayalar, azebler vb) savaş meydanından alınıp yol açma, nakliye gibi hizmetlere verilmesi, bu yeni durumla ilişkilidir. Yeniçerilerin gittikçe daha çok tüfekle donandığını görüyoruz. Bir Avusturya kaynağına göre Süleyman'ın 1532 seferinde ordusunda 300 top ve 100 bin yeniçeri vardı. Yeniçerilerden dokuz bini tüfek, bini ise harbe taşıyordu.[63] Bununla beraber ok kullanımının 17. yüzyılda bile kale savunmasında önemli bir yeri olduğunu kale silah envanterlerinden öğrenmekteyiz. 1643 Eğri Cebehane Defteri'nde binlerce yay ve ok kayıtlıdır (üç çeşit yaydan söz edilir: İstanbul, Tatar ve Çağa Türkmen yayları, Tatar ve Mısır okları).[64] Cebehane defterleri, Osmanlıların ateşli silahlara sahip oldukları gibi eski konvansiyonel silahları, ok-yay, kılıç, mızrak, topuz, harbe ve kama kullanmakta devam ettiklerini belgelemektedir. Tüfekler arasında kaydedilen "tüfek-i kafiri" düşmandan ele geçirilen veya ithal olunmuş tüfek çeşidi olabilir. Zırhlılardan, Avrupa ithal malı olanları vardı, ilk hantal tüfeklerin

61 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation...

62 Kelenik, "The Military Revolution...

63 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi...*, 312, Tüfekli ve harbeli yeniçerilere ait bir gravür için bkz: H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Londra 1973, 14 ve 16.

64 M. Stein, *Ottoman Fortresses in Hungary*, Yüksek Lisans Tezi, University of Chicago, 2001.

menzili ancak 100 metre idi. 1515 Pavia Meydan Savaşı'nda musket 57 gr bir mermiyi 300 adıma atılabiliyordu. Oysa, 16. yüzyılın sonlarında *arquebus'ların* menzili 200-300 m, *musket'in* menzili 400 adım (314 m) idi ve 620 adıma kadar etkili idi. Musket mermisi zırhı delme gücüne sahipti. Böylece ateşli silahlar karşısında zırhın modası geçmiş bulunuyordu.

Avrupa'da ateşli silahları daha etkili yapan başka faktörler, ileri metalürji ve yüksek kalite barut imalidir. 16. yüzyılda Osmanlılar yüksek kalite çelik ve barutu İngiltere'den ithal etmekteydiler.[65] Papa'nın Türklere stratejik savaş mallarının ihracını yasaklamasına bu Protestan memleketi aldırmıyordu.

Tabanca (pistol) kullanımı, 16. yüzyılın ikinci yarısında "Askerî Devrim"in önemli bir faktörü olmuştur. Macaristan'da, 17. yüzyıl Osmanlı kale malzeme envanterlerinde (M. Stein), büyük-küçük çeşitli top, tüfek ve tabanca kayıtlıdır. Tüfekler, eski biçim uzun ve kalibresi küçük tüfeklerdir. 17. yüzyılda Avrupa kaynakları, tipik Osmanlı taktiği olarak büyük sayıda asker yığdıklarını ve kalelere karşı kolonlar halinde topyekûn saldırılar yaptıklarını belirtirler. Buna karşı Avrupalılar ateş üstünlüğüne sahipti. Osmanlıların kale kuşatmasında kullandıkları bir yöntem, eski Moğol taktiğini hatıra getirmektedir. Osmanlı askeri, Moğollar gibi, sur seviyesine kadar toprak yığıp saldırıya geçiyordu.

"Askerî Devrim"le beraber ucuz ve kullanımı kolay ateşli silahların savaş meydanlarında yaygınlaşması, Avrupa'da ve Osmanlı ülkesinde derin sosyal ve askerî sonuçlar doğurmuştur. 16. yüzyılda Avrupa'da nüfus patlaması ve fakirliğin artışı halktan ücretli askerliğe talebin artışına neden olmuş, Avrupa ordularında piyade askeri çoğunlukla bu tüfekli köylü askerden oluşmuştur. Halktan bir kimse, asker toplayan subaydan tüfek ve öbür malzemeyi satın alıp asker olabiliyordu. Tüfek kullanımı uzun bir talim ve göğüs göğüse savaşmayı gerektirmiyordu.[66] Anadolu'da

65 H. İnalcık, "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, yay. haz, V. J. Parry ve M. E. Yapp, Londra 1975, 195-217.

66 Kelenik, "The Military Revolution..., (122-23).

nüfus patlaması ve devletin tüfekli askere gittikçe artan ihtiyacı, Osmanlı ülkesinde de benzeri bir gelişmeye neden oldu. Bir kayda göre, 1593'te Macaristan'a giden 10 bin yeniçeri hayatlarında ateşli silah kullanmış değillerdi ve yerel Macar piyadesi önünde bozguna uğradılar.[67] İran ile 1578-90, Avusturya ile 1593-1606 uzun savaş döneminde Osmanlılar, halktan (Anadolu köylüsü Türk ve Kürt) geniş ölçüde tüfekli ücretli asker yazdılar. Avrupa'da olduğu gibi, devletin gönderdiği bir yeniçeri subayının bayrağı altında 50-100 kişilik bölükler halinde örgütlenen bu asker, Sekban ve Sarıca adı altında ordunun en önemli kısmını oluşturdu.[68] Ücretleri kesilince eşkıyalığa sapan bu bölükler, bu savaş döneminde Celâli eşkıyası adıyla Anadolu'yu kasıp kavuran bir anarşi unsuru oldu.[69]

Orduların gittikçe genişlemesi, halktan ücretli tüfekli piyade yazılması, Avrupa ve Osmanlı ülkesinde "Askerî Devrim"in bir sonucu görünmektedir. Başka deyimle, Avrupa'da başlayan devrim, Osmanlı'da askerî yapılanmada benzeri bir gelişmeye yol açmış, kullara dayanan geleneksel Osmanlı askerî rejimi derin bir değişim karşısında kalmıştır. Her iki yanda, değişimin temel nedeni, ateşli el silahlarının savaşta ön plâna gelmesi,[70] ok-yay, mızrak ve zırhla donanmış feodal asker tipinin artık savaş meydanlarında fonksiyonunu kaybetmiş olmasıdır. 16. yüzyılın sonlarında konvansiyonel silahlara bağlı kalmış Osmanlı süvarisi tımarlı sipahilerin karşısına şimdi, ağır bir kılıç, uzun menzilli bir tüfek ve kısa bir pistol taşıyan Avrupalı süvari çıkıyordu. Almanların "kara süvarisi" hemen ateşe hazır iki pistol taşıyordu. Osmanlı askeri, bu askere karşı 1593-1606 döneminde on üç yıl savaşmak zorunda kalacaktır. Bütün bu noktalar göz önüne alınca, Osmanlıya karşı 1593-1606 savaşı, Avrupa'da "Askerî Devrim"in gerçek dönüm noktası olmuştur.

67 Age., 151.

68 Bkz. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation...

69 M. Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603),* Ankara 1963; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation...

70 Kelenik, "The Military Revolution..., 126-30.

Osmanlı'nın bir üstün yanı, manevra yetkisi ileri bir hafif süvari ordusuna, tımarlı sipahiye ve hafif piyadeye sahip olması idi. Avrupalılar bu Osmanlı avantajının farkına vardılar ve piyadede zırh kullanımını en aza indirdiler (sadece mermiye dayanır bir göğüslük, bir boyunluk ve miğfer), böylece piyadenin ağırlığı 7-7.5 kg indi. Topçular ve musket kullananlar, sadece bir kılıç ve hafif bir miğfer taşıyordu.[71] Osmanlı'nın bir daimi orduya, yeniçeri kul ordusuna ve kuşkusuz daha iyi örgütlenmiş bir lojistiğe sahip olması[72] ve asker sayısını biteviye artırabilmesi gibi avantajları vardı. Fakat bu konularda da sorunlar kendini göstermekte gecikmedi. Batı'da daha bu tarihte, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî gücünün düştüğüne, yakında çöküp dağılacağına inananlar çoğalmıştı.[73]

Sonuçta, Alman ateşli silah endüstrisinin üstünlüğü, Avusturya'nın bu sayede süvari ve piyade askerini, küçük-büyük kale, hisar ve palankalarını ateşli silahlarla donatması, Osmanlıların 1593-1606 savaşında başarısızlığının temel nedeni sayılmaktadır. Başka deyimle bu savaş, Avrupa karşısında Osmanlı'nın üstünlüğünü kaybettiği bir dönüm noktası olarak alınabilir. Avrupa, ekonomi, teknoloji ve harp sanatında Osmanlı'yı geride bırakmıştır. Batı'da makine bilimi ve teknolojide devrim, ateşli silahlarda olduğu gibi saat ve astronomi aletlerinde en ince becerisini göstermiş bulunuyor, bu keşifler Osmanlıda hayranlık uyandırıyordu. 1532'de Kanuni Süleyman Venedik'te ustalara kendisi için bir altın yüzük içinde çalar saat, dans eden bir tahta bebek ve bir yüzen gemi gibi otomata ısmarlıyor,[74] 1547'de

71 Kelenik, "The Military Revolution..., 135-36.

72 C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary; 1593-1606,* Viyana 1987.

73 J. Deny, "Les pseudo-prophéties concernant les turcs au XVIe siècle", *Revue des Etudes Islamiques,* X (1936).

74 Sanuto, LV, 636; VI, 6-7'den naklen G. Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent..., 171; Batı teknoloji tarihi için bkz. H. Kellenbenz, *Technology in the Age of the Scientific Revolution, 1500-1700,* Londra 1974; K. Arrow, "Classificatory Notes on the Production and Transmission of Technological Knowledge", *American Economie Review,* 59, 29-35; J. Gimpel, *The Medieval Machine,* Londra 1977; E. L. Jones, *The European Mirade,* Cambridge 1982.

Habsburglarla barış imzalandığında Rüstem Paşa padişah için asma saat yapması için usta bir saatçi gönderilmesini istiyordu. 1721'de İbrahim Paşa'nın mikroskop, dürbün istediğini göreceğiz. III. Murad'ın yaptırdığı rasathane için Avrupa'dan en son astronomi aletleri ithal olunmuştu. Gökte Allah'ın işine karışmamalı diyen tutucuların tepkisi üzerine rasathane yerle bir edildi (1580). Osmanlı idaresi Avrupa'nın teknolojik üstünlüğünün farkına varmış, ordusunda tüfekli askere dayanmak istemişse de (tüfekli Sekban ve Sarıca örgütü ve yeniçeri ordusunun sayısının dört misline çıkarılması), başarılı olamamıştır. Başlıca nedenlerinden biri, Osmanlı ekonomisi ve mâliyesi bu dönemde derin bir sarsıntı içindeydi.[75]

16. ve 17. yüzyıllarda Macaristan'daki savaşlar daha çok "kale savaşlarıdır. Avrupa'da kale ve topçulukta ilerlemelerin en önemlisi, kalelerin tabya sistemiyle inşasıdır. Olabildiğince alçak duvarlar, arkası toprakla desteklenmiş çepeçevre yıldız biçiminde düzenlenmiş tabyalar (*bastion*), yeni kalelerin inşasında gözetilen esaslardır. Osmanlılar bu yeniliklerden haberdar idi. Osmanlı yeni usûlde yapılmış bazı kaleleri ele geçiriyor ve yeni kale inşasını öğrenmiş oluyordu. Daima bir Habsburg istilâsı bekledikleri Macaristan'ı savunmak için Osmanlılar eski kaleleri bastiyonlarla berkitmeye çalışmışlardır. Montecucolli (1664) Macaristan'daki kalelerin genellikle eski biçimde ve aşağı kalitede olduğunu işaret etmiştir. Modern kale Osmanlı için Viyana ve Orta Avrupa istilâsını fiilen imkânsız hale getirmiştir. Sultan Süleyman'ın 1529 Viyana kuşatmasından sonra Avusturya büyük masraflara (yılda bir milyon altın) katlanarak hudutta ve Viyana yolu üzerinde yeni usûllere göre tabyalı modern kaleler inşa etti ve Osmanlı tehlikesini önledi. Çünkü Edirne'den Avusturya hududuna geliş on hafta sürüyor, Viyana yolu üzerindeki kaleleri almak için zaman harcanıyor ve Viyana'ya yaklaşıldığı zaman sefer mevsimi geçmiş oluyordu. Kötü iklim şartlarından başka tımarlı sipahiler sonbaharda köylerine

75 *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. haz. H. İnalcık ve D. Quataert, Cambridge 1994, 99.

dönmek zorundadır. Altı ay için hazırlanan lojistik imkânları da tükenmiş bulunuyordu (100 bin kişilik ordu ve 80 bin hayvan için günde 400 bin litre yem ve yiyecek gerekiyordu).[76] "İspanya kralı kasdına", yani imparatorla bir meydan savaşı için yapılan Süleyman'ın 1532 seferi ruznâmesi, inanılmaz güçlükleri yenerek Avusturya elindeki Macar kaleleri önünde gelişin inanılmaz hikâyesini anlatır.[77] Ordu Viyana'ya bir günlük uzaklıkta Güns kalesini aldığı zaman (28 Ağustos) dönmekten başka çare kalmamıştı. Kısacası, Viyana ve ötesinde Almanya istilâsı Osmanlı için imkân dışı bir iş haline gelmiş bulunuyordu.

Osmanlı ve Protestan Dünyası

Topkapı saray belgeleri açıkça göstermektedir ki, Osmanlılar 1526'da Macaristan'ı alıp, Orta Avrupa'da Habsburglarla karşı karşıya gelince, V. Kari (Şarlken) ve Ferdinand'ın hareketlerini yakından gözetleyen, Avrupa'daki siyasî gelişmeleri İzleyen, olaylarla yakından ilgili aktif oyuncu durumundadır; böylece, Habsburglarla üstünlük ve güç rekabetinde Avrupa'da baş gösteren her türlü ayrılıkçı güçten yararlanmaya çalışmaktadırlar. 1533 Haziran'ında İbrahim Paşa Avusturya elçilerine, "Hristiyan dünyası hiçbir vakit bu zamanda olduğu kadar munkasem (parçalanmış) olmamıştır" diyecektir.[78]

Topkapı Sarayı Arşivi'nde Kanunî Süleyman'a arz edilen bir Osmanlı casus raporu (TSMA E7671)[79] Martin Luther ve onun

76 G. Bayerle, "One Hundred Fifty Years of Frontier Life in Hungary", *From Hunyadi to Rákóczi...*, 227-31.

77 Feridun, *Münşeâtu's-Selâtin*, I, İstanbul 1274H, 577-84.

78 *Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, V, 138.*

79 Bu rapor Dr. C. Isom-Verhaaren tarafından yayımlanmıştır: "An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest In the Protestant Challenge to the Power of Charles V", *Turcica*, 28 (1996), 299-318. Rapor, Draç'taki Osmanlı makamı (subaşı) tarafından Dhuka adlı Ergiri-Kasrı'dan bir Arnavut tüccarın verdiği bilgileri sultana aktarmaktadır. Tüccarlar, daima bir entelijans kaynağı olarak kullanılırdı. Ankara sofu ticareti yapan Dhuka, 1527-30 yıllarında Avrupa'da idi.

İmparatora karşı mücadelesi hakkında sultana bilgi vermektedir. Rapora göre "Fra Martin Lutero nam bir bey kendüden bir din peyda edüp İspanya mel'ûnun âyin-i bâtılasına muhalefet edüp otuz bin mikdarı asker cem' edüp" "Bazilya"ya yakın San Borgo'da İspanyollarla savaşmış". Raporda verilen öbür bilgiler arasında Andrea Doha'nın Ceneviz limanından hareketle Fas tarafında "Hayreddin Reis" donanmasının üzerine gittiği, Fransa'nın Marçi ya (Marsilya) limanından 12 kadırgasının denize açıldığı, Malta'dan *"Megali Mastura"nın* (şövalyelerin Büyük Üstadı) yedi kadırga ve bir kayışının denize açıldığı, İspanya Kralı'nın (imparator Şarlken) bir ordusunun (İki bin atlı ve on bin yaya askeri) Milano dükasına alt Lombardia'da bulunduğu haberi vardır. Rapora göre bu kuvvet, Osmanlı tarafından Pulya'ya (Güney İtalya'da Apulla) bir hareket vaki olursa oraya yardıma gitmek üzere bekliyormuş; İspanya Kralı (imparator) kendisi, yanında sekiz bin askeri ile Beç'te (Viyana) durumu gözetliyormuş. İmparatorun bundan başka askeri yokmuş, İspanya Kralı, Milano Beyi'nden bir milyon flori alıp memleketini geri vermiş. Kral, Venedik ile de barış yapmış. Venedik 200 bin altın İspanya'ya ve yüz bin altın Beç (Viyana) Beyi Ferandoş'a (Ferdinand) ödemiş. Tâcir, ilâve olarak, imparator "Franca ile sûretâ barışmıştır, amma beyinlerinde adâvet zâyil olmamışdır" haberini de ekliyor.

Özetle rapor, Şarlken'i askeri ve donanması, Milano, Venedik ve Fransa ile yaptığı barış (Fransa ile 1529 Cambral Barışı) hakkında Osmanlı hükümetini aydınlatmakta, Şarlken'in Apulla'ya bir Osmanlı çıkarması veya Viyana üzerine bir saldırıya karşı kuzey İtalya'da askerini toplu halde tuttuğunu bildirmektedir.

1529'da Viyana kuşatmasından İstanbul'a dönen sultan için bu bilgiler önemlidir. Dhuka'nın bilgileri bir İtalyan aracıdan aktardığı, İtalya'ya ait oldukça doğru bilgi aldığı anlaşılıyor; fakat Almanya'ya ve Luther'e ait bilgiler yanlıştır. Luther'in İmparator kuvvetleriyle "Bazilya" yakınında San Borgo denilen bir yerde çarpıştığı haberi veriliyor. Isom-Verhaaren'e göre (s. 07) bu haber, Almanya'da 1524-26 köylü isyanlarıyla ilgili bir haber olabilir.

Gerçekte, 1529'da Alman Protestan prensleri, Süleyman'a karşı Ferdinand'a ilkin yardımı reddetmiş, Osmanlı Viyana kuşatması üzerine 1530 yazında Augusburg Diet'inde Şarlken'e askerî yardım vaadinde bulunmak zorunda kalmıştır.

Ertesi yıl, 1531'de, Protestanlar, Schmalkalde Liga'sı ile imparatora karşı düşmanca bir cephe kurmuşlar, fakat o zaman bir savaş olmamıştır. Raporda sözü geçen çarpışma, İsviçre'de Basel'deki (belgede Bazilya) olaylarla ilişkilidir. Orada dinî reform yanlıları, şehirde imajları tahrip etmişler, şehre egemen olmuşlar, Alman Protestan prensleri ve Fransa ile ittifak yapmışlardır (Şubat 1529). Buna karşı 1530'da İsviçre Katolik kantonları, Viyana'da Ferdinand'la ittifak aramışlardır.

İsviçre'de reformcular, 1531'de Ulrich Zwingli başkanlığında bir ordu kurup Katoliklere karşı savaş vermiştir, işte bütün bu olaylar raporda Luther'e atfedilmiştir. Dhuka, üç yıl Avrupa'da kalmış olduğuna göre, rapora giren bilgiler 1529-31 yıllarına ait olup Draç'taki Osmanlı devlet ajanının raporunda karışık biçimde anlatılmış olmalı.[80] Tabii, Osmanlılar, İsviçre'de ve Almanya'da Ferdinand'a karşı bu hareketleri yakın ilgiyle karşılamış olmalıdır. Osmanlı sarayının daha bu tarihlerde Osmanlı stratejisi bakımından, Protestan hareketlerinin önemini kavramış ve ilgi göstermiş olması kayda değer. Almanya'da Protestan prensler de, imparator ve Ferdinand'a karşı dirençlerinde, Osmanlı baskısının kendilerine yararını daha 1529'da fark ettiler.[81] Bu dönem tarihçileri, Avrupa'da Protestan hareketinin Osmanlıların ilerlemelerine yardım ettiğini, Habsburglar üzerinde Osmanlı baskısının da Protestanlığın yayılıp yerleşmesinde kesin bir rol oynadığı olgusu üzerinde birleşirler.[82]

80 Isom-Verhaaren (301,310) raporun tarihini 1530 olarak kabul etmeye eğilim gösterir.

81 Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestanism*, Cambridge 1959, bkz. dipnot 88, 35-37; Isom-Verhaaren, "An Ottoman Report about Martin Luther..., 310.

82 Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism...*; C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation, 1578-1608*, New York 1972; K. M. Setton

1540'a doğru Habsburgların üstün gücü karşısında, Osmanlı himayesindeki Macaristan ve Transylvania'da Jan Zapolya, Fransa kralı, Almanya'da Protestan prensler, birbirleriyle temas halindeydi. Bu hükümdarlar, Osmanlıya bir denge-güç (*counterweight*) gözüyle bakıyorlardı.[83] İmparator, Almanya'dan askerî yardım almadan Osmanlı ile baş edemezdi. O, bunun için ilk kez, 1532 yazında Nürnberg'de Luthercilerle bir anlaşma yapmak zorunda kaldı, imparator, bundan sonra Osmanlı baskısı altında sekiz kez Protestanlara ödün vermiştir. Almanya'da "Türk korkusu" (*Türkenfurcht*) bir gerçekti, bir Osmanlı istilâsı, yakın bir tehlike olarak hissediliyordu. Öyle ki, tehlikeye karşı Türk-çanı (*Türckenglocken*) ve Türk vergisi ihdas olundu, ilk gazete (*Newe Zeitung*) 1502'de Türklere ait haberler için çıktı. Anonim *Türcken pluclein* risalesinde yazar şöyle diyordu:[84]

> Hristiyan dünyası için kudretli sultana boyun eğmek ve haraç ödemek en iyi yoldur, adaletle ve alicenaplıkla bizi idare etmesine güvenebiliriz.

Batı'da Luthercilik üzerinde İslâmiyet'in etkisi bile ileri sürülmüştür. Paul Anderbach onu, ibadet hürriyeti, imanın ferdî niteliği vb. yakınlıklar dolayısıyla bir çeşit İslâmiyet saymıştır.[85] Macaristan'da yayılan Unitarianist inancında, teslise karşı tek

"Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies,* III (1962), 133-68; C. Göllner, "Die Türkenfrage in Spannungsfeld der Reformation", *Südost-Forschungen,* 34 (1975), 61-78; Setton, *The Papacy...;* J. Pannier, "Calvin et les Turcs", *Revue Historique,* 62 (1937), 268-86.

83 Setton, "Lutheranism...", 137.

84 Age., 138. Osmanlı'nın Avrupa için tehlikesi ve 16. yüzyılın ortasında İspanya'da Türk imajı hakkında anonim orijinal bir eser *Viajede Turquie* hakkında bkz. J. Perez, "l'affrontement Turcs-Chrétiens vu d'Espagne, Le Voyage en Turquie", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 255-63; bu eser hakkında Paulino Toledo, "Türkiye Seyahati", Yüksek Lisans Tezi, DTCF, Ankara 1992.

85 *Setton,* "Lutheranism..., 158; Luther ve Kur'an hakkında Türkiye'yi ziyaret eden bir Lutherci rahib Solomon Schwelgger'in görüşleri üzerinde bkz. C. Gauthier, «Un allemand à Constantinople, 1571-1581, Critique du Coran par un pasteur Luthéran", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 163-75.

Tanrı düşüncesi egemendir. Luther, 1530'da yazdığı *Libellus de ritu et moribus Turcorum* adlı risalesinde Türkleri Hristiyanlarla karşılaştırıp onların alçak gönüllük, basit yaşamları ve onurlu olmaları gibi faziletlere sahip olduklarını kabul eder (Luther, Kur'an'ı çevirisinden okumuş ve İslâmiyet'in doğru bir din olmadığını ispata çalışmıştır). Luther, bugün tarihçilerin kabul ettikleri bir noktayı da belirterek, Doğu Avrupa'da köylünün yaşam koşulları o kadar kötüdür ki, onlar bazen Türkleri kurtarıcı gibi karşılamışlardır, demiştir. Transilvanya köylüsünün efendilerine karşı 1437-38'deki isyanları sırasında II. Murad'ın kuvvetleri bu memleketi istilâ etmiş, bir dirençle karşılaşmamıştı. Salzburg ve Würzburg'dan birçok köylünün Türk tarafına kaçtığı, birçok Alman askerinin Osmanlı ordusuna katıldığı biliniyor.[86] Sultan Süleyman, bir elçiden Luther hakkında bilgi istemiş ve kendisinin ona lütûfkar bir efendi olabileceğini söylemiş. Bu konuşma, Luther'e aktarıldığı zaman Luther haç çıkarıp Allah beni böyle lütûfkar bir efendiden korusun demiş.[87] Çağın ne kadar değiştiğine işaret eden bir nokta şudur: Luther, Türklere karşı Papa'nın Kutsal Savaş'ını *(bellum sanctum)* onaylamıyor ve Türk saldırılarını, Hristiyanlara Tanrı'nın cezası doğal afetlere benzetiyordu. Önceleri, Türk'e karşı direnme Tanrı'nın iradesine karşı gelmektir, diyordu. Almanya'da birçokları, Türklere karşı savaşın bir din savaşı olmasını onaylamıyor, Papa'nın İtalya'da kendi siyasî çıkarlarını yürütmek için Şarlken'i Türklere karşı Haçlı Seferi'ne kışkırttığı söyleniyordu.[88] Luther'in sağ kolu Melanchton, 1559'da İstanbul patriği ile temasa geçmiş, sultana tâbi

86 Gauthier, "Un allemand à Constantinople....., 161 ; Osmanlı'nın köylülere iyi davrandığı propagandası Almanya'ya kadar yayılmış görünüyor. Bir Alman yazar "bir lokma için mücadele eden fakir adam bu gibi Hristiyanlar altında yaşamaktansa Türkleri yeğlemektedir" demiş (Setton, "Lutheranism..., 161). Osmanlı'nın köylü reayaya karşı politikası için bkz. *An Economic and Social History...*, I, 143-54; Veinstein, "Retour sur la question de la tolérance Ottomane au XVIe siècle", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 415-26.

87 Tischreden, II, 508; Setton, "Lutherism", 145.

88 Setton, "Lutherism", 141-46.

bu din adamıyla dinî anlaşma aramıştır.[89]Osmanlılar, Luther'in ve Luthercilerin mücadelelerini ilgiyle izlemekteydiler. Kayda değer ki, Avrupa'da Protestanlığın yayılışı köylü isyanlarının yayılışı dönemidir. Luther'in yansıttığı gibi Osmanlı'nın köylülere iyi davrandığı propagandası Batı'da hayli uzaklara gitmiş olmalı. Luther, Avrupa'da Osmanlı baskısını, Papa'ya karşı kendi mücadelesi çerçevesinde ele alıyor; fakat aslında bir Alman ve Hristiyan olarak Türklere karşı mücadeleyi ve Hristiyanlar arasında birliği bir ölüm-kalım sorunu olarak algılıyordu. Luther, Türklere karşı direnme üzerine üç risale yazmıştır. Türk, ona göre şeytanın hizmetkârıdır. Alman keşişinin eskatolojisinde Türk, *deccal* olarak tasvir olunmaktadır. 1529 Viyana kuşatması, Luther üzerinde derin bir kaygı yaratmıştır. Erasmus'a yazdığı mektuplarda, Avrupa devletlerinin aralarındaki savaşlara son verip Türklere karşı birlik olmalarını öğütler; Almanlar, imparatorun yardımına koşmalıdır.

Öte yandan Protestanlık, Osmanlı'nın egemen olduğu bölgelerde himaye görüyor ve hızla yayılıyordu. Luther daha sağ iken Lutherci vâizler, akın akın Osmanlı Macaristan'ına gidiyor ve yeni mezhep köylüler arasında hızla yayılıyordu. Katoliklerin Protestanlara karşı kini o kadar derindi ki, onların Hristiyanlık için Türklerden daha kötü oldukları söyleniyordu. Zamanla Transilvanya, en radikal Unitarianist Protestanlığının merkezi durumuna geldi ve Erdel prensleri Bethlen Gâbor (1613-29) ve I. Râkòczi (1630-48) Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-48) Katoliklere karşı Protestan cephesinde önemli rol oynadılar. Habsburg egemenliğine karşı Protestanların ayaklanması niteliğindeki bu mücadele Osmanlı gücünün düşüş dönemine (1617-56) rastladığından Osmanlı Devleti için bir nimet olmuştur.[90]

89 S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.

90 Ayrıntılar için bkz. *From Hunyadi to Ràkòczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, yay. haz. J. M. Bak ve B. K. Kiràly, Brooklyn 1982, 189-508.

Avrupa, Osmanlı'yı Tanımak İster

Batı'da Osmanlıların üzerine yazılmış en eski yazılardan bir Nicola Sagundino'nun eseri olup, 1456'da Aeneas Sylvius Piccolimini'ye (sonra Papa II. Pie 1458-1464) yazılmıştır. Orada Fatih Mehmed'in, Roma imparatorlarının vârisi olma iddiasıyla Roma'yı fethetme planlarından söz eder. Bu hümanist Papa, Fatih'e bir kalem denemesi olarak kalan mektubunda, Hristiyan olduğu takdirde bu sıfata hak kazanacağını yazmıştır.[91] Fatih ve II. Bayezid dönemleri tarihi için Gian-Maria Angiolello'nun 1514'e kadar gelen eseri, bir göz tanığının gözlemlerini içerdiğinden daha önemlidir. Angiolello Osmanlı sarayında iç oğlanı olarak senelerce hizmet etmişti. İstanbul'un fethi üzerine Venedik'e gidip yerleşen bir Bizanslı asil aileden Theodoro Spanduglno Cantacusino'nun eseri de önemlidir. O, Hristiyan alemini bir Haçlı Seferi'ne teşvik için yazdığı bu eseri,[92] 1509'da Fransa Kralı XII. Louis'ye, 1519'da Papa X. Leo'ya sundu. Eserin İspanyolcası 1520'de Şarlken'e ithaf edilmiştir. Yazarın, Osmanlı vekâyiâmelerinden yararlandığı anlaşılıyor. O, bu eserinde Fransız kralına, Safevîlerin Türklere karşı en güçlü bir rakip olarak göz önüne alınmasını önerir.

Batı dünyasına Osmanlıyı tanıtan, Luther'in İslâmiyet hakkında bilgi kaynağı bir eser olarak Mühlenbachlı George'un *Tractatus de moribus condiconibus et nequicia Turcorum* (ilk baskısı 1480) adlı eseri özellikle önemlidir. George, 1438'de Türklere esir olmuş, 20 yıl sonra kaçmayı başarıp, bu kitabı yazmıştır. Almanca çevirisine Luther bir önsöz yazmıştır.

1453'den itibaren Osmanlılara karşı gittikçe artan ilgi dolayısıyla Osmanlılar üzerine İtalya'da yazılmış belli başlı eserleri Francesco Sansovino, *Historia universale dell'origine, guerre, et imperio de Turchi* (Venedik 1560), adlı koleksiyonunda toplamış ve eser 1654'e kadar yedi kere basılmıştır.

---

91 J. C. Margolin, "Réflexion sur le commentaire du Père Celestin, Pierre Crespet de la lettre du Pape Pie II au Sultan Mahomet II", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 212-39.

92 Son olarak yorumlarla ilgili bkz. D. M. Nicol, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge 1997.

Osmanlı Mutlakiyetçi Devleti: Bir Örnek

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemeleri, Roma ve İtalya'yı istilâ tehdidi, bu devletin tarihi ve teşkilâtı üzerinde Batı dünyasında, özellikle İtalya'da derin bir yankı uyanmasına ve birçok kitap yazılmasına neden oldu.[93]

Siyaset biliminin kurucusu N. Machiavelli (1469-1527) Principo'da,[94] prense öğütlerinde yalnız Büyük İskender ve Roma tarihinden değil, Osmanlı Devleti'nden de örnek vermektedir. O, feth olunan bir ülkenin nasıl elde tutulacağını tartışırken, Osmanlıların Balkanlarda sürekli bir egemenlik kurabilmelerini şu olguya bağlıyor: Bir devlet, diyor, dili, âdet ve kanunları farklı bir ülkede kalmak istiyorsa, kendisi oraya yerleşmeli, yani ülkenin birkaç yerine kendi halkından koloniler yerleştirmelidir. Böylece fethedilen topraklarda egemenliği daha emin ve uzun ömürlü olur. Çünkü, diyor, bir direnç hareketi başlarsa derhal müdahale etme imkânı vardır. Keza o yerin halkını hoş tutmalıdır, zira sıkıntıya düşünce

93 Th. Spanduglno (Spandouyn), Glan-Marla Angiolello, F. Sansavino, G. A. Menavino, G. Postei, P. Giovlo, B. Ramberti, L. Bassano, P. Belon, P du Frensne Canaye, S. Schwelgger, O. G. Busbecq, N. de Nicolay, B. Baudier, W. Dillich, J. Chesneau, H. Dernschwam, H. de Beauvau, J. Thévenot ve başkaları; tam bir bibliyografi için bkz. C. Göllner, *Turcica, Die Europäischer Türckendrücke des XVI Jahrhundert, 1551-1606,* Ml, Bucharest, Berlin 1961; Fransız edebiyatında Türk imajı hakkında bkz. *C. Rouillard, The Turk in the French History, Thought, and Literature, 1520-1660, Paris 1938; İspanyol edebiyatında, A. Mas, Les Turcs dans la litérature espagnole, I-II, Paris 1967; İngiliz edebiyatında:* Artemel A. Lascombes, "...La Peau de Mahomet...: Images du Maure et de I' oriental dans le spectacle anglais de La Renaissance", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 189-212; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat,* Ankara 1983; Jacques-Auguste de Tou'nın yazdığı *Histoire Universelle*'de 10 bin sahifeden 900 sahifesi Osmanlı İmparatorluğu ve Türklere ayrılmıştır, bkz. *Histoire Universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607,* 16 cilt, Londra 1734; bkz. C. Michaud, "Les Turcs dans l'Histoire Universelle de Jacques-Auguste de Thou", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...,* 241-53; R. Schwoebel, *The Shadow of Crescent: The Renaissance Image of the Turk, 1453-1517,* New York 1967.

94 N. Machiavelli, *The Prince,* çev. yay. haz. Robert M. Adams, New York 1992, 6.

halk başkaldırır. Yerli kanunlar ve vergileri değiştirmekten kaçınmalı, devlet-kendi memurlarının o yer halkını yağmalamasına göz yummamalı, halkın şikâyetini kolayca hükümdara eriştirebilmesi sağlanmalı; böylece, diyor, ilhak edilen ülke kısa zamanda kolayca gelen devletle özdeşleşir.

Bütün bunlar, Osmanlıların fethettikleri yerlerde uyguladıkları siyaseti özetlemektedir ve Balkan milletlerinin Osmanlı imparatorluk düzeniyle özdeşleşmesini açıklar. Osmanlılar Balkanlarda fethettikleri topraklarda başlangıçtan beri koloniler getirip yerleştirdiler (yörükler), yeril halka canları ve malları için güvence verdiler ve sözlerini tuttular (istimâlet), görevlilerin halka kanun dışı baskı yapmaları halinde mağdur olanların doğrudan doğruya divâna çıkıp şikâyet hakkını tanıdılar ve suçluları derhal şiddetle cezalandırdılar.[95] Machiavelli, Osmanlı idare prensipleri hakkında iyi bilgi almış olmalı.

Öte yandan Machiavelli,[96] Osmanlıların ülkede egemenliklerini sağlam bir biçimde kurabilmiş olmalarının başka nedenleri arasında şu noktalar üzerinde durur: Tüm ülke tek bir efendiye tâbidir; efendi odur, başka herkes onun kuludur. Eyaletlere gönderdiği valileri her an değiştirme yetkisi elindedir. Görevlilerin her biri, padişahın kulu olup, varlığını ona borçlu olduğundan, yalnız ona itaat eder. Onları rüşvet veya başka bir yolla kandırmak güçtür. Kansa bile, etrafında kendisine uyacak kimse bulamaz. Böylece, Osmanlıya saldıracak bir dış kuvvet içeride işbirlikçi bulamaz.

Öte yandan, Osmanlıyı tam bozguna uğratırsanız karşınızda yalnız hükümdar kalır (feodal bir devlette olduğu gibi yerli baronlar idaresinde direnç odakları yoktur). Halk, direnç göstermez, gelip yeni efendiye tâbi olur. Osmanlı rejimi kadim İran'da Darius rejimine benzer. İskender onu yenince, bütün ülkesi İskender'e tâbi oldu. Machiavelli'ye göre Osmanlı gibi ülkesinde sağlam otorite kurmuş başka bir prens Fransa kralıdır. Fakat onun

95 H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studio Islamica*, II (1954), 103-129.

96 Machiavelli, *The Prince...*, 12-13.

bu durumu tamamıyla farklı koşullardan kaynaklanır. Osmanlı, mutlak egemenliği ortaksız elinde tutan ve ülkeyi kullarıyla idare eden bir rejim temsil ettiği halde, Fransız kralı babadan oğula irsi haklara sahip yerel feodaller, baronları aracılığıyla krallığını elinde tutar ve onun ülkesini bir yabancının fethetmesi kolay değildir. Machiavelli, sürekli egemenliği bu iki ayrı rejimde buluyor. Fransa'yı istilâ Türkiye ile kıyaslarsak daha kolaydır. Baronlardan birini kandırırsanız o halkıyla beraber size tâbi olur, çünkü halkı onun arkasından gider. Böylece, bu tip bir ülkeyi istilâ kolaydır; fakat elde tutmak güçtür. Zira öbür baronlar galibe karşı çıkabilir ve onlara tâbi halk da müstevliye karşı kor. Bir de, baronlar, her zaman ufak bir bahane ile isyan çıkartabilir. Özetle, Fransa gibi bir memlekette egemenlik kurmak ve devam ettirmek kolay değildir. Halbuki Doğu'da hükümdarı yenilince, halk direnç yapacak liderden yoksundur.

Fransa ve İspanya krallıklarında sık sık görülen isyanlar da, krallığın irsî haklara sahip ve yerli halkı kendilerine bağlamış baronların çokluğu yüzündendir. Böyle bir durum Osmanlı ülkesinde yoktur.

Machiavelli, prensin egemenliğini tehdit eden başka etkenlerden söz açarken, komşu devletten yardımcı kuvvet isteme yahut ücretli asker kumpanyası kullanmanın tehlikelerini tartışır. Birinci halde yardım yapan hükümdarın egemenliği kabul edilmiş olur. Buna misâl olarak, Machiavelli, Bizans imparatorunun Türklerden yardımcı kuvvet istediği ve savaş bitince bu yardımcı kuvvetin memlekette kalıp egemen olduğunu anımsatır. Burada o, imparator Yuannis V. Kantakuzenos'un 1352'de Sırplara karşı Süleyman kumandasında bir Osmanlı yardımcı kuvveti sayesinde düşmanı püskürttüğü, fakat bu kuvvetin Trakya'da Çimpe kalesini boşaltmayarak memleketi istilâya başladığı olgusuna işaret etmektedir. Bu, Machiavelli'nin Osmanlı tarihini oldukça iyi bildiğini kanıtlayan başka bir noktadır. Bunun yerine Machiavelli ücretli asker kullanmak daha az tehlikelidir, diyor. Çünkü,

ücretli askerin arkasında bir devlet yoktur. Sonuç olarak, en iyisi yerli halktan asker kullanmaktır, hükmüne varıyor.[97]

Osmanlı ordusu, Machiavelli'nin öğüt verdiği gibi, esas kuvvetleri bakımından yalnız hükümdara mutlak biçimde bağlı kul ordusundan (yeniçeriler, kapıkulu süvariler vb.) ve toprak üzerinde herhangi bir hakkı olmayan, çoğu kul aslından ve timarını irsî olarak babadan oğula geçirmeyen tımarlı sipahilerden oluşuyordu. Reayadan, köylüden toplanan yardımcı askerler ise (yaya, azeb, yörük, cerehor, martolos, vb.) hükümdara bağlı komutanlar idaresinde savaşa giderlerdi. 13. yüzyıldan beri Balkanlarda ve İtalya'da Türk ücretli askeri en çok aranan askerdi. Bizans'ta, Ege'de, İtalyan kolonilerinde bu Türk ücretli askerlerinin birçoğu yerleşip Hristiyanlığı kabul etmiş, *Turkopouloi* adı altında yerli kuvvetler arasına katılmıştır.

16, yüzyılda Batı'da millî monarşilerin yükselmesiyle birlikte *absolutizm* devlet idaresinde ideal bir idare biçimi olarak kabul ediliyor ve Osmanlı Devleti bunun ileri bir örneği olarak ele alınıyordu[98] Jean Bodin, ünlü eserinde[99] Osmanlı Devleti'ne özel bir yer ayırmıştır. Mutlak hükümdarlık ve insanların doğal hakları konusunda önde gelen Fransız siyaset teorisyeni Bodin (1576) Osmanlı rejimini tanımlarken, onu Batı monarşik idareleri ile karşılaştırır. Fransız monarşisinden söz ederken, "orada tebaa hükümdarın kanunlarına itaat eder; hükümdar da doğanın kanunlarına itaat eder"; bu tip monarşi, bir efendinin tebaanın mallarına ve şahıslarına hâkim olduğu monarşiden (Osmanlı) farklıdır, der. Bodin'e göre, "Türklerin devleti, monarşinin arkaik bir aşamasını temsil eder... Süleyman bu tip tiran, müstebit efendi hükümdarı, temsil eder". Bodin'e göre, Süleyman, "*monarchle selgneuriale*"in kötü kuralına bağlı kalmış, kendisini doğanın insana tanıdığı medenî ve insanî kanunları üstünde saymış, kanunların tek ve yegâne yorumcusu olduğu iddiasında bulunmuştur (Osmanlılar "tabii hukuk" teorisine yabancı idiler; kanunu yapan

97 Machiavelli, *The Prince...*, 32-9.

98 P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra 1974.

99 J. Bodin, *Les Six livres de La République*, Paris 1583.

padişahın istediği zaman onu kaldırma yetkisine de sahip olduğuna inanırdı).

Avrupalılar, özellikle Venedikliler, Osmanlı tahtına hangi karakterde bir sultanın geldiğini dikkatle izlerler. A. Teneti, Süleyman'la çağdaşı Sanudo'nun *Diarii*'sindeki kayıtları esas tutarak, Batı'da Süleyman imajı üzerinde Venediklilerin belirleyici bir etki yaptığını işaret eder. Venedik elçileri, P. Bragadin, M. Minio, P. Zen ve Fransız G. Postel Süleyman'ın âlicenaplığı, Hristiyanlara karşı insaniyet-severliği ve adaletini överler.

Bu hükümlerde din ayrılığının etkili olmaması kayda değer. Başlangıçta, babasının aksine barış sever bir sultan olarak algılanan Süleyman'ın Belgrad'ı fethi (1521), Batı'da umutları kırdı. Belgrad, Avrupa'nın kapısı sayılıyordu. Belgrad'ın düşmesinden sonraki gelişmeler, Mohaç (1526) ve Macaristan'ın istilâsı, Osmanlı ve Avrupa tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Artık Osmanlı gücü ve korkusu, Avrupa politikasında belirleyici bir faktör haline gelmiştir. O zamana kadar güçlü Macar Krallığı, Avrupa'nın kalkanı durumunda idi; hatta Macarlar, Balkanlarda Osmanlı egemenliğini tehdit edebilmekteydi. (Hunyadi Yanoş) Mohaç'dan sonra, Avusturya ve Almanya bir Osmanlı istilâsından ciddî olarak korkmakta idi.

Süleyman uzun saltanatı (1520-66) ve Avrupa politikasında oynadığı belirleyici rol dolayısıyla Batı'da kendisinden en çok söz edilen Osmanlı sultanıdır. François de Bellefort, Fransız kralların Süleyman'ın adaletini örnek almalarını öğütler. Fakat oğlu Mustafa'yı idam etmesi üzerine bu olumlu imaj değişir. Onun, Hürrem'in nüfuzu altında zalim bir tiran olduğu ileri sürülür, hatta bu olay tiyatro eserlerine konu olur (*La Soltane de Gabriel Bounin,* 1561; A. Thevet, *Vie de Sultan Mustapha, fils de sultan Solyman).* Bu katil suçu üzerine Süleyman'ın "tabii hukuk"u çiğnediği iddia edilmiştir. Başka deyimle, Batı'da hukukun temel prensipleri üzerinde gelişen yeni ideolojiler, Osmanlı için yorumlamada esas tutuluyordu.

Osmanlı Devlet Tipi ve Avrupalı Siyaset Yazarları

16. ve 17. yüzyıl Batı yazarları, Osmanlı rejiminin temel yapısını belirlemeye çalışmışlardır. Türkiye'de uzun süre kalmış ve Osmanlı siyasî rejimi hakkında etraflı bir eserin sahibi *[The Present State of the Ottoman Empire,* Londra 1668) Paul Rycaut, Osmanlı'nın temel siyaset kavramlarını *(maxim)* tespite çalışırken, ilkin bu büyük ve geniş imparatorluğun devamlılığını ve içinde değişime izin vermeyen istikrarlılığını, ordularının sürekli ilerlemesi sonucu ülkenin daima genişlemesini takdir eder ; rejimin temel kuralları olarak, keyfi ve zalim bir idare, asil bir sınıfın yokluğu, adaletin tam bir sertlikle uygulanması ve tebaanın körü körüne itaati olarak özetler.

Avrupa'da 16. ve 17. yüzyıl siyaset yazarları, Osmanlı rejimini belirlerken, Aristo'nun tiranlık (*tyranny*) üzerindeki fikirlerine bağlı kalırlar ve o açıdan yorum yaparlar. Aristo'ya göre, tiranlık üç biçimdedir: 1. Barbarlarda görülen despotizm, 2. Seçimle iktidara gelen diktatörlük, 3. Tam ve kesin *tyranny*'dir, bu rejimde bir tek adamın tebaanın arzusuna rağmen onlar üzerinde kanun tanımayan keyfî egemenliği söz konusudur. [100] Esas olarak Aristo'yu izleyen 16. yüzyıl Avrupalı siyaset yazarları, Osmanlı hükümdarını, meşru dayanağı olmayan, adaletten uzak, zalim, kanun ve kural tanımayan keyfî bir tiran olarak algılamışlardır. Onlar, Osmanlı rejimini belirleyen kadim Hind-İran devlet teorisinden habersizdirler.[101] Bu pratik devlet teorisinde hükümdarın otoritesi bizatihi devlettir; öbür öğeler, ülke-toprak, tebaa-üretici sınıflar bu otoriteyi devam ettirmek ve geliştirmek için sadece araçtır. Hükümdar, kanun ve örf ü âdat üstündedir; ancak otoritesi bu sınıfların sağlayacağı maddî güce bağlı olduğundan, tebaayı adalet ve "hilm" (bağışlayıcı yumuşak muamele) ile idare etmelidir. Bu sayede ülke, dolayısıyla hükümdar zenginleşir, gücü artar. Mutlak otorite, adaletin, yani idare edilenlerin zulme

100 *The Basic Works of Aristotle,* Richard McKeon'un önsözüyle, New York 1941, 1119.

101 Şimdi bkz. H. İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* İstanbul 2016.

karşı korunması için gereklidir. Sonuç olarak mülkün temeli adalettir (Hint-İran Adalet Dairesi*)*.

P. Rycaut, S. Gerlach, Chevalier d'Arvieux, Baron de Tott (Toth), J. Porter gibi Osmanlı rejiminin işleyişini uzun yıllar yakından izlemiş olanların ölçülü gözlem ve yorumları karşısında gelip-geçen seyyah ve elçiler, ya kulaktan dolma noksan ve yanıltıcı tasvir ve yorumlar bırakmışlar, yahut gözlerine çarpan bazı olguları Osmanlı rejiminin genel karakteri gibi kaydetmişlerdir. Bu sonuncuya bir misâl olarak, devşirme ve kul kurumunu, insanlığa aykırı bir zulüm olarak dehşetle belirten Nicolas de Nicolay'ı[102] anabiliriz. Buna karşı Kanuni Süleyman döneminde gelen bir elçi, derin görüşlü bir hümanist, O. G. Busbecq (gelişi 1555) kul sisteminin Osmanlı mutlakıyet rejiminin bir temel kurumu olduğunu fark edebilmiştir.[103]

Jean Bodin gibi 16. yüzyıl siyaset teorisyenleri, Osmanlı hakkında bilgilerini Spandugino, Postel, Sansovino, Ramberti, Bobovi gibi Osmanlı İmparatorluğu kurumlarının geniş biçimde anlatan kaynaklardan, elçi rapor ve gözlemlerinden almışlardır. Dolayısıyla onların yorumlarını, bu kaynakları göz önünde tutarak incelemek gerekir.

Devleti; bireyi ve onun doğal haklarını korumakla yükümlü sayan 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı düşünürleri, başta Montesquieu, Osmanlı rejimini bu anlayışla değerlendireceklerdir. Öbür yandan, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan çok farklı koşullar altında olduğu da göz önünde tutulmalıdır.

18. yüzyılda Batı siyaset teorisyenleri, rasyonalist bir analiz sonucu Osmanlı rejimini soyut bir Doğu Despotizmi [*Oriental*

102 A. Çırakman, "From Tyranny to Despotism: the Enlightment's Unlightened Image of the Turks", *IJMES,* (2001), 53; Özellikle Osmanlı sosyal hayatı üzerinde etraflı bilgi veren Chevalier d'Arvieux üzerinde bkz. M. Hossain, "l'Empire Ottoman dans les 'Mémoires' et dans les lettres manuscrites du Chevalier d'Arvieux", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...,* 177-88; O. Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", *Belleten,* XV/58 (1951).

103 Çırakman, "From Tyranny to Despostism...," 52; devşirme ve kul sistemi için bkz: Halil İnalcık; "Ghulam", EI².

Despotism] tipi içinde görürler. Bu tip bir siyasî yapının en önemli karakteristiği, özgürlüğün yokluğu olarak belirtilir. Montesquieu bu tip bir despotizmin, Asya'ya özgü olduğunu vurgular ve iklim koşulları ve dinî inançların kaçınılmaz bir sonucu olduğunu ileri sürer. Ona göre, bu bölgelerdeki insanlar, geri ve ahlâkça bozuk bir idare altında, keyfî ve acımasız despotların elinde itaatkâr ve çekingen bir sürü gibidir. Coğrafî koşullar ve din, halkları bu duruma getirmiştir.[104] Montesquieu'ye göre, soğuk iklim adamları, Avrupalılar, özgür ve atılgandır. Asya'da siyasî yapı, korkuya, Avrupa'da insanlık haysiyeti, akıl ve fazilete dayanır. Asyalı toplum, kulluğu benimsenmiş, servet ve mülkü hususunda güvencesiz, müstebit hükümdarına tapan insanlardan oluşmuştur.

Doğu rejimlerini, bireyi ve doğal haklarını tanımayan, despotluk, geri ve zalim rejimler olarak tasvir etmekle, Aydınlanma Çağı düşünürleri aslında kendi toplum ve idarelerini tenkit çabasında idiler.[105]

Kayda değer ki, çağımızda K. Wittfogel, *Oriental Despotism* başlıklı kitabında tarih perspektifinde aynı yaklaşımı yapmakta, despotik rejimleri coğrafî koşulların belirlediği bir idare tarzı olarak tespit etmektedir. Wittfogel'e göre, Mısır, Mezopotamya ve Çin'de nehir taşmalarını kontrol altına almak için muazzam bir kanal sistemi kurmak ve idame etmek zarureti bu bölgelerde, tüm halkı mutlak bir iradenin emri altına koymayı gerektirmiştir. Çünkü kanal sisteminde bir ihmal, herkesin felâketiyle sonuçlanır. Böylece bu imparatorluklarda su işleri (*hydraulic*) tesisleri siyasî rejimi belirlemiştir. Sistemi idame için yaratılan bürokratik *(managerial)* örgütleme, ancak despotik bir iradenin eseri olabilirdi. Tüm halkın emeğini seferber edebilen bu despotik idare, başka büyük girişimlerde, İhramların inşasında da uygulama alanları bulmuştur. Wittfogel, büyük nehir yataklarında ortaya çıkan *hydraulic* imparatorluklar yanına, öbür "despotik" imparatorlukları, bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nu koymakta, fakat

104 Çırakman, *"From Tyranny to Despotism...*, 56-57.
105 *Age.*, 59.

hydraulic olmayan bu siyasî rejimlerin neden despotik karakter taşıdıklarını açıklayamamaktadır. Ama öbür yandan, Wittfogel'in *hydraulic* toplumlarda despotizm üzerinde temel düşüncesi, durumu aydınlatabilir: Bir toplumun bütünüyle karşılaştığı hayatî bir tehlike (*challenge*), bir zaruret, toplumun mutlak bir otoritenin emri altına girmesi sonucunu doğurmaktadır. Diktatörlüklerin doğuşunda hep bu olayı gözlemliyoruz. Osmanlı için, başlangıçtan beri, karşı konulması gereken büyük tehlike, Osmanlıya karşı Avrupa'dan gelen Haçlı Seferi tehlikesidir. Osmanlı, kendi tarihinde, 1359'dan başlayarak, birçok defa Balkanlar'dan Anadolu'ya sürülüp atılma tehlikesi karşısında kalmıştır. 1440-44 yıllarındaki gerileme döneminde, Rumeli Türkleri panik halinde Anadolu'ya kaçmaktaydı.[106]

Osmanlı, Avrupa'ya karşı ölüm-kalım savaşında Batı'nın silahlarını, becerilerini tereddütsüz almakla kalmamış, ülkenin birliğini korumak için, Selçukluların ülkeyi melikler idaresinde taksim geleneğini de bir tarafa bırakmış, sultanın kardeşlerini ortadan kaldırmasına bir zaruret olarak göz yummuştur. 1300-1600 döneminde Osmanlı ülkesi çok defa parçalanma tehlikesiyle karşılaşmıştır. Yalnız Cem Sultan olayını (1481-95) hatırlamak yeter. Osmanlı toplumunun bir ordu gibi örgütlenmesi, imparatorluk kaynaklarının savaş amacı için demir bir elle kontrol altına alınması, vilâyetlerde tarım topraklarının geniş bir sipahi ordusunu idame için devletleştirilmesi (mîrî toprak rejimi) gerekmiştir. Siyasî-toplumsal yapının, bütün bu koşulları gerçekleştirecek biçimde örgütlenmesi zorunluydu. Her şey bir tek otoritenin mutlak iradesi altına konmalı, vilâyetlerde baş kaldırması olası tüm feodal güçler bertaraf edilmeliydi.

Osmanlı bu mücadeleye, İslâm'ı ve İslâm memleketlerini koruma, gaza/cihâd niteliği verdi ve Hristiyan Avrupa'ya karşı, Akdeniz'de, Hint Okyanusu'nda, Volga üzerinde, sürekli bir mücadeleye girdi; bu mücadele, aşama aşama Osmanlıyı gittikçe daha güçlü, gittikçe daha yayılmacı bir halde bulmuş, sonunda

106 H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar,* Ankara 1954.

onu bir dünya imparatorluğu düzeyine getirmiştir. Başka deyimle, imparatorluğun büyüme temposu, Avrupa ile ölüm- kalım mücadelesinin temposu ile paralel yürümüştür. Avrupa tarihiyle Osmanlı tarihi iki paralel tarihtir; bu nedenle iki dünyanın tarihi karşılaştırmalı olarak incelenmelidir. Fatih Sultan Mehmed, 1453 Mayıs'ında İstanbul üzerine yürümeden önce, fethin bir zaruret olduğunu vurguluyor, Batı'nın Haçlı dünyasıyla birlikte hareket eden Bizans ortadan kaldırılmazsa, Osmanlı Devleti için hayatî tehlikenin sürüp gideceğini söylüyordu. Fatih'in kişiliğinde, tipik Osmanlı padişahı son niteliğini kazanmıştır. Sonuçta, Doğu despotizmi, Fransız Aydınlanma düşünürlerinin ileri sürdükleri gibi coğrafî koşulların bir sonucu veya Ortadoğu *hydraulic* imparatorluklarından gelen bir gelenek değil, kıtalararası Avrupa-Osmanlı mücadelesinin bir sonucu olarak algılanmalıdır. 1571 İnebahtı Deniz Savaşı bu mücadeleyi en dramatik biçimde simgeleyen tarihî büyük olaydır.[107]

Osmanlı siyasî rejiminin, Montesquieu'den beri süre gelen deterministik görüş çerçevesinde bir açıklamasını da, Max Weber'de görüyoruz. Büyük sosyolog, Osmanlı rejimini, *patrimonyal* devlet tipinin özel bir biçimi olarak, keyfî sultanlık (*sultanism*) diye tespit eder.[108] Weber'e göre, Osmanlı padişahının Avrupalı *patrimonyal* hükümdarlardan esaslı bir farkı, vaktiyle Machiavelli'nin gözlemlediği gibi, hükümdarın otoritesini sınırlayan bir asiller sınıfının yokluğu, bir temel kanun veya düzenleme olmamasıdır. Osmanlı padişahının otoritesi o derece mutlaktır ki, Max Weber bunun keyfîlik *(arbitrariness)* derecesinde olduğunu vurgular; sonuçta, *sultanizmi* sınırsız, mutlak otorite sahibi bir irsî hükümdarın egemen olduğu devlet biçimi olarak tanımlar. Ama aslında, İslâmî şeriatı temsil eden ulema, 14. ve 15. yüzyıllara uc/serhad bölgelerindeki irsî bey aileleri, örfî kanun rejimi,

107 Bu karşılaşmanın tarihî anlamı üzerinde bkz: F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, New York 1972-73.

108 Bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Occasional Papers*, yay. haz. C. Issawi ve B. Lewis, Princeton 1992.

yerleşmiş bürokratik kurallar, padişah otoritesini sınırlandırmaktaydı. Öte yandan K. Marx ve F. Engels, Osmanlı rejimini Asya Üretim Tarzı (AMP) çerçevesinde açıklamaya çalışırlar. Bu rejim, askerî bir sınıf tarafından köylü sınıfının artı-üretiminin zorbalıkla gasp edilmesi biçiminde yorumlanır. Bu açıklama tarzı, II. Dünya Savaşı ardından, ülkeleri vaktiyle Osmanlı idaresi altında bulunan Balkanlı ve Macar millî tarihçileri tarafından benimsenmiş, resmî bir tarih görüşü halini almıştır.

Özellikle Fransız Annales okulu;[109] toplum tarihini, beşerî coğrafya, ekonomi ve zihniyet *(mentalité)* koşulları gibi objektif belirleyiciler ışığında incelemeye açtığından beri, Osmanlı gerçeğini daha iyi anlamaya ve yorumlamaya başladık.[110]

Bugün yine de, Osmanlı gerçeklerini tartışırken çoğu modern Avrupa tarihçileri, çok kez 16.-18. yüzyıl yazarlarından farklı bir yaklaşımda değildir. Geçmişte Avrupalılar, Osmanlı'yı nasıl Aristo'ya veya kendi kültür değerlerine, din, ahlâk veya hukuk teorilerine göre değerlendirmişlerse, modern tarihçiler de, ya bazı sosyolojik soyutlamalara (Max Weber, K. Wittfogel) veya belli doktrinlere (Marksizm) göre yorumlamayı denemektedirler. Osmanlı Devleti'nin birliğini ve hanedanın altı yüzyıl imparatorluğun başında kalmasını sağlayan gerçekçi kural ve kurumlan, sadece etik değerlendirmelere bugün de rastlamaktayız. Her biri önemli bir işlevi (*function*) bulunan Osmanlı kurum ve kurallarını, meselâ mirî arazi rejimini yanlış yorumlayan, yahut *mit* diye inceleme dışı bırakan başka bir tutum da, sözde "objektiflik" adına bugünlerde moda olmuştur. Osmanlı belgeleriyle çalışan uzmanların, Osmanlı rejimini, kural ve kurumlarını, kendi sistemi içerisinde inceleyen analitik araştırmalar ancak son zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti, hiç olmazsa ülke (*territory*) bakımından bir Avrupa devleti sayılması gerekir. Slovakya'dan Mora'ya, Kırım'dan

109 Annales okulu üzerinde, T. Stojanovich, P. Burke, I. Wallerstein'in yazılarına bakınız.

110 Bu arada, Türkiye'de, Ö. L. Barkan tarihçi ekolünü anmalıyız.

Buda'ya kadar Güneydoğu ve Doğu Avrupa'da beş yüzyıl yerleşmiş bir devlet, bölgesinde kuşkusuz yalnız siyasî değil, aynı zamanda derin kültür etkileri yapmıştır. Balkan memleketlerinde Osmanlı kültür etkileri her alanda derin olmuş, kurulan millî devletlerin tüm yıkıp silme çabalarına rağmen, bugüne kadar bu etki kaybolmamıştır. Sadece şunu kaydetmek yeter ki, bugün Balkan dillerinde yaşam, davranış ve kültür alanında kullanılan Türkçe (ve Türkçe yoluyla Arapça ve Farsça) kelimeler, memleketine göre, 2000 ile 6000 kelime arasında değişir. Bunun yanında, Balkanlarda ve Karadeniz kuzey bölgesinde Osmanlı döneminden kalan cami, köprü, çarşı, bedesten, han, mektep, kütüphane gibi eserlerin büyük bölümü (M. Kiel'e göre yüzde doksanı) bakımsızlık veya kasten tahrip suretiyle yok edilmiştir. Bu kasıtlı tahriplerin sonuncusuna bugün bizler, Bosna-Hersek'te tanık olduk.

Osmanlı Batı'yı Tanımak İster[111]

Yüksek rütbeli Yirmisekiz Mehmed Çelebi büyükelçi olarak gelinceye dek, Osmanlı elçileri, Fransız sarayında yukarıdan bakan, kaba insanlar olarak tanındı. XIV. Louis döneminde Paris, Fransız medeniyetinin dünyaya örnek olan merkezi durumunda idi. 1721 'de Fransa'nın bu şa'şaalı payitahtını ziyaret eden Mehmed Efendi'nin elçiliği ise, bambaşka bir havada cereyan etti; Fransa'da ve Türkiye'de karşılıklı yoğun bir kültürel etkileşmenin başlangıcı oldu.

Kalabalık maiyeti, egzotik kıyafet ve yaşayış tarzı ile elçi Fransa'da büyük ilgi topladı. Bu ziyaret, Paris'te gerçekten bir olay olmuş, şehir aylarca bu sıra dışı heyetle meşgul olmuş, *"Excellence Mehmed Efendi"* genel bir ilgi odağı haline gelmiştir. Kralın onayı ile çıkan aylık dergide (*Le Nouveau Mercure*) Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin katıldığı bütün merasim ve alaylar en ince ayrıntılarıyla anlatılmıştır. 8 Mart'ta elçi, maiyeti ve 20 Türk süvarisi, Fransız askerî kıtası arasından geçerek Clarenton'da kalacağı

111 B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York 1982.

sarayda yerleşmiş, günlerce şerefine kral ve yüksek rical tarafından davetler, balolar tertip olunmuş, "gece gündüz" Paris yüksek sosyetesinden kendisine ziyaretler yapılmış, kalabalık maiyetiyle gidiş gelişinde Paris halkı yollara dökülmüştür.

Elçiliğin siyasî hedefine gelince, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın elçiye verdiği talimatta, "iki imparatorluk arasında eski sıkı ilişkileri teyit etmek" istendiği beyan ediliyor, Avusturya'nın Lehistan üzerinde himaye kurmak için giriştiği manevralara karşı Fransa ile Osmanlı arasında, eskiden olduğu gibi, ortak bir hareket öneriliyordu. Lehistan sorunu Osmanlı yönetimini 1573'den beri yakından ilgilendirmekteydi. O zaman sultan, Fransız Valois hanedanından Henry'i Lehistan tahtına getirmiş ve bu memleketin Habsburglar veya çarların nüfuzu altına girmesine karşı daima uyanık kalmıştı. Fakat şimdi Fransa, Avusturya'ya karşı bir hareket düşünmüyordu.[112] Elçi, aynı zamanda Malta şövalyelerinin korsanlıklarına ve Müslümanları esir almalarına karşı kralın nüfuzunu kullanmasını isteyecekti.

Mehmed Efendi'ye verilen talimatta son derece önemli başka bir konu, ilk defa gündeme gelmekteydi. Mehmed Efendi, Fransa'da "medeniyet ve eğitim araçlarını etraflı biçimde araştıracak ve uygulanması mümkün olanları arz edecekti". Açık fikirli, liberal bir reformcu olan Damad İbrahim, zenginliğine hayranlık duyduğu Fransa'da hükümet işleri hakkında bilgi edinmek, özellikle devlet borçlarını tasfiye etmek için Law'ın kağıt para sistemi hakkında bilgi almak istiyordu. (Fransa'da Law sistemi 1720'de çökmüş ve sosyal kargaşaya yol açmıştı.) Osmanlılar, kâğıt parayı bir kez Viyana'dan sonraki bozgun yıllarında denemişlerdi. Fransız hükümeti siyasi bakımdan bu Osmanlı elçisinin gelişinde bir yarar görmüyordu. Bununla beraber, Fransa sarayı, imparatora gönderilen elçiler payesinde bir elçinin gelişinden memnundu ve Mehmed Efendi'ye her zamankinden daha şatafatlı bir resmi kabul uyguladı.

112 Veinstein, "Retour sur le question de la tolérance ottomane au XVIe siécle", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance...*, 26-27.

21 Mart 1721'de Tuileries Sarayı'nda kralın kabul merasimi bütün ayrıntılarıyla tasvir olunmuştur. Merasimde kral prenslerle beraber gelip tahtına oturmuş, elçi padişahın namesini kısa bir nutukla takdim etmiş, nutkuna "parlak bir güneş gibi yüce bir imparatorun yüzünü görme şerefini bahşeden bu yüksek vazifeyle görevlendirilmek ne büyük şereftir" diyerek başlamıştır.

Sadrazamla aynı düzeyde sayılan krallık naibi Le duc d'Orléans'a sunulan mektupta "iki imparatorluk arasında ezelden beri süren samimi ve devamlı dostluk "ifade olunuyordu. Nisan ayında Mehmed Efendi, portresinin yapılmasına izin verdi ve M. Bignon'u kabul etti. Mehmed Efendi ondan Fransa'da en dikkate değer bilim ve sanatlar hakkında bilgi aldı. Konu Doğu-Batı musikisine üzerine geldiğinde, Mehmed Efendi Fransız nota usulünün daha kolay göründüğünü işaretle bu konuda geniş bilgisini gösterdi. Sonradan Mareşal Villeroi'nin sarayında senfonilerden seçilmiş bir konseri izleyecektir.

1683-99 felâket ve bozgun yıllarında Osmanlılarda zihniyette bir devrim meydana gelmiştir. O zamana kadar Avrupa'nın her şeyini küçümseyen Osmanlılar, o dönemde Batı'nın üstünlüğünü kabul etmiş, böylece Batılılaşma için ilk psikolojik koşul, zihniyet ve davranışta devrim gerçekleşmişti. Osmanlı toplumunda Batıyı ve hümanizmi yakından tanıyan Dimitri Kantemir'in yakın dostu Reisülküttab Rami Mehmed Efendi Karlofça'da baş murahhas sıfatıyla barışı sağladıktan sonra sadrazam olmuş ve kalkınma için ilk kez kapsamlı bir Batılılaşma politikasını benimsemişti.[113] Fakat Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin tüm devlet işlerine müdahaleleri sonucu, 1703 ayaklanması ve saltanat değişikliği Rami Paşa'ya fırsat vermedi. Ülkeyi kalkındırmak için bilim ve eğitimde atılım ve Batı'nın bilim ve teknolojisini alma zaruretini anlayan yenilikçi bürokrasi, 1718'de Sadrazam Damad İbrahim Paşa ile birlikte yeniden işbaşına geldi. 1721'de Yirmisekiz Mehmed

113 H. İnalcık, "Eastern and Western Cultures in Dimitrie Cantemir's Work", *Revue Roumaine d'Histoire*, XIII (1974), 27-29.

Efendi'nin Fransa'ya elçilikle gönderilmesi bu eğilimle doğrudan doğruya ilişkilidir.

Mehmed Efendi'nin dönüşünde Sultan Ahmed, özellikle Avrupalıların teknoloji ve bilimde ilerlemelerini öğrenmek isteyen Sadrazam İbrahim Paşa ve rical, kendisini sorgu yağmuruna tuttular ve gördüklerini yazmasını istediler. Sadrazam anlatılan inanılmaz harika şeylerden öylesine hoşlandı ki, mümkün olsa kendisinin de Fransa'ya gitmek istediğini söyledi. Kâğıt para fikri borçtan kurtulmak için fevkalâde bir fikirdi. Languedoc'daki nehir kanalı üzerinde verdiği etraflı bilgi bir merak konusu idi. Mehmed Efendi teknoloji yanında özellikle lüks Fransız sarayları ve bahçeleri üzerine sarayın ilgisini topladı. *Sefaretnâme*'sinde, Fransız kadınlarının serbest lüks hayatına hayli yer verdi. İbrahim Paşa'nın İstanbul'daki Fransız elçisi Marquis de Bonnac'dan istedikleri şeyler arasında dürbün, mikroskop, şato ve bahçe istampajları, Fransız kumaşları ve bir papağan kayda değer. Böylece, İstanbul'da saray çevresinde alafranga, "Frenk" modası başlamış oldu.

Mehmed Efendi, *Sefaretname*'sinde, bu dünyanın "kâfirlerin cenneti", fakat ahiretin "Müslüman müminlerin cenneti" olduğu hakkındaki hadisi hatırlatarak okuyucularını teselli etmiştir. Damad Paşa, Kâğıthane'de Fransız usûlü köşk ve bahçeler yaparak "kâfirlerin cennetini" getirmek isteyince kıyamet koptu. 1730'da halkın tepkisi, Patrona Halil isyanı ile patlak verdi. Sultan III. Ahmed ve damadı İbrahim bertaraf edildiler; bu "frenkleşme" dönemi de uzun bir süre için kapandı. Halkın artan sefaleti karşısında sarayın lüks ve israfı, "frenkleşme"ye karşı bir hareket olarak gelmiştir. Mehmed Efendi Kıbrıs'a sürüldü. Eskiden Kanuni zamanında da meydan saati fikri, müezzinlerin işine karışma şeklinde algılanarak kabul edilmemişti.

Paris'te halk arasına karışma imkânı bulan Mehmed Efendi'nin oğlu Said Efendi şehirde serbest geziyordu. O, biraz Fransızca bile öğrenmiş, özellikle matbaa ile ilgilenmişti. Sonraları Said Efendi, Macar aslından İbrahim Müteferrika'yı bularak onun bilgisi sayesinde İstanbul'da ilk matbaayı kuracaktır

(1727'de izin çıkmış ve ilk kitap *Vankulu Lügati* 1729'da basılmıştır).[114] Şeyhülislâm, matbaaya izin veren fetvasında, dinî eserler dışındaki kitapların basımına izin vermiştir. Müteferrika, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sını yayımlarken giriş kısmında ilk kez, Copernicus astronomisini ve evren sistemini tanıtmıştır. Bu matbaa, 1742'de kapandı; ancak 1784'de yenilikçi bürokratların iktidar döneminde tekrar faaliyete geçecektir.

Avrupa'da Osmanlı'nın Kahve ve Kahvehanesi

Burada fayda düşüncesi ve sosyal taklit yoluyla Batı'da yaygınlaşmış bir Osmanlı kültür öğesine misâl olarak kahve ve kahvehaneyi ele alalım. R. Hattox ve Desmet-Gregoire[115] kahvenin ve kahvehanenin neden ve nasıl yaygınlaştığını açıklamaya çalışmışlardır. 1660'larda Levant ticaret merkezi Marsilya'da kahvehanelerin yaygın olduğu tespit olunuyor. 1669'da Osmanlı elçisi Süleyman Ağa Paris'te kahve içme âdetine örnek olmuş, âdet asiller arasında moda olmuş. Pascal adında bir Ermeni, Paris'te ilk kahveci dükkânını açmış.

Menşei Habeşistan olan kahve ilkin Yemen'de yayılmış; kahve içme âdeti, afyon gibi, sûfiler arasında yaygın imiş. 15. yüzyılın ortalarında öbür İslâm memleketlerinde, ilkin Hicaz ve Mısır'da yaygınlaşmış. Türkiye'den gelen hacılar, bu tarihlerde Hicaz'da kahveyi

114 E. Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *TDVİA*, 21. cilt; genel olarak bu dönemde Osmanlılarda Batılılaşma hakkında bkz. Berkes, *The Development of Secularism...*; Lewis, *The Muslim Discovery of Europe...* ve *İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Oxford 1963.

115 R. Hattox, Coffee *and Coffee Houses*, Seattle 1995; E. Birnbaum, "Vice Triumphant: the Spread of Coffee and Tobacco In Turkey", *Durham University Journal*, Aralık (1956), 11-17; W. Schiwelbusch, *Eine Geschichte der Genussmittel, Das Paradies, der Geschmack und die Vernuff*, Berlin 1980; E. Robinson, *The Early English Coffee House*, Londra 1893, yeni baskı 1957; Billy White, *London Coffee Houses, A Reference Book*, Londra 1963; W. H. Ukers, *All About Coffee*, New York 1922. 17. yüzyılda Peçuyî *[Tarîh-i Peçuyi*, İstanbul 1980, I, 106-107], Macar kaynaklarına göre matbaanın geniş bir tarifini yapar, bilimin yayılışına yararını belirtir.

görmüş olmalı. "Müskir", yani başı döndürdüğü için kahve önce ulemaca şarap gibi İslâm dinine aykırı sayıldı. Kahve yasağı hakkında ilk kayda 1511'de Mekke'de rastlıyoruz. Bir rivayette 1517'de Selim, Kahire'de kahve içenleri idam etmiş, Türklerce kahvenin uyandırıcı etkisi yanında tıbbî faydaları tespit olunmuş, bu da Türkiye'de ve Fransa'da yaygınlaşmasında etkili olmuş,[116] Peçuyî'ye (Peçevî; öl. 1649?) göre, İstanbul'a kahve içme ve kahvehane âdetini, 1554'de iki Suriyeli getirmiş. 16. yüzyıl Türk minyatürlerinde kahvehane tasvirleri o zamanlarda âdetin hayli yaygın bir hale geldiğini gösterir. 1585'de İstanbul'da Venedik balyosu Morosini bir kahvehane tasvir etmiştir. Sosyal buluşma yeri olarak kahvehane, eski bozahanelerin yerini almış görünmektedir. Sosyal iletişim ihtiyacını karşılayan ve idareciler aleyhinde kamuoyu oluşturan bozahanelerin yer ve sayısı devletçe kısıtlanmakta, kontrol edilmekteydi. Daha sonraları bu yasaklar kahvehanelere uygulanmıştır. Başka deyimle, boza veya kahve içilen buluşma yerleri, önemli bir sosyal kurumun oluşmasına yol açmıştır. Avrupa'da, bir örnek olarak Osmanlı kahvehanesinin yaygınlaşması önemlidir. Bu, bir maddenin alıntısından çok bir sosyal kurumun alıntısını ifade etmektedir. Osmanlı toplumunda kahvehaneden önce bozahane, Hristiyanların meyhanesine eş bir sosyal buluşma yeri fonksiyonunu görmekteydi. Kahvehaneler, hızla Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafına yayıldı. 1670'lerde uzak bir şehirde, Kameniçe'de 13 kahvehane sayılmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'ye gelen elçilere, şerbet ve kahve ikram ediliyordu. Yemen kahvesi, Kahire merkez olarak büyük bir ticaret metaı haline geldi. Avrupalılar, kahveyi Brezilya'ya götürüp yetiştirdilerse de, en kaliteli kahve Yemen'de yetiştiriliyordu. 1640'da Osmanlı narh defterinde Brezilya kahvesinden söz edilir. Fakat Yemen kahvesinin kalitesi ve fiyatı daima yüksekti. Türk günlük yaşamında yemekten ve içki sofrasından sonra kahvenin gelmesi âdetti.

Ba'de mestî ehl-i keyfin keyfini kim tâzeler,
Tâze elden tâze pişmiş tâze kahve tâzeler.

116 Grégoire, *Le Divan Magique...*, 64-71; Hattox, *Coffee and Coffee Houses...*, 69.

Tarihçi Peçuyî'ye göre, 962/1554 tarihine kadar İstanbul'da ve Rumeli'de kahve ve kahvehane yoktu. O yıl, Halep'ten, Hakem ve Şam'dan Şems adında kimseler İstanbul'a gelip Tahtakale'de birer büyük dükkân açtılar, kahve satmaya başladılar.

> Keyfe mübtelâ ba'zı yârân-i safa, hususa okur yazar makûlesinden nice zurefâ cem' olur oldu ve yirmişer otuzar yerde meclis durur oldu. Kimi kitab ve hüsniyât okur, kimi tavla ve satranca meşgul olur, kimi nev-güfte gazeller getürüp ma'ârifden bahs olunur, nice akçalar ve pullar sarfedüp yârân cem'iyyetine sebeb olmak için tertîb-i-ziyâfet edene bir iki akça kahve-baha vermekle andan artık cem'iyyet sefasın eder oldular. Şu mertebe oldu ki, mülâzemet eden ma'zûlîn ve kudât ve müderrisin ve bî-kâr u kisb olan gûşe-nîşîn makûlesi böyle bir eğlenecek ve gönül dinlenecek yer olmaz deyü dolup oturacak ve duracak yer bulunmaz oldu ve bilcümle olkadar şöhret buldu ki, eshâb-i menâsibden gayri kibar bî- ihtiyâr gelür oldular, imamlar ve müezzinler ve zerrâk [düzenbaz] sûfîler halk kahvehaneye mübtelâ oldu. Mescidlere kimesne gelmez oldu, dediler. Ulema ise mesâvî-hânedir, ana varmakdan meyhaneye varmak evlâdır deyüp vâ'izler men'i babında gâyet kûşiş eder oldular ve müftîler her nesne ki fahm mertebesine vara, ya'ni kömür ola, haram-i sırfdır deyü fetvâlar verdiler.

III. Murad yasaklamış, bunun üzerine çıkmaz sokaklarda ve dükkânlar arkasında kahvehaneler peyda olmuş. "Amma o asırdan sonra ol-kadar revâc buldu ki, tenbîh olunmakdan kaldı". Vâizler ve müftiler;

> kömür haddine gelmezmiş, İçmesi câ'iz imiş, der oldu. Ulemadan ve meşâyihden ve vüzerâdan ve kibardan içmez adam kalmadı, hatta bir mertebeye vardı ki, vüzerâ-i izam 'akâr için kahve [haneler] ihdas ettiler ve yevmiyye ikişer altun kira alur oldular.[117]

Fransa'da yerleşen Rum ve Ermeniler, Osmanlı'nın kahve pişirme ve kahvehane âdabını Fransızlara öğrettiler. Kahvehane, 18. yüzyılda Avrupa şehirlerinde sosyal hayatın vazgeçilmez bir parçası oldu.

117 *Tarih-i Peçuyî*, İstanbul 1980, 363-65.

MAKALELERİN KÜNYESİ

I. "The Ottoman Empire," *History of Humanity: Scientific and Cultural Development from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, V, Edited by P. Burke and H. İnalcık, UNESCO, London, 1999, 216-225.

Çeviren: Ahmet Yaşar

II. "The Nature of Traditional Society: Turkey," in *Political Modernization in Japan and Turkey*, eds. R. E. Ward and D. A. Rustow, Princeton, 1968, 49-56.

"Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi," *Türkiye Günlüğü*, 11, Yaz 1990, 30-41.

Çeviren: Mehmet Özden - Fahri Unan

III. "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of Ottoman Polity," in *Occasional Papers*, I, eds. Ch. Issavi and B. Lewis, Princeton 1992, 49-72.

"Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi," *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7, 1994, 5-26.

Çeviren: Kemal Aydın Akagündüz

IV. "Change in Ottoman Turkish Society,"in H. İnalcık, *Turkey and Europe in History*, İstanbul, 2006, 83-92.

Çeviren: Ahmet Yaşar

V. "The Caliphate and Atatürk's *İnkilâb*," *Belleten*, 46, 1982, 353-365.
Çeviren: Ahmet Yaşar

VI. "Turkey and Europe: A Historical Perspective," *Perceptions, Journal of International Affairs,* II-1, 1997, 76-92.
"Türkiye ve Avrupa: Dün ve Bugün," *Doğu Batı,* 2, 1998, 7-28.
Çeviren: Bülent Arı

VII. "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe," in *The Ottoman State and its Place in World History,* ed. K. H. Karpat, Leiden, 1974, 51-58.
"Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi," *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Kemal Karpat, Ed., İstanbul, 2015, 79-88.
Çeviren: Kemal Kahraman

VIII. "Struggle for East European Empire, 1400-1700: The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire," *Turkish Yearbook of International Relations,* 21, 1995, 1-16.
"Doğu-Avrupa İmparatorluğu Mücadelesi 1400-1700: Kırım Hanlığı, Osmanlılar ve Rus İmparatorluğu'nun Yükselişi," *Emel'imiz Kırım*, 48, 2004, 4-13.
Çeviren: İnci Agi

IX. "Mutual Political and Cultural Influences between Europe and the Ottomans," *Ottoman Civilization,* eds., H. İnalcık and G. Renda, Istanbul, 2002, 1049-1089.
"Siyaset, Ticaret, Kültür Etkileşimi," *Osmanlı Uygarlığı*, H. İnalcık ve G. Renda, Ed., İstanbul, 2002, 1049-1089.

KAYNAKÇA

Adıvar, A. A. *La Science chez les Turcs Ottomans,* Paris, 1939.

Afyoncu, E. "İbrahim Müteferrika," *TDVİA,* 21.

Agoston, G. "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from Fifteenth to the Seventeenth Centuries," *Chrétiens et Musulmans a la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 293-303.

Agoston, G. "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries," *AOASH,* 47, 1994, 15-48.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet,* ikinci baskı, İstanbul, 1309 H.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir,* ed. C. Baysun, Ankara, 1986.

Akdağ, M. *Celâli İsyanları, (1550-1603),* Ankara, 1963.

Alberi, E. *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto,* Floransa, 1839-1863.

Albert, E. M. "Value Systems," *International Encyclopedia of Social Sciences.*

al-Fuwātī, Ibn. *Al-Ḥawādith al-Jāmi'a,* ed. M. Jawād, Bağdat, 1951.

al-Khoyī, Hasan. *Gunyet 'ul-Kātib ve Munyet'l Ṭālib,* ed. A. Erzi, Ankara, 1963.

Allen, W. E. D. *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century,* Londra, 1963.

And, M. *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey,* Ankara, 1963-4.

Anderson, P. *Lineages of the Absolutist State,* Londra, 1974.

Anderson, P. *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations,* MacMillan and St. Martin's, 1966.

Appadurai, A. (ed.). *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective,* Cambridge, 1986.

Arrow, K. "Classificatory Notes on the Production and Transmission of Technological Knowledge," *American Economic Review,* 59/2, 1969, 29-35.

Atatürk, Mustafa Kemal. *A Speech,* Leipzig, 1929.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk,* II, İstanbul, 1961.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, İstanbul, 1945.

Babinger, F. "Maometto II il Conquistatore e l'Italia," *Revista Storica Italiana* 63, 1951, Turkish translation, "Fatih Sultan Mehmed ve İtalya," Çev. B. S. Baykal, *Belleten,* 17/65, 1953, 41-82.

Babinger, F. "Vier Bauvorschläge Lenonardo da Vincis an Sultan Bayazid II," *Nachr. Der Akad. Der Vissens. in Göttingen,* Phil. Hist. Kl. No. 1, 1958.

Bacqué-Grammont, J-L., Kroell, A. *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge,* Kahire, 1988.

Bailey, F. E. *British Policy and the Turkish Reform Movement,* Cambridge, Mass., 1942.

Balard, M. *La Romanie Génoise,* 2, Paris, 1978.

Barber, B. *Science and the Social Order,* Glencoe, 1952.

Barkan, Ö. L. "The Price Revolution of the Sixteenth Century," *International Journal of Middle East Studies,* 6/1, 1975, 3-28.

Bayerle, G. "One Hundred Fifty Years of Frontier Life in Hungary," *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary,* J. M. Bak ve B. K. Király (Ed.), Brooklyn, 1982, 227-231.

Bear, G. *Egyptian Guilds in Modern Times,* Kudüs, 1964.

Berkes, N. *The Development of Secularism in Turkey,* Montreal, 1964.

Beydilli, K. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Matbaa ve Kütüphane (1776-1826),* İstanbul, 1995.

Bilsel, C. *Lozan,* II, İstanbul, 1933.

Birge, J. B. *The Bektashi Order of Dervishes,* Londra, 1937.

Birnbaum, E. "Vice Triumphant: The Spread of Coffee and Tobacco in Turkey," *Durham University Journal,* 49/1, 1956, 11-17.

Bodin, J. *Les Six livres de La Républigue,* Paris, 1583.

Booth, A. and R. M. Sundrum, *Labor Absorption in Agriculture,* Londra, 1985.

Boratav, K. *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,* Ankara, 1980.

Boros, A. "The Militia Portalis in Hungary before 1526," *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary,* J. M. Bak ve B. K. Király (Ed.), Brooklyn, 1982, 63-80.

Braudel, F. 1949. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II,* Paris. [Çev. Reynold, S. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* New York, 1972.]

Burian, O. "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi," *Belleten,* 15/58, 1951.

Cahen, C. "Y a-t il eu des Corporations professionnelles dans le monde musulman classique," *The Islamic City,* Ed. A. H. Hourani ve S. H. Stern, Philadelphia, 1970, 51-63.

Cebesoy, A. H. F. *Milli Mücadele Hatıraları,* İstanbul, 1953.

Cebesoy, A. H. F. *Siyasi Hatıralar,* İstanbul, 1957, 1960.

Charrière, E. *Négociations de la France dans le Levant,* Paris, 1848-1860.

Chartière, E. *Paléographie Universelle,* Paris, 1839.

Chayanov, A. V. *The Theory of Peasant Economy,* Ed. D. Thorner, B. Kerblay and R. E. F. Smith, Madison, 1986.

Choné, P. "Le portrait du Turc, les artistes devant le reve héroique de la Maison de Lorraine (XVI-XVIIe siècles)," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 61-75.

Cipolla, C. *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and Early Phases of European Expansion, 1400-1700,* New York, 1965.

Çırakman, A. "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 33/1, 2000, 49-68.

D'Ohsson, I. M. *Tableau Général d'Empire Ottoman,* Paris, 1783-1824.

Darling, L. "The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avariz Taxes, 1560-1660," Doktora Tezi, University of Chicago, 1989.

Decei, A. "Aloisio Gritti au service de Soliman Le Magnifique d'après des documents turcs inédits (1533-1534)," *Anatolia Moderna,* 3, 1992, 10-60.

Delbrück, H. *The Dawn of Modern Warfare,* Çev. W. J. Rénfroe, Lincoln ve Londra, 1985.

Deny, J. "Les pseudo-propheties concernant les turcs au XVIe siècle," *Revue des Etudes Islamiques,* 10, 1936, 201-220.

Desmet-Grégoire, H. *Le Divan Magique,* Paris, 1998.

Deswarte-Rosa, S. "L'expédition de Tunis (1535)," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998.

Dieterici, F. (ed.), *Al Fārābī's Abhandlungder Musterstaat,* Leiden, 1964.

Ducellier, A. "Byzantins et Turcs du XIIe au XVI siècle," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 11-49.

Eldem, E. *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century,* Leiden, 1999.

Eldem, E., D. Goffman and B. Masters, *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul,* Cambridge, 1999.

Elliott, J. "Ottoman-Habsburg Rivalry: The European Perspective," *Süleyman the Second and His Time,* Ed. H. Inalcik ve C. Kafadar, İstanbul, 1993, 153-162.

Evliya Çelebi, *Seyāhatnāme,* 2, İstanbul, 1314-1898.

Faroqhi, S. *Men of Modest Substance: House-Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri,* Cambridge, 1987.

Faroqhi, S. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Crafts and Food Production in the Urban Setting,* Cambridge, 1984.

Fawaz, L. T. *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut,* Cambridge, 1983.

Fazlur Rahman. *Islam,* New York, 1968.

Ferīdūn, *Munsha 'āt al Salāṭīn,* I, İstanbul, 1274/1857.

Findley, C. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922,* Princeton, 1980.

Finkel, C. *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606,* Viyana, 1987.

Fischer-Galati, S. A. *Ottoman Imperialism and German Protestantism,* Cambridge, Mass., 1959.

Flachat, *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe et de l'Asie, de l'Afrique et même de Indes orientales,* Lyon, 1766.

Fleischer, C. H. "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies,* 18, 1983, 198-220.

Fleischer, C. H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âlī (1541-1600),* Princeton, 1986.

Fodor, P. and G. Dávid. Ed. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest,* Leiden, 2000.

Fontenay, M. "Le commerce de occidentaux dans les écnelles du Levant vers la fin du XVIIe siécle," *Chrétiens et Musulmans à le Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 337-370.

Frye, R. N. *The Heritage of Persia,* Cleveland ve New York, 1963.

Gauthier, C. "Un allemand à Constantinople, 1571-1581, Critique du Coran par un pasteur Lutheran," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 163-175.

Geertz, C. *The Interpretation of Cultures,* New York, 1973.

Gibb, H. A. R. *Modern Trends in Islam,* Chicago, 1947.

Giese, F. (ed.). *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman,* Breslau, 1922.

Gimpel, J. *The Medieval Machine.* Londra, 1977.

Göçek, F. M. *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* New York ve Londra, 1987.

Gökalp, Z. *Turkish Nationalism and Western Civilization,* Çev. N. Berkes, New York, 1959.

Göllner, C. "Die Türkenfrage in Spannungsfeld der Reformation," *Südost-Forschungen,* 34, 1975, 61-78.

Göllner, C. *Turcica. Die Europaischer Türckendrücke des XVI Jahrhundert. 1551-1606,* vols. 1-2, Bükreş ve Berlin, 1961.

Gologlu, M. *Devrim ve Tepkileri, 1924-1930,* Ankara, 1972.

Hagen, E. E. *On the Theory of Social Change,* Homewood, 1962.

Hajjī Khalīfe, *Destūr al-'Amel li-Islāh al-Khalel,* İstanbul, 1280/1863.

Hammer, J. von. *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* Çev. M. Atâ, İstanbul, AH 1330.

Hasluck, F. W. *Christianity and Islam under the Sultans,* Oxford, 1929.

Hattox, R. *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East,* Seattle, 1995.

Heyd, U. *Studies in Old Ottoman Criminal Law,* Ed. V. L. Menage, Oxford, 1973.

Hilâfet ve Milli Hâkimiyet, hilâfet ve milli hakimiyet mesâili hakkında muhtelif zevâtın makâlât ve mütâliâtından mürekkep bir risaledir. Ankara, 32, 1339/1923.

Hossain, M. "l'Empire Ottoman dans les 'Memoires' et dans les lettres manuscrites du Chevalier d' Arvieux," *Chretiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 177-188.

İbrahim Peçevi, *Tarîh-i Peçuyî,* I-II, İstanbul, 1980.

İhsanoğlu, E. (ed.), *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler,* İstanbul, 1992.

İnalcık, H. "Adâletnâmeler," *Belgeler,* II, 1965, 49-145.

İnalcık, H. "Bursa," *Belleten,* 24, 1960, 45-102.

İnalcık, H. "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of Ottoman Polity", in *Occasional Papers,* I, Ed. Ch. Issavi ve B. Lewis, Princeton, 1992, 49-72.

İnalcık, H. "Eastern and Western Cultures in Dimitrie Cantemir's Work," *Revue Roumaine d'Histoire,* 13, 1974, 27-29.

İnalcık, H. "Eastern and Western Cultures in Dimitrie Cantemir's Work," içinde H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire,* Bloomington, 1993, 412-416.

İnalcık, H. "Ghulam," *EI²*.

İnalcık, H. "İmtiyazat," *EI²,* III, 1179-89.

İnalcık, H. "Kānūn," *EI²,* IV, 556-562.

İnalcık, H. "Ḳānunnāme," *EI²,* IV, 562-566.

İnalcık, H. "Maṭbakh," *EI²*.

İnalcık, H. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum,* 6, 1980, 283-337.

İnalcık, H. "Murad, II," *Islam Ansiklopedisi.*

İnalcık, H. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten,* 23, 1959, 575-616.

İnalcık, H. "Osmanlılarda Saltanat Verâset Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 14, 1959, 575-610.

İnalcık, H. "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica,* 2, 1954, 103-129.

İnalcık, H. "Pâdişâh," *Islâm Ansiklopedisi,* 9, 491-95.

İnalcık, H. "Reîs-ul-Küttâb," *İA*, 9, 671-83.

İnalcık, H. "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'âyâ System in the Ottoman Empire," *Turcica* 14, 1982, 69-141.

İnalcık, H. "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-i Humâyunu," *Belleten,* 28, 1964, 603-22.

İnalcık, H. "State, Lord, and Peasant," içinde H. Inalcik, et al., *The Ottoman Empire: Economy and Society, 1300-1900* (yayımlanacak).

İnalcık, H. "State, Sovereignty and Law during the Reign of Süleyman I," (yayımlanacak).

İnalcık, H. "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhudâ)," *WZKM,* 76, 1986, *Festschrift Andreas Tietze,* 135-142.

İnalcık, H. "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I," *Harvard Ukrainian Studies,* 3-4, 1979-80, 445-66.

İnalcık, H. "The Ottoman Turks and the Crusades," içinde H.V. Hazard ve N.P. Zakour, Ed. *The Impact of the Crusades on Europe.* Setton, 1969-89.

İnalcık, H. "The Question of the Emergence of the Ottoman State," *International Journal of Turkish Studies,* 2/2, 1981-1982, 72-79.

İnalcık, H. "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," Ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East,* Londra, 1975, 195-217.

İnalcık, H. "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans," içinde H. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul, 1998, 195-223.

İnalcık, H. "The Yürüks, their Origins, Expansion and Economic Role," *Oriental Carpet and Textile Studies, II, Carpets of the Mediterranean, 1400-1600,* Ed. R. Pinner ve W. B. Denny, Londra, 1986, 39-65.

İnalcık, H. ve M. Oğuz (Ed.), *Gazavât-i Sultan Murâd b. Mehemmed Hân*, Ankara, 1978.

İnalcık, H. ve Quataert, D. (Ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Cambridge University Press, 1994.

İnalcık, H. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* Ankara, 1954.

İnalcık, H. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600,* İstanbul, 2000.

İnalcık, H. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul, 2000.

İnalcık, H. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire,* Bloomington, 1993.

İnalcık, H. *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Londra, 1973.

İnalcık, H., Quataert, D. Ed. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.

Isom-Verhaaren, C. "An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V," *Turcica* 28, 1996, 299-318.

Isom-Verhaaren, C. "Ottoman-French Interact 1480-1580: A Sixteenth Century Encounter," Doktora Tezi, University of Chicago, 1997.

J. M. Bak ve B. K. Király (Ed.), *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, Brooklyn, 1982.

Jones, E. L. *The European Miracle*, Cambridge, 1982.

Jorga, N. *Byzance apres Byzance*, Bükreş, 1935.

Káldy-Nagy, G. "Beginning of the Arabic-letter Printing in the Muslim World," *The Muslim East Studies*, ed. G. Káldy-Nagy, Budapeşte, 1974.

Karal, E.Z. Ed. *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara, 1969.

Kelenik, J. "Oriental Influences on Occidental Military Music," *Islamic Culture*, 15, 1941, 235-242.

Kelenik, J. "The Military Revolution in Hungary," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Ed. G. Dávid and P. Fodor, Leiden, 2000, 117-159.

Kellenbenz, H. *Technology in the Age of the Scientific Revolution, 1500-1700*, Londra, 1974.

Keskioğlu, O. "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı," *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 1967, 121-139.

Keyder, Ç. et al. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul, 1993.

Kınalı-zāde 'Alā al-Dīn 'Alī. *Akhlāk-i'Alā'ī*, Bulak, 1248/1832.

Kocatürk, U. *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi*, Ankara, 1973.

Korteper, C. M. *Ottoman Imperialism during the Reformation*, 1578-1608, New York, 1972.

Kremer, A. von. *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, Viyana, 1875 ve 1877.

Laval, A. *Voyages en Levant pendant Its XVIe, VIIe et XVIIIe siècles*, Budapeşte, 1897.

Lewis, B. "The Impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History*, I, 1953, 105-25.

Lewis, B. *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman, 1963.

Lewis, B. *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982.

Lewis, B. *The Political Language of Islam*, Chicago ve Londra, 1988.

M. 'Ârif, "Kānūnnāme-i Âl-i 'Osmān," *TOEM*, Ek, İstanbul, 1330/1914.

Machiavelli, N. *The Prince,* Çev. T. G. Bergin, Arlington Heights, 1947, yeniden baskı1986.

Madelung, W. "The Assumption of the Title Shāhānshāh by the Buyids and the Reign of the Daylam," *Journal of Near Eastern Studies,* 28, 1969.

Mallet, M. E. *Mercenaries and their Masters, Warfare in Renaissance Italy,* Totowa, 1924.

Margolin, J. C. "Réflexion sur le commentaire du Père Celestin, Pierre Crespet de la lettre du Pape Pie II au Sultan Mahomet II," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 212-239.

Mas, A. " ... La Peau de Mahomet... Images du Maure et de l'oriental dans le spectacle anglais de La Renaissance," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 189-212.

Mas, A. *Les Turcs dans la litérature espagnole,* Paris, 1967.

Masson, P. *Histoire du Commerce Français dans le Levant,* Paris, 1928.

McKeon, R. *The Basic Works of Aristotle,* New York, 1941.

Merton, R. K. *Social Theory and Social Structure,* Glencoe, 1949.

Michaud, C. "Les Turcs dans l'Histoire Universelle de Jacques-Auquste de Thou," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 241-253.

Miller, B. *The Palace School of Muhammed the Conqueror,* Cambridge, 1941.

Mladenovic, M. "Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Licht der Sprache," *Südost-Forschungen,* 20, 1961, 159-203.

Mottahedeh, R. *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society,* Princeton, 1980.

Necipoğlu, G. "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman Hapsburg-Papal Rivalry," *Süleyman the Second and His Time,* Ed. H. İnalcık, ve C. Kafadar, İstanbul, 1993, 163-194.

Nicol, D. M. *On the Origin of the Ottoman Emperors,* Cambridge, 1997.

Nicol, D. M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453,* Cambridge, 1993.

Ocak, A. Y. "XIV-XVI. yüzyıllarda Kalenderi Dervişleri ve Osmanlı Yönetimi" ("Saints and Sainthood in Islam," sempozyumunda sunulmuş bildiri) Berkeley, Nisan 1987.

Oğuz, B. *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri,* II-2; *Tarım Hayvancılık-Meteoroloji,* İstanbul, 1988.

Ökçün, A. G. (ed.) *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar,* Ankara 1968.

Orhonlu, C. *Telhîsler (1597-1604),* İstanbul, 1970.

Ostrorog, Count L. *The Angora Reform,* Londra, 1927.

Pannier, J. "Calvin et les Turcs," *Revue Historique,* 62,1937, 268-286.

Paris, R. *Histoire du commerce de Marseille,* Paris, 1997.

Parker, J. G. *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800,* Cambridge, 1988.

Pendergrass, J. N. *Correspondence d'Antoine Arlier humaniste languedocien (1527-1547),* Geneva, 1990.

Perez, J. "l'affrontement Turcs-Chrétiens vu d'Espagne, Le Voyage en Turquie," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 255-263.

Petrovich, D. J. "Fire-arms in the Balkans," içinde V. J. Parryand M. E Yapp, Ed. *War, Technology and Society in the Middle East,* Londra, 1975.

Puchner, W. "Das osmanische Schattentheater auf der balkan Halbinsel," *Südost-Forschungen,* 19, 1960, 151-188.

Quataert, D. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution,* Cambridge, 1993.

Ranke, L von. *The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* Çev. W. R. Kelley, Londra, 1843.

Rázsó, G. "The Mercenary Army of King Matthias Corvinus," içinde J. M. Bak ve B. K. Kirily. *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary,* New York, 1982, 125–40.

Reyhanlı, T. *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. yüzyılda İstanbul'da Hayat,* Ankara, 1983.

Rogers, J. C. ed., *Debate on the Military Revolution,* Boulder, 1995.

Rouilard, C. *The Turk in the French History, Thought and Literature, 1520-1660,* Paris, 1938.

Runciman, S. *The Great Church in Captivity,* Cambridge, 1968.

Sahlins, M. D. *Evolution and Culture,* Ann Arbor, 1960.

Sauzet, R. "Les relations entre Chrétiens et musulmans du midi de la France," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 263-274.

Schmals, H. W. *Versuche einer gesarnteuropalischen Organisation, 1815-1820,* Aarau, 1940.

Schwoebel, R. *The Shadow of Crescent: The Renaissance Image of the Turk, 1453-1517,* New York, 1967.

Setton, K. M. "Lutheranism and the Turkish Peril," *Balkan Studies,* 3, 1962, 133-168.

Setton, K. M. *Catalan Domination of Athens, 1311-1388,* Londra, 1975.

Setton, K. M. *The Papacy and the Levant (1204-1571),* 4, Philadelphia, 1984.

Shinder, J. "Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administration," Doktora Tezi, Princeton University, 1971.

Soykut, M. *Image of the "Turk" Italy,* Berlin, 2001.

Spandounes, T. *On the Origin of the Ottoman Emperors,* Çev. D. M. Nicol, Cambridge, 1997.

Srbik, H.R. von. "Metternichs Plan der Neuordnuung Europe 1815/15," *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung,* 60, 1925, 109-126

Stein, M. "Ottoman Fortresses in Hungary", Doktora Tezi, University of Chicago, 2001.

Sungu, İ. "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat, I,* Istanbul 1940.

The Letter of Tansar, Çev. M. Boyce, Roma, 1968.

The Nasirean Ethics, Çev. G. Wickens, Londra, 1964.

Tietze, A., H. Kahane, and R. Kahane, *Lingua Franca in the Levant,* İstanbul, 1988.

Tilly, C. *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton, 1975.

Toledo, P. "Türkiye Seyahati", Ph. D. diss., Ankara University, 1992.

Tuncer, H. *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848),* Ankara 1996.

Turan, Ş. *Türkiye-İtalya İlişkileri,* İstanbul, 1990.

Ülken, H. Z. *Türk Düşünce Tarihi,* İstanbul, 1988.

Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara, 1948.

Valensi, L. *Venise et La Sublime Porte,* Paris, 1987.

Vaughan, D. M. *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances,* Liverpool, 1954.

Veinstein, G. "Retour sur la question de la tolerance ottomane au XIVe siècle," *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance,* Ed. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998, 415-426.

Veinstein, G. *Le Paradis des Infidels,* Paris, 1981.

Weber, M. *Economy* and *Society: An Outline of Interpretive Sociology,* Çev. G. Roth ve C. Wittich, Berkeley, 1978.

Weber, M. *On Law* in *Economy and Society,* Çev. E. Shils ve M. Rheinstein, Ed. M. Rheinstein, New York, 1954.

White, C. *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844,* 1-3, Londra, 1845.

Willan, T. S. "Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century," *English Historical Review,* 70/276, 1955, 399-410

Wirth, E. "Die Orientalische Stadt," *Saeculum,* 26, 1975, 75-94.

Wittfogel, K. A. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power,* New Heaven, 1957.

Yücel, Y. (ed.), *Kitāb-i Müstetab, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar,* Ankara, 1988.

DİZİN

A
A. Teneti 233
*a'yân*lar 62
AB 138, 139, 146
AB üyeliği 138
abdal 25, 83
Abdullah Cevdet 99
Abdülaziz 96
Abdülhamid II. 96, 132
Ace Sultanlığı 32
adaletnâme 87
Aden 13, 134
âdet 79, 150, 229, 244
Adriyatik 154, 205
Aeneas Sylvius Piccolimini 228
âhilik 83
Ahmed Hilmi 98
Ahmed III. 243
Aigues-Mortes 154
Akdeniz 6, 15, 16, 28, 125, 134, 154, 159, 160, 161, 169, 171, 180, 186, 196, 199, 201, 204, 205, 237
Akkerman 135, 174, 176
Akyar 126
Alexander I. 129
Ali Kuşçu 23
Alliance Israelite Universelle 197
Alman prensler 19, 198, 206, 210
Almanya 14, 124, 125, 132, 154, 155, 204, 206, 222, 223, 224, 225, 226, 233
Altın Ordu 156, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 179, 180
Amerika 140, 146, 147, 153, 193
Amerikan gümüşü 16
Anafartalar 132
anarşi 22, 219
Andrea Doria 205
Annales okulu 239
Apulia 205
Arabistan 134
Arap coğrafyası 12
Arap dünyası 13
Arap İmparatorluğu fikri 130
Arap metropolleri 14
Aristo 234, 239
Arnold Toynbee 93, 133, 137
asi yöneticiler 17
askerî aristokrasi 67
Askerî devrim 215, 216, 218, 219
askerî örgütlenme 61
Astrahan 166, 167, 168, 169, 170, 171
Asya Tipi Üretim Tarzı 20
At Meydanı 27, 30
Atatürk 2, 8, 60, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 144, 186
Atatürk devrimi 94
Atatürk inkılapları 103
ateşli silahlar 30, 215, 218
Atina 212
Augusburg Diet 224
August Comte 97
avarız 104
Avrupa diplomasisi 126, 130, 210
Avrupa güç dengesi 8, 20
Avrupa ilerlemesi 15
Avrupa kolonileri 95, 96

Avrupa Konseri 130, 131
Avrupa savaş teknolojisi 125, 214
Avrupa statükosu 128
Avrupa ürünleri 16
Avrupa-Asya ticareti 136
Avrupai kültür 30
Avrupalılaşma 99
Avusturya 53, 99, 127, 128, 129, 131, 172, 175, 176, 177, 180, 198, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 233, 241
Ayasofya 28
Aydınlanma 8, 139, 143, 235, 236, 238
Azak kalesi 19, 177, 178
Azerbaycan 17, 200

B

B. de Montluc 189
Babaî 142
Bâbıâlî 126, 128, 129
Babülmedeb 134
Babür 24, 31
Bağdad fethi 204
Bağdat 14, 18, 38, 134
bağımsızlık mücadelesi 93, 100
Balkan entelijansiyası 143
Balkan Savaşları 98, 99
Balkan Yarımadası 12
Barbaros 6, 154, 204, 205, 207, 208, 209
Baron de Tott 214, 235
Basra 14, 132, 134, 193
Basra Körfezi 132, 134, 193
Batı desteğine bağımlılık 20
Batı medeniyeti 136, 141
Batı üstünlüğü 19
Batı'nın taklidi 94
Batılı dünya görüşü 96
Batılı yaşam tarzı 94
Batılı-mamul malları 16
Batılılaşma 5, 30, 42, 96, 97, 101, 125, 131, 188, 197, 242, 244
batılılaşma reformları 20
batılılaşma süreci 20, 125
Batu 163
Bayezid I. 30
Bayezid II. 196, 214, 228
Bazilya 223, 224
Bektaşî 142
Bektaşilik 62
Belgrad 38, 175, 233
Bethlen Gâbor 227
Beyoğlu 197
Beyrut 96, 186, 197
Birleşmiş Milletler 127, 130, 145
Bizans 11, 12, 68, 77, 123, 132, 135, 166, 194, 195, 212, 231, 232, 238
Bobovi 235
Boğazlar 129, 130, 134, 135
Boğazlar Mukavelenâmesi 130
Bosna ve Hersek 99
Boza-hane 25
Budin 202
Bulgar ayaklanmaları 131
Burgundiya 198
Bursa 23, 83, 134, 159, 167, 195
Bülent Ecevit 146
bürokratik reform 32

C

cami 23, 26, 143, 240
Canning 129
Cateau-Cambresis barış antlaşması 211
celali yağmalamaları 17
celaliler 22
Cem Sultan 237
Cenevizliler 165, 195
Cengiz Han 163
Cenova 32, 196, 207
Cevdet Paşa 128
Cezayir 204
Charles Talleyrand 128
Charles White 197
Chevalier d'Arvieux 235
Cidde 13
cihâd 237
Cihannümâ 244
Cihrin 172
coğrafi konum 14
compagnies d'armes 22
Cossaltum 175
Cuci hanedanı 163
Cumhuriyet 7, 93, 98, 100, 102, 103, 104, 188
Cumhuriyet Halk Partisi 102, 104

Ç
Çanakkale Boğazı 18, 129, 132, 135
Çanakkale Savaşı 100
Çar Astrahanskii 168
Çar Kazanskii 168
çeltikçilik 80
Çerkezya 181
çeteler 23
çift-hane 81
Çimpe kalesi 231
Çin 146, 148, 236

D
D. Gregoire 188
D. Vaughan 153, 199
Dalmaçya 18
Dames de Sion 197
Danişmendler 142
Dawani 70
denge siyaseti 126
deniz gücü 15, 154
deniz yolları 16
derviş tekkeleri 23, 27
Desmet-Gregoire 244
Deşt 169
devlet güdümlü ekonomi 20
devlet sistemi 8, 13, 172, 180
Devletin sürekliliği 94
Dimitri Kantemir 143, 242
dini eğitim 50, 100
dinsel törenler 28
Dinyeper 170, 171, 177, 178
Dinyeper Kazakları 170
dirlik 73, 88, 89, 90, 91
Divan-ı Hümâyun 149
Dobruca 25
Doğu Despotizmi 235
Doğu Roma İmparatorluğu 12
Doğu Sorunu 19
Doğulu Hristiyanlar 189
Doksan Üç Harbi 132
Don Irmağı 163, 177
Dörtlü İttifak 128
Draç 222, 224
Du Fresne-Canaye 189
Dubrovnik 30, 32, 213
Durkheim 78, 97
Dünya Savaşı I. 94, 132, 133

E
E. Charriere 189
Ebussuûd 142
Edirne 11, 23, 43, 174, 195, 221
Eflak 190
Efrenciyan 31, 187
eğitim 35, 43, 50, 84, 98, 100, 101, 104, 144, 197, 241
eğitim seferberliği 101
Eleutherios Venizelos 132
Elizabeth I. 124
Emile Durkheim 78
Eminek Beg 165
Emino Carlo Martelli 195
emperyal miras 12
emperyalist güçler 99
Encyclopédie 32
entelektüel hayat 27
Erasmus 227
Ermeniler 186, 190, 246
eskatoloji 227
Eski Roma Hipodromu 30
esnaf 38, 74
Esseyid Ali Efendi 189
evrensel hakimiyet iddiası 14
eyalet süvarileri 22

F
Farabi 70
feodal devlet 20
Feodalizm 5, 66, 88, 138
Ferah-Kerman 177
Ferdinand 199, 202, 204, 209, 222, 223, 224
festivaller 28, 29, 30
fıkıh 24, 158
Fırat 11, 134, 156
Flabsburg hanedanı 198
Flandre 207
Floransa 135, 189, 198
forsalar 191
Fr. Babinger 153
François de Bellefort 233
François I. 189, 198, 205
Fransa 13, 19, 20, 22, 58, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 144, 154, 155, 159, 160, 188, 189, 190, 191, 192, 197, 198, 199, 201, 202,

204, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 223, 224, 225, 228, 230, 231, 240, 241, 242, 243, 245, 246
Fransız deniz gücü 154
Fransız Devrimi 32, 144
Fransız Medeni Kanunu 95
Fransız Valois'ları 198
Fransuva I. 124
frenkleşme 196, 243

G
G. Postel 233
Gabriel Baer 82
Galata 135, 186, 195, 196, 197
Gaston Richard 97
gayrimüslim ticaret burjuvazisi 99
gayrimüslimler 54, 57, 95, 97
Gazâlî 142
Gazi-Kerman 177
Gedik Ahmed 212
geleneksel değerler 188
geleneksel tarım sistemi 21
Gelibolu 32
Genç Osmanlılar 59, 97
Gentile Bellini 195
gerileme 33, 37, 63, 186, 237
Gian-Maria Angiolello 228
Girit 18, 171, 190
gulam 24
Gülhane Hatt-i Hümayunu 91
Güns kalesi 204

H
Habeşistan 14, 244
Habsburglar 13, 19, 20, 125, 126, 155, 198, 202, 224, 241
hac merkezleri 16
Hacı Halife 27, 70
Haçlı donanması 154, 213
Haçlı ideolojisi 123
Haçlı istilâsı 186
Haçlı orduları 12, 204
Haçlı savaşları 141
Haçlı seferi 124
Haçlı seferleri 123
Haçlılar 123, 205
Halep 14, 134, 135, 246
hammadde 161
Hanbelî mezhebi 142
Hanri II. 124
Harbiye Mektebi 96
Harezm 163
Hazar Denizi 134, 168
Herbette 189
Hicaz 14, 244
hilafet 8, 43, 69, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118
Hindistan 12, 14, 31, 32, 132, 159, 193
Hint yolu 125
hiyerokratik organizasyon 63
hizipleşme 54, 149
Hollanda 15, 125, 135, 159, 177, 192, 198
Hristiyan azınlıklar 131
Hristiyan birliği 123
Hristiyan ideolojisi 13
Hulagu 71
Hussit Wagenburg 31
hümanizm 138
Hünkâr İskelesi Antlaşması 129
Hünyadi Yanoş 31
Hürrem 233

I
ıslahat 43, 94, 95, 188
ıslahat projeleri 94
Irak 17, 134

İ
iaşe ekonomisi 21
İbnirüşdçülük 142
İbrahim I. 18
İbrahim Paşa 202, 203, 221, 222, 241, 242, 243
İç savaş 11
İdil 168
iktidar paylaşımı 17
iktisadi büyümeye 20
iktisadi kaynaklar 15
ilahiyat 23, 24
imdadiye 104
İnebahtı 15, 169, 191, 238
İngiliz nüfuzu
İngiltere 14, 15, 20, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 154, 159, 161, 198, 218

İran 12, 14, 15, 17, 24, 28, 31, 67, 68, 69, 70, 73, 134, 140, 169, 195, 203, 204, 219, 230, 234, 235
İran Körfezi 14, 15
İskenderiye 197
İslam dünyası 13, 24, 27, 107, 109, 110, 111, 118
İslam Giray III. 171
İslâm kimliği 137, 140
İslâm kültürü 185
İslâm medeniyeti 139
İslam'ın tebliği 26
İslâmcılar 141, 148
İslamcılar 95
İslâmî ideoloji 127
İslami ritüeller 28
İspanya 13, 15, 123, 124, 155, 186, 191, 198, 202, 205, 209, 213, 222, 223, 225, 231
İspanyol donanması 124
İstanbul 23, 27, 31, 38, 42, 44, 45, 46, 48, 52, 56, 58, 67, 70, 73, 74, 77, 81, 93, 100, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 142, 143, 155, 159, 164, 166, 168, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 199, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 213, 215, 217, 222, 223, 226, 228, 229, 234, 238, 243, 244, 245, 246
İstanbul Boğazı 135
İstanbul Patriği 155
istibdat rejimi 98
İsviçre Katolik kantonları 224
İsviçre Medeni Kanunu 100
İtalya 6, 8, 13, 99, 135, 153, 154, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 205, 207, 209, 211, 212, 213, 214, 223, 226, 228, 229, 232
İtalya harpleri 197, 198
İtalyan diplomasisi 153
İttihat ve Terakki 97, 98, 99
İvan IV. 168, 169
İzmir 96, 101, 133, 186, 196, 213

J
J. Kelenik 215, 216
J. Kissling 153
J. Maurand Marechal de Saxe 190
J. Porter 235
Jagellonlar 156
Jagiellonlar 164
Jan Zapolya 225
Jean Bodin 14, 64, 232, 235
Jean Chesneau 189
Jean de La Forest 204
Jean de Montluc 209
John Sobieski 174
Joseph Nasi 155
Jön Türkler 97

K
Kabusnâme 24
Kadı Mehmed 142
Kadızâdeliler 142, 143
Kafkasya 132, 156, 166
Kahire 12, 14, 187, 245
kahvehane 25, 191, 245, 246
kâhya 83
kalemiye 27
Kalenderî 71, 142
Kalenderoğlu 83
Kalvinistler 127, 155
Kamaniçe 171, 174, 176, 178
kamu düzeni 16
Kandiye kuşatması 18
Kanunî Sultan Süleyman 124, 154
kanunnâme 62, 67, 77, 79
Kapalıçarşı 197
Kapıkulu 87
kapıkulu süvariler 232
kapitalist dünya ekonomisi 16
kapitalist ekonomi 21, 211
kapitülasyon 58, 97, 136, 158, 191, 192
Kapitülasyon sistemi 99
Kapitülasyonlar 102, 161, 192
Kara Mustafa Paşa 18
Karadeniz 19, 42, 126, 135, 156, 164, 166, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 178, 180, 199, 240
Karaman 30, 200
Karlofça 19, 125, 143, 176, 178, 184, 185, 242
kartezyen düşünce 143
Katalanlar 212
Kâtib Çelebi 244

Katolik reformasyon 125
kayser 12, 201
kayserlik 210
Kazak Herman Samoylovie 174
Kazan 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171
Kazan Hanlığı 167, 171
Kefe 164, 165, 166, 167
kervan yolları 14
Kefşü'z-Zunûn 27
kethüda 83, 84
Kıbrıs 132, 135, 147, 169, 243
Kılık kıyafet 101
Kırım 8, 126, 131, 134, 135, 156, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 195, 196, 239
Kırım Hanlığı 8, 165, 167, 169, 171, 172, 179, 180
Kırım Harbi 131, 196
Kırımlılar 167, 173, 176, 178, 179, 180
Kızıl Deniz 13, 14, 15
Kızılbaşlar 144
Kilia 135
kitlesel ihtida 29
Klasik dönem 63, 72, 86, 87, 91, 183, 186
Konstantinopolis 12, 31
Korfu Adası 154, 205
Korfu kuşatması 154
Koron 204
korsanlık 241
Korsika 209
Kosova 19, 30, 213
Kosova Savaşı 30, 213
Köprülü hanesi 18
Köprülü Mehmed Paşa 18, 143
Köprülülüler 18
köylü emeği 21, 91
köylü üretimi 20
kul 24, 34, 49, 50, 72, 149, 150, 213, 220, 232, 235
Kurban bayramı 28
Kutsal İttifak 19, 125, 126, 129, 170, 173, 174, 180
Kutsal Roma imparatorları 15
Kutsal Roma-Cermen İmparatoru 123
kutsal savaş 13, 226
Kutsal Şehirler 13
Kuzey Atlantik 16
Kültür Etkileşimi 6, 183
küreselleşme 139
Kürt parlamentosu 146
kütüphane 197, 240

L

La Playe 97
Ladislas 12
laikliğin 99
laiklik 139
Lala Mustafa 169
Latin alfabesi 99
Le duc d'Orléans 242
Lefkoşe 31
Lehistan 202, 241
Lehistan sorunu 241
Leonardo da Vinci 31, 195
Levant 16, 37, 134, 135, 136, 189, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 244
Levant Company 136
Lévi-Strauss 141
Litvanya 164, 165, 167, 179
Lizbon 134
Lombardiya 205
Lonca 39
lonca kardeşliği 30
Londra 51, 124, 129, 130, 185, 193, 196, 199, 212, 213, 217, 218, 220, 229, 232, 234, 244
Louis II. 202
Louis XII. 228
Louis XVI. 125
Lozan Barış Konferansı 102, 133
Ludovico Sforza 209
Lûtfi Paşa 205
Luthercilik 225
Lüteryan prensler 155
Lviv 174

M

M. Fontenay 192
M. Minio 233
Macar Krallığı 233
Macaristan 13, 19, 30, 33, 154, 155, 172, 174, 175, 177, 180, 201, 202, 205, 207, 212, 216, 218, 219, 221, 222, 225, 227, 233
madencilik 80

Mağrib 13
Mahmud II. 45, 62, 129
malikâne 90
Maliye dairesi 86
mamul madde ihracatı 161
Mapeza 174
Mareşal Villeroi 242
Marie de Medicis 191
Marmara Denizi 135
Marquis de Bonnac 243
Marrano'lu Mendes 159
Marsilya 190, 191, 192, 196, 207, 223, 244
Max Weber 7, 61, 84, 149, 238, 239
Maxmillian 209
Medeniyet 100, 139, 144
Medici ailesi 135
Medine 12, 200
Medinetü'l Fazıla 70
medrese 7, 23, 27, 142
Mehmed Ali Paşa 49, 50, 51, 129
Mehmed Birgivî 142
Mehmed Giray 167, 173
Mehmed II. 23, 24, 31
Mehmed IV. 18
Mekke 12, 96, 159, 245
melami 25
Melamiler 83
Melamilik 25
Melanchton 155, 226
Memluk 62
Memlükler 31
Mendes firması 124
merasimler 28
merkantilist Avrupa 16, 193
merkezi bürokrasi 87
Merkezî bürokrasi 90
Metternich 127, 128, 129
Metternich Sistemi 128
Mevlevî 142
Mevlid Kandili 28
Mevzû'âtu'l-Ulûm 27
Mezopotamya 68, 236
Mısır meselesi 57, 129
Mısır'ın işgali 132
Milano 198, 209, 223
Milletler Cemiyeti 127
milletlerarası hukuk 127, 130
millî devlet 137, 139, 143
milli iktisat 99
milli kültür 98, 112
millî monarşi 123, 232
millî mücadele 111, 133
Miraç Kandili 28
miri 21
mîrî toprak rejimi 237
misyonerler 191
modern savaş teknolojileri 14
modernleşme temayülleri 94
Moğol İmparatorluğu 31
Moğollar 218
Mohaç Seferi 201
Moldovya 164, 165, 167, 171, 174, 176
Molla Lütfi 26
monarşik düzen 128
Monsieur d'Aramon 189
Montecucolli 221
Mora 19, 204, 239
Moskof Devleti 165
Moskova Kazakları 176
muafiyetler 77, 196
muhafazakârlar 54
Murad Giray 172, 173
Murad I. 213
Murad IV. 18, 143
Mustafa Kemal 93, 100, 101, 132, 133
Mustafa Kemal Atatürk 93
mûtezile 142
mutlak monarşi 14
Mübarek-Kerman 177
mühendislik 16, 32, 50
Mühlenbachlı George 228
mühtediler 186
müstemleke 102
Müteferrika 243, 244
Müttefikler 45, 100, 117, 133, 166, 173, 174

N
N. de Nicolay 189, 229
N. Machiavelli 61, 229
Napoleon 127, 129
Napoli 198, 205, 212
Napoli Krallığı 198

Napolyon Kanunu 95
Nasihatname 28
Nasirüddin Tusi 70
Nasûh Matrakî 201
Navarin Baskını 133
Nevruz 28, 67
Nice 207, 208, 209
Nicola Sagundino 228
Nicolas de Nicolay 235
Niğbolu 11, 30
Niğbolu Savaşı 11
Nizam-ı âlem 71
nizâmiye mahkemeleri 131
Nizamülmülk 27
Nizip yenilgisi 129
Nogay 163, 166, 168
Nogaylar 166
Nusret-Kerman 177
nüfus artışı 21
Nüfus baskısı 21
Nürnberg 206, 225

O-Ö
O. G. Busbecq 229, 235
Odesa 126
Orta Asya Türkî Devletler 140
Orta Avrupa 15, 125, 169, 192, 221, 222
Orta Doğu 12, 14, 27, 28, 66, 68, 86
Ortaçağ Avrupa'sı 198
Ortadoğu pazarı 125
Ortodoks Hristiyanlar 126
Osman II. 17
Osmanlı – Türk modernleşmesi 94
Osmanlı Anayasası 59, 96
Osmanlı bürokrasisi 21, 85
Osmanlı egzotizmi 188
Osmanlı himayesi 14, 170
Osmanlı modernleşmesi 94
Osmanlı para sistemi 16
Osmanlı pazarları 16
Osmanlı yüksek kültürü 24
Osmanlı-Fransız İttifakı 207
Osmanlı'nın gerilemesi 20
Otranto fethi 205
Otuz Yıl Savaşları 18, 125, 227
örf 79, 138, 234
örfî kanun 238
Özi 171, 176

P
P. Belon 189, 229
P. Bragadin 233
P. Rycaut 235
P. Zen 233
Pakistan 140
Papa 13, 123, 127, 154, 155, 173, 201, 203, 207, 211, 212, 218, 226, 227, 228
Papa II. Pie 228
Papa VII. Clement 203
Papalık 13, 15, 124, 198, 207
Paris 64, 86, 96, 131, 183, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 195, 199, 207, 211, 212, 229, 232, 240, 241, 243, 244
parlamenter sistem 96
patrimonyal denetim 62
Patrimonyal devlet 61, 65
patrimonyal egemenlik 63, 64, 84
patrimonyal iktidar 62, 77, 89, 91
patrimonyal otorite 61
patrimonyal toplum 27
patrimonyalizm 7, 61, 64, 66, 67, 73, 91, 149
Patrona Halil isyanı 243
Paul Anderbach 225
Paul Masson 160
Paul Rycaut 234
Pavia Meydan Savaşı 218
pazar ekonomisi 139, 146
Pera 96, 135, 195
Perevlok 168
Perrot 96
Peter I. 20
Pfeffermann 153
Pir Sultan Abdal 26
Pistarino 135
piyade askerler 17
Polin 208, 210
Polonya 19, 124, 125, 126, 165, 167, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180
popülizm 149, 151
Portekiz 13, 15
Portekiz filosu 13
Postel 233, 235
pozitivizm 97
Prebendalizm 5, 88
Preveze 154, 205
Protestanlar 124, 224

Protestanlığın 13, 156, 224, 227
Protestanlık 227
Prusya 126, 129, 177

R
R. Hattox 244
R. Mantran 160
radikal Batılılaşma 97
Raguşalılar 160
Râkòczi I. 227
Ramazan 28
Ramberti 229, 235
Râmî Mehmed Paşa 143
Rasyonel otorite 61
reaya 157
reconquista 13
reelpolitik 13
Refah Partisi 146
reformasyon 125, 139
Respublica Christiana 123
Robert College 197
Rodop 22
Rodos 31, 212, 213
Roma 12, 15, 19, 30, 123, 124, 154, 173, 174, 197, 202, 203, 205, 207, 228, 229
Rönesans 135, 194, 195
ruhanî iktidar 63
Rumeli 25, 45, 100, 135, 186, 200, 237, 246
Rumeli Türkleri 237
Rumi 32
Rumlar 32, 190
Rus emperyal yayılması 15
Rus Emperyalizmi 6, 126
Rus Prenslikleri 164
Ruslar 19, 168, 174, 175, 181, 214

S
S. Fisher 153
S. Gerlach 235
Sahib Giray 167, 168
Sakız 135
Salzburg 226
Samuel Huntington 136
San Borgo 223
sanayi devrimi 194
sanayi üretimi 16
sanayileşme 102
Sansovino 228, 235
Sanudo 233
saray 17, 26, 36, 38, 48, 67, 72, 73, 86, 143, 192, 194, 201, 222, 243
Saray eğitimi 24
Saray okulu 24
Sardinia 209
Sardunya 205
Sasani 68, 69
Sava Irmağı 176
savaş teknolojisi 15
Savoie 205, 208
Schiltberger 30
Schmalkalde Liga'sı 224
Schwoebel 153, 229
seçkinler 20, 69, 70, 148
Sefaretnâme 243
sekban 17, 75
sekülarizm 139
seküler devlet 100, 110
Sekülerizm 100, 139
Selanik 12, 96, 186, 196, 197
Selçuklu 11, 123
Selim Giray 175, 176, 177
Selim I. 35, 86, 167, 187
Selman Reis 13
Sened-i İttifak 91
Sevr Antlaşması 133
Sheremetiev 177
Sırplar 213, 231
Sibirya 166
Sicilya 205
Sigismund 11
silah yapımı 186
sipahi 89, 237
Sivastopol 126
Siyasetname 27
Slovakya 239
Sobieski 174, 176
Soğuk Savaş 137
Sokullu Mehmed 169
som-Verhaaren 223
Sovyetler 137
Spandugino 235
statü grupları 65, 66, 67, 68, 71, 74, 76
suhte 23
suhte ayaklanması 23
Suhteler 23

Sultanizm 5, 64, 78, 84
Sumatra 15, 32
surname 29
Süleyman Ağa 244
Süleyman I. 23, 33, 77, 167
süper güç 14, 19, 125

Ş
Şah-Kerman 177
Şam 12, 14, 159, 200, 246
Şapka Reformu 101
Şark Meselesi 126, 133
Şarlken 124, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 222, 223, 224, 226, 228
Şehzade Mehmed 29
şer'î hukuk 63
şer'î mahkemeler 131
Şeriat 95, 99, 103
Şeyh Bedrettin 83
Şeyhülislâm Feyzullah Efendi 242
Şii mezhebi 26

T
ta'yinât 88
tabaklaşma 71
Tâife-i Acemiyân 187
Tâife-i Efrenciyârı 187
Tâife-i Rûmîyan 187
Tanzimat 35, 56, 60, 87, 94, 95, 96, 130, 131, 132, 188, 197
tarımsal ekonomi 21, 81
Taşköprülüzade 27
tavr-ı Frengî 195
Tebriz 134, 187, 204
Tek parti sistemi 104
tekâlîf-i şakka 89
tekeller 77
teknoloji transferi 186
Teknolojik yenilik 21
tekstil 186, 193
Tercüme Odası 50, 190
Tevhid-i Tedrisat 139
Theodoro Spanduglno Cantacusino 228
tımarlar 90, 92
tımarlı sipahiler 74, 221
ticaret kumpanyaları 135
ticari imtiyazlar 166
Timur 11, 24, 163
Toktamış Hacı Giray 163
Toktamış Han 163, 164, 167
Topkapı Sarayı 31, 195, 222
toprak sahipliği 21
toprak zilyedliği 88
Toulon 6, 207, 208, 209
Trablusgarp 99
Transilvanya 155, 171, 176, 192, 202, 226, 227
Tuna 11, 45, 134, 163, 177
Tunus 193, 204, 205
Tursun Bey 34, 195
Tusi 70, 71, 265
Türk entelijansiyası 96
Türk korkusu 225
Türk modası 189
Türk modernleşme hareketi 33, 60, 93
Türk vergisi 225
Türk-çanı 225
Türk-İslâm sentezi 148
Türkiye 60, 104, 127, 133, 138
Türkiye Büyük Millet Meclisi 93, 103
Türkmen 25, 142, 145, 212, 217

U-Ü
Ukrayna 15, 19, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180
Ukrayna-Kazak Devleti 165
ulema 7, 23, 24, 27, 62, 72, 74, 76, 77, 80, 86, 87, 88, 127, 141, 142, 238
Ulrich Zwingli 224
Ulufe 90
Uluğ Kağanlık 163
Uluğ Yurd 163, 164, 168
ulusal egemenlik 93
Unitarianlar 155
Urban 31, 213
Uzakdoğu 146
ücretli askerler 75
Ümit Burnu 134

V
V. Charles 154, 155
V. Galitsin 174
vakıf 24, 83
Vankulu Lügati 244
Varna Savaşı 12, 216

Vasco da Gama 134
Venedik 13, 15, 16, 18, 19, 32, 125, 135, 154, 155, 160, 173, 177, 189, 195, 198, 202, 203, 204, 205, 209, 211, 212, 220, 223, 228, 233, 245
Venedik kaleleri 154
Venedikliler 195, 233
VII. Charles 213
VIII. Charles 13, 214
VIII. Henry 198, 210
Vilâyet Kanunu 131
Viyana 19, 42, 68, 125, 128, 202, 203, 204, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 241
Viyana Kongresi 128
Viyana Kuşatması 125
Volga 15, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 179, 237

W
W. Sombart 160
Wagenburg savaş taktiği 186
Washington Post 146
Wilhelm II. 132
Würzburg 226

Y
Yahudi göçü 186
Yavuz Sultan Selim 160
Yemen 134, 193, 200, 244, 245
Yeniçeriler 5, 22, 37, 38, 45, 62, 76
Yenisaray 168
Yirmisekiz Mehmed Çelebi 185, 189, 240
Yörükler 25, 230
Yuannis V. Kantakuzenos 231
Yunan Devleti 132
Yunanistan 41, 127, 133, 146, 195
Yunanlar 100
Yusuf Nasi 155
Yüz Yıl Savaşı 22

Z
Zapolya 202, 225
Zaporojian Kazakları 177
Ziya Gökalp 97, 98, 99, 100, 138, 144, 188

Osmanlı Devleti'nde Kadı

—

İLBER ORTAYLI

OSMANLI VE İSLÂM TARİHİNİN EN ÖNEMLİ MÜESSESESİ: KADILIK

Türkiye'de tarih denilince akla ilk gelen isim İlber Ortaylı'nın kaleminden Osmanlı hukuk tarihinin merkezinde yer alan ve üzerine pek konuşulmayan kadıları anlatan önemli bir çalışma…

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet

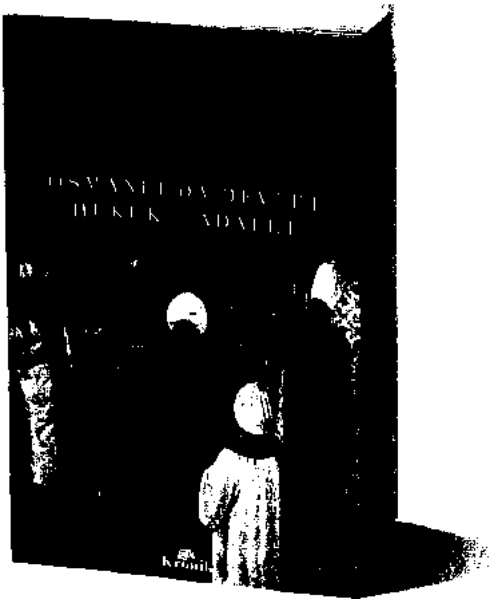
—

HALİL İNALCIK

OSMANLI'NIN ÜÇ BÜYÜK GÜCÜ: DEVLET, HUKUK, ADÂLET

"Bu kitabı okuyanlar umuyoruz ki, Osmanlı Devlet-i 'Aliyye'sinin (İmparatorluğunun) birçok millet ve dini, altı yüz yıl nasıl bir arada tuttuğunu ve nasıl idare ettiğini öğrenmiş olacaklar."

Halil İnalcık

IV. Murad
Şarkın Sultanı

ABDÜLKADİR ÖZCAN

ZAMANIN İSKENDER'İ, ŞARKIN SULTANI BAĞDAT VE REVAN FATİHİ IV. MURAD

"Abdülkadir Özcan'ın vesikalara dayanarak hazırladığı bu kıymetli çalışma tarihteki en büyük mareşallardan IV. Murad'a dair birçok bilgiyi tazeleyecek ve büyük bir boşluğu dolduracak."

İlber Ortaylı

HALİL İNALCIK

OSMANLI VE AVRUPA

Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri

"15. ve 16. yüzyıllar Avrupa'sı, zamanın büyük politik-ekonomik gücü Osmanlı'yı hesaba katmadan anlaşılamaz."

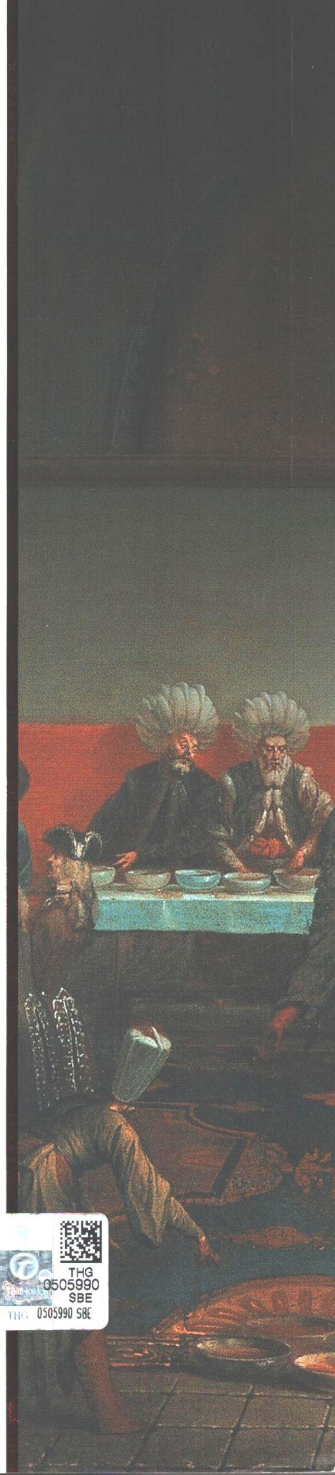
"Avrupa tarihiyle Osmanlı tarihi iki paralel tarihtir; bu nedenle iki dünyanın tarihi karşılaştırmalı olarak incelenmelidir."

HALİL İNALCIK

15. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı, Avrupa tarihini şekillendirmede çok önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'ya referansta bulunmaksızın raison d'etat, reel politik, güç dengesi ve hatta Avrupa kimliği gibi kavramları açıklamak mümkün değildir. Osmanlı ile Avrupa arasında karşılıklı etkiler aşikâr olduğu halde maalesef bu etkileşim Batı tarihçiliğinde çok fazla dikkate alınmamıştır.

Hristiyan Haçlı geleneği, uzun süren savaşlara bağlı olarak gelişen düşmanlık, kültürel yabancılaşma gibi bazı tarihsel nedenlerden ötürü ve belki de Osmanlı'nın Aydınlanma sürecinin dışında kalması dolayısıyla Osmanlılar Batı tarihçiliğinde genellikle Avrupa ve Avrupalılığın karşıtı ve antitezi olarak ele alınmıştır. Oysa taraflar arasında çatışmadan çok daha fazlası mevcuttur.

Osmanlı Devleti'nin modern Avrupa'yı şekillendirmedeki etkileriyle birlikte Batı tarihindeki yeri ve Avrupa'yla arasındaki siyasi-ekonomik ilişkiler, sosyo-kültürel bir karşılaşma olarak en büyük tarihçilerimizden Halil İnalcık'ın kaleminden, *Osmanlı ve Avrupa'da...*

Kronik

₺30,00
KDV'den muaftır.

ISBN: 978-605-83011-4-6

9 786058 301146

kronikkitap.com kronikkitap